

Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem
28. számú művészet- és művelődéstörténeti tudományok
besorolású doktori iskola

HAGYOMÁNYOZÓDÁS ÉS HAGYOMÁNYVESZTÉS

AZ ÉSZAKI NÉPZENEI DIALEKTUSTERÜLET
VERBUNKDALLAMAINAK PÉLDÁJÁN

GALAMBOSNÉ RISKÓ KATA

TÉMAVEZETŐ: DR. TARI LUJZA

DOKTORI ÉRTEKEZÉS

2018

Tartalom

Köszönetnyilvánítás	3
Bevezetés	4
I. Verbunk és verbunkos	
1. A hagyomány városi és falusi rétegeinek összefonódása	10
2. Népies műdal a néphagyományban. A „Ritka búza” mint verbunkdallam	33
II. Néphagyomány és variálódás	
1. XIX. századi példák népzene és közzene kapcsolatára	62
2. A hagyomány rétegződése a Martinovics-nóta népzenei adataiban	89
3. Dallamtípus és változatok: „Sárga szöget veretek a csizmámba...”	117
4. A kistáj stílusának összefüggései a verbunkdallamokkal	146
III. Folklór és színpad	
1. A folklórmozgalmak szerepe a szilicei verbunk történetében	171
2. A verbunk szervezett felelevenítése Domaházán	199
Bibliográfia	209

Köszönetnyilvánítás

Mindenekelőtt szeretném kifejezni köszönetemet témavezetőmnek, Tari Lujzának, aki nemcsak a már készülő disszertáció fejezeteinek olvasásával és arra vonatkozó javaslataival segített, hanem az elmúlt évek során számtalan alkalommal válaszolt kérdéseimre, adott ötleteket, tanácsokat.

Köszönöm Richter Pálnak mindenkori biztatása és támogatása mellett azt, hogy intézményes keretek között is segítette kutatásaimat, ami nélkül e disszertáció aligha készülhetett volna el.

Sokat köszönhetek továbbá a Zenetudományi Intézet Népzenei és Néptánc osztályán dolgozó kollégáknak, akik az archívumi anyagok használatában, alkalmilag felmerülő kérdésekben, tanácsaikkal és sok más módon segítették a munkámat.

Végül köszönetet szeretnék mondani mindazoknak a kollégáknak, akik támogattak javaslataikkal, a témám iránt való érdeklődésükkel, figyelemmel követték készülő munkáimat, s biztattak e disszertáció megírására.

Bevezetés

A modern magyar népzene kutatás történetében meghatározó szerepet játszott egyik kimagasló alakjának, Kodály Zoltánnak széleskörű érdeklődése. Életművének elválaszthatatlanul összefonódó zeneszerzői, tudományos és pedagógiai vonatkozásai mellett szűkebben a népzene kutatói tevékenységét is sokoldalú látásmód és a különböző területek egységre törekvő szemlélete jellemzi. Tudományos írásaiban hamar megjelent a XX. században gyűjtött népzene és a fellelhető régebbi írott források különböző szempontú összehasonlításának igénye.¹ Első dallamközlései, illetve rendszerező jellegű doktori értekezése után 1915-ben, „A hitetlen férj” című rövid cikkében a bemutatott dallam ritmikájának történeti párhuzamaiból a dallam korára következtetett.² A „Három koldusének forrása”-ban rámutatott, hogy az adott népi gyűjtés értelmezéséhez, a dallam hagyományozódásának megértéséhez is elengedhetetlen az írott források, ezúttal elsősorban a nép között is forgó nyomtatványok megismerése.³ Az 1920-ban publikált „Árgirus nótája” című tanulmányában felhívta a figyelmet, hogy régi irodalmi szövegeink értelmezéséhez viszont a folklór nélkülözhetetlen.⁴ A parasztdal létmódjának nyilvánvaló kérdéseinek túl tehát igen korán történeti, s egyúttal társadalmi szempontból is szélesebb körben vizsgálta a szájhagyományosság sajátosságait, hiszen az írott forrásokkal való összevetés egyúttal a műveltebb rétegek kultúrájával való kapcsolatok keresését jelentette. Erre művészi zenekultúránk nyugat-európai viszonylatban szegényebb története is ösztönözhetett. Amint az e gondolatokat világosabban és programszerűbben kifejtő *Népzene és zenetörténet* című 1933-as előadásban megfogalmazta, zenei népkultúránk és egész művelt középosztályé is lényegileg szájhagyományban élt.⁵

Az 1937-ben megjelent *A magyar népzene* című összefoglaló tanulmányának alapvető szemléletmódja a dallamok történeti párhuzamainak bemutatása, stílusvizsgálata, s ezzel együtt annak keresése, hogy a műveltebb rétegek zenéjének

¹ A következőkben említett tanulmányok jelentőségét az életműben Szalay Olga is kiemelte. Szalay Olga, *Kodály, a népzene kutató és tudományos műhelye* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2004), 96–101.

² Kodály Zoltán, „A hitetlen férj”, *Ethnographia* 26/4–6 (1915. jún.–dec.): 305–307.

³ Kodály Zoltán, „Három koldusének forrása”, *Ethnographia* 26/4–6 (1915. jún.–dec.): 307–309.

⁴ Kodály Zoltán, „Árgirus nótája”, *Ethnographia* 31/1–6 (1920): 25–36.

⁵ Kodály Zoltán, „Néprajz és zenetörténet”, in Kodály Zoltán, *Visszatekintés 2. Összegyűjtött írások, beszédek, nyilatkozatok*, sajtó alá rendezte és bibliográfiai jegyzetekkel ellátta Bónis Ferenc (Budapest: Argumentum, 2007), 225–234. Ide: 228.

mely korszakából, milyen dallamaiból őriz emlékeket a néphagyomány. A hagyományozódás kérdéseire vonatkozóan különösen érdekes egy újabb szempontja a népies műdalok folklorizálódásával kapcsolatban, amely témakört e tanulmányba már konkrét példával beemelt. Mint írta, e vizsgálatok „értékes adatokkal járulhatnak a népi ízlés, a népi stílus-hajlam megismeréséhez. Annál inkább, mert itt előttünk van az eredeti, az ősalak. Vele szembeállított változatain sokkal jobban megfigyelhetjük a szájhagyomány alakító munkáját, mint a szorosan vett népzene változatain, ahol ősalakot nem tudunk kimutatni.”⁶

E problémakörnek a kodályi életműben is tágabb kontextusából⁷ csupán annak illusztrálására emeltem ki néhány mozzanatot, hogy a történeti szemléletmód, összehasonlító igény, társadalmi rétegeken átívelő vizsgálat, amely nemcsak a magyar népzene kutatásban, hanem a magyar zenetörténetírásban is meghatározó lett, már a modern magyar népzene kutatás kezdetén árnyaltan jelent meg. Kodály a hangszeres népzénéről is hasonlóan gondolkodott. A *Néprajz és zenetörténet* című előadásban felhívta a figyelmet, hogy „cigányaink díszítőmódjában is sok érdekes régiség élhetett tovább. Az a kár, hogy míg virágában volt, senki sem tanulmányozta.”⁸ A magyar népzeneben a cigányzenét bizonyos kritériumok mellett a néphagyomány részeként fogadta el, de már korábban is érdeklődött a cigányzenészek, cigánybandák iránt. Verbunkos stílusú dallamokat is gyűjtött 1926-ban és 1928-ban a Szabolcs megyei Nagykállón Balázs Ferenc 30 éves cigányprímástól, illetve négytagú cigányzenekarától,⁹ s amint Tari Lujza rámutatott, mindez nem volt előzmény nélküli. Vikár Béla cigányzenészekről felvett, nem a szűkebb értelemben vett parasztzenéhez tartozó adatai mellett Seprődi Jánosra gondolhatunk, aki szintén a falusi hagyomány teljességének megismerésére törekedett. Tari szerint Seprődi talán származásának is köszönhetően kezdettől tisztában volt azzal, hogy cigányzenész alkalmazása nem feltétlenül jelenti a hagyomány megtagadását.¹⁰

⁶ Kodály Zoltán, *A magyar népzene* (Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1937), 10.

⁷ A magyar népzene és zenetörténet egységéről Kodály tudományos érdeklődésében lásd többek között Szalay Olga, *Kodály, a népzene kutató és tudományos műhelye* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2004), 182–199.

⁸ Kodály Zoltán, „Néprajz és zenetörténet”, in Kodály Zoltán, *Visszatekintés 2. Összegyűjtött írások, beszédek, nyilatkozatok*, sajtó alá rendezte és bibliográfiai jegyzetekkel ellátta Bónis Ferenc (Budapest: Argumentum, 2007), 225–234. Ide: 229.

⁹ E gyűjtésről részletesen lásd: Tari Lujza, *Kodály Zoltán, a hangszeres népzene kutatója* (Budapest: Balassi Kiadó, 2001), 296–308.

¹⁰ Tari Lujza, „Hangszeres népzene kutatásunk első szakasza”, *Ethnographia* 43/4 (1981. dec.): 573–585. Ide: 577.

A tágabb értelemben vett hangszeres zenei hagyomány iránti érdeklődésben elsősorban Lajtha László követte Kodályt. Lajtha már 1929-ben, a Veszprém megyei Szentgálon fölvelt verbunkos dallamokat, későbbi balassagyarmati, debreceni, szombathelyi, soproni gyűjtéseiben pedig egyre inkább a nagyobb városok éttermi cigányzenészeinek muzsikájára fókuszált.¹¹ Ezekhez hasonló Kerényi György és Kertész Gyula gyűjtése Szekszárdon egy éttermi cigányzenekartól, Karaszi Jenő primástól és bandájától.¹² Kodály további érdeklődését és támogatását tükrözi, hogy Lajtha felvételei közül számos megjelent a *Pátria* népzenei gramofonfelvételek sorozatában.¹³ A gyűjtés mellett a tudományos írásokban is meghatározó maradt a szemlélet. Kiss Lajos a népi verbunkdallamokról írt terjedelmes tanulmányában falusi gyűjtéseket, nagyobb városok cigányzenészeinek előadását és XIX. századi kottás forrásokat egyaránt felhasznált egy-egy verbunkdallam hagyományának megismeréséhez, változatainak összevetéséhez.¹⁴ Sárosi Bálint a hangszerek és a hangszeres népzene kutatása mellett az 1960-as évektől publikált a népi és városi cigányzenéről, működésük történetéről, kortárs állapotáról. Ezeket a *Cigányzene...* című kötetében összegezte.¹⁵ 1996-ban, *A hangszeres magyar népzene* című könyvében az éttermi cigányzenére is kitért. Munkájában a történetiség elsősorban a hangszeres zenészek működésével, illetve általában véve a stílussal összefüggésben kapott hangsúlyt, de példatárában a hangszeres népi dallamok mellé állította történeti forrásokat, például XVIII–XIX. századi magyar táncok rokon dallamait.¹⁶

Tari Lujza hangszeres népzenei kutatásai során többek között a hangszerkutatás, sajátos hangszerkíséretes szokások, előadásmód vizsgálata mellett számos dallam történeti párhuzamait, népzene és műzene kapcsolatát, városi cigányzene emlékeit bemutatta.¹⁷ Az északi dialektusterületen egyaránt gyűjtött falusi zenészekről és a kistérségi központot jelentő városok éttermi cigányzenészeitől, és könyvében a terület

¹¹ Tari Lujza, „Lajtha László hangszeres népzene-gyűjtése 1911–1963”, *Magyar Zene* 32/2 (1992. jún.): 141–190.

¹² Szekszárd (Tolna), 1952. feb. 6. Gyűjtő: Kerényi György, Kertész Gyula. Játszott: Karaszi Jenő primás és cigányzenekara. ZTI_D 34.

¹³ Sebő Ferenc (szerk.). *Pátria, magyar népzenei gramofonfelvételek (CD-ROM)*. Budapest: Fonó Records, 2001.

¹⁴ Kiss Lajos, „Népi verbunk-dallamainkról”, in *Táncstudományi Tanulmányok 1959–1960*, szerk. Dienes Gedeon, Morvay Péter (Budapest: Magyar Táncművészek Szövetsége, 1960) 279–290.

¹⁵ Sárosi Bálint, *Cigányzene...* (Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1971).

¹⁶ Sárosi Bálint, *A hangszeres magyar népzene* (Budapest: Püski, 1996).

¹⁷ Pl. Tari Lujza, „A tágabb környezet – a cigányzenés Debrecen”, *Magyar Zene* 36/2 (1995. jún.): 154–170.

hangszeres népzenei hagyományát e rétegződésével együtt mutatta be, a Bevezetőben külön is kitérve erre a Bartók Bélától és Kodálytól örökölt szemléletmódra.¹⁸

A tágabb értelemben vett hangszeres népzenei hagyomány rétegződésének, zenei kapcsolatrendszerének, hagyományozódásának és ezzel együtt a revival-mozgalmakhoz kötődő másodlagos létmódjának vizsgálatára a magyar népzene bartóki második, északi dialektusterületének verbunkdallamai számos lehetőséget nyújtanak. A terület hangszeres népzeneje már Kodály, Bartók és Lajtha érdeklődését felkeltette. A későbbi, kifejezetten hangszeres gyűjtők közül ki kell emelnünk Manga János nevét. Néptáncutatók, köztük Martin György, Pesovár Ernő, Takács András, Fügedi János számos verbunk táncot és azzal együtt verbunkdallamot is közöltek különböző, többek között a szélesebb közönségnek szánt kötetekben. Közülük elsősorban Martin György a zene stílusát és történetiségét is vizsgálta. Vokális gyűjtései mellett Ág Tibor is rögzített hangszeres dallamokat.

Tari Lujza a számos gyűjtésén túl a *Magyar Népzenei Antológia* tanulmányaiban a terület népzenejének kutatástörténetéről is áttekintést közölt, csakúgy, mint a táji tagolódásról, s általában a terület népzenei hagyományának általános jellemvonásairól.¹⁹ A térség népzenejével kapcsolatos különböző szempontú kutatásai mellett a már említett *Szlovákiai magyar népzene* című könyvében a hangszeres és vokális népzenéről is átfogó, a hagyomány múltjára és akkori jelenére, a dallamok stílusára, történetére, az újabb hatásokra egyaránt kitérő képet adott. A terület hangszeres zenei életét, zenekarait, zenészeinek működését, valamint a zenei kultúra és a helyi társadalom és történelem összefüggéseit Agócs Gergely is elemezte doktori értekezésében, aki szintén számos gyűjtéssel is hozzájárult adatainkhoz.²⁰

Disszertációmban az északi dialektusterület verbunkdallamait és azok hagyományozódását elsősorban a dallamokra és szűkebben a dallamokra vonatkozó gyűjtési adatokra fókuszálva vizsgálom. A dallamok történeti párhuzamain, valamint a XX. századi gyűjtési adatokon és esetleges közzenei vagy népszerű zenei kapcsolataikon keresztül hagyományozódásuk történetét, illetve a gyűjtések idején regisztrált helyzetét próbálom feltárni. A dallamváltozatok elemzésével a

¹⁸ Tari Lujza, *Szlovákiai magyar népzene. Válogatás Tari Lujza népzene gyűjtéséből (1983-2006)*. Gyurcsó István Alapítvány könyvek 49. (Dunaszerdahely: Csevadok Dunaszerdahelyi Művelődési Intézete, 2010), 10–11.

¹⁹ Tari Lujza, „A bartóki II. dialektusterület”, in Richter Pál (szerk.), *Magyar Népzenei Antológia: Digitális összkiadás – Anthology of Hungarian Folk Music. Complete Digital Edition* (Budapest: MTA BTK Zenetudományi Intézet, 2012).

²⁰ Agócs Gergely, *A szlovákiai magyarok hagyományos hangszeres zenei kultúrája*. Doktori disszertáció (Budapest: ELTE Bölcsészettudományi Kar, 2010).

hagyományozódás különböző aspektusainak zenei megnyilvánulásait keresem. Kutatásom népzenei forrásait elsősorban a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézetének népzenei és néptánc gyűjteményének hangfelvételei, jegyzőkönyvei, támlapjai, kéziratai és filmjei jelentették. A területről szórványos hangszeres verbunkadataink vannak a II. világháború előtti időszakból, majd az 1950-es évektől kezdve, elsősorban az 1990-es évek elejéig találunk nagyobb számban a témánk szempontjából releváns gyűjtéseket. A késeiek gyűjtések kapcsán azonban gyakran már az adatok hitelességének kérdéseire is utalnom kell.

A gyűjtemény anyagait, beleértve a felvételeket, jegyzőkönyveket, egyéb segédanyagokat a kutatásaim során eltelt években nagy ütemben digitalizálták, ami munkámat egyre inkább megkönnyítette. Különösen kutatásom elején azonban még több feladatot jelentett a különböző adathordozók, jelzetek egyeztetése, a digitalizáltan még nem elérhető anyagok nagy mennyiségben nehezebb áttekintése. Az archívumnak a gyűjtési jegyzőkönyvek alapján készített táblázatai segítettek abban, hogy az északi dialektusterület hatalmas gyűjtési anyagában a hangszeres felvételeket, sőt azon belül többnyire a verbunkdallamokat is megtalálhassam. A sokszor hiányos vagy ellentmondásos gyűjtési adatok tisztázása nem mindig volt lehetséges, e problémákra nagy számuk miatt csak bizonyos, az elemzés szempontjából lényeges esetekben utaltam. Előfordul például egyazon gyűjtés népzenei és néptánc jegyzőkönyvének eltérése, ilyenkor a tárgyalt kérdés szempontjából releváns jegyzőkönyv adatát tüntettem fel. A dokumentumokon nem mindig szerepel minden adat, gyakran hiányzik egy-egy előadó neve vagy a gyűjtés napja. A gyűjtés adatainak feltüntetésekor sem említem minden egyes esetben e hiányt, hanem az elérhető legbővebb információt adom meg.

Kiindulópontomat azok a hangszeres dallamok jelentették, amelyeket verbunk néven gyűjtöttek. Csak kivételesen térek ki olyan vokális népdalokra, amelyeket verbunk tánchoz is játszhattak. E dallamok egyébként, vélhetően a többféle lehetséges funkciójuk miatt jellemzően a gyűjtésekben sem verbunkként szerepelnek, és stílusukban is elkülönülnek a térség jellegzetes verbunkdallamaitól. A verbunk definiálásának további kérdéseit – hogy egy-egy dallam mennyiben tartozik inkább a városi cigányzenekarok verbunkosaihoz, s mennyiben sorolható a népi verbunkok közé; hogy kapcsolódik-e hozzá népi táncfunkció, s ha nem, anélkül lehet-e a néphagyomány részének tekinteni; hogy az adott felvétel a gyűjtési szempontjából hitelesnek

tekinthető-e; s hogy a gyűjtési adat mennyiben kapcsolódik össze a XX. századi hagyományörző mozgalmakkal – a bevezetőben nem részletezem. E kérdések ugyanis a hagyományozódás és hagyományvesztés problémájának lényegéhez tartoznak, amit a vonatkozó kutatástörténettel együtt a továbbiakban részletesen vizsgállok. Elsősorban egy-egy dallam köré csoportosítva mutatom be őket, amely dallamokon az adott probléma a legszemléletesebben mutatkozik meg. A különböző jelenségek természetesen több dallam gyűjtési adatain megfigyelhetők, s egy-egy verbunkdallamon többféle problémát tanulmányozhatunk, így egyaránt utalok a párhuzamokra, s a fejezetek központi témája mellett más jelenségeket is említek. Célom azonban nem feltétlenül az volt, hogy a hagyományozódás elméleti kérdéseit egymástól elszigetelten elemezzem, hanem hogy az egyes dallamok életét, az egyes kistájak verbunkhagyományát néhány fő gondolatot, problémát kiemelve, ugyanakkor a maga sokféleségében mutassam be.

I. Verbunk és verbunkos

1. A hagyomány városi és falusi rétegeinek összefonódása

Népzene és népszerű–népies városi zene folytonos egymásra hatásának köszönhetően a XX. századi népzeneegyűjtések idején a két réteg között már nem feltétlenül lehet éles határvonalat húzni.²¹ Különösen igaz ez a hangszeres zenére, s azon belül is a vonósbandák repertoárjára. A falusi vonósbandák népi értelemben hivatásosnak mondható zenészekből, elsősorban cigányzenészekből álltak, akik professzionista hozzáállásukból adódóan viszonylag kevésbé szigetelődtek el a városi hatásoktól. Attól függően, hogy működési területükön mit igényelt a hallgatóság, a szájhagyományos zenei tradíció különböző rétegeit ismerhették. Gyakran többféle társadalmi csoport, köztük helyi iparosok, értelmiségiek kéréseinek kellett megfelelniük, s a felfelé törekvő parasztság kívánságait is kiszolgálták az úrinak érzett repertoárral. Így amellet, hogy aktív zenészek lévén a már kikopó régi dallamokra is jobban emlékezhetek, közönségük elvárásának megfelelően igyekeztek lépést tartani a mindenkori zenei divattal, s törekedtek tudásuk bővítésére, repertoárjuk szélesítésére.²² Funkciójuknak és repertoárjuknak éppen ezzel a kettősségével érvelt Bartók Béla a máramarosi népzeneről írt 1923-as kötetében a falusi cigányzenészek által játszott zene népzenei hitelessége ellen, bár álláspontját később árnyalta.²³ Falusi és városi hagyomány a XX. század előtt sem különült el élesen. Tari Lujza a XVIII. század végéről és a XIX. századból sorolt adatokat városi zenészek – akkor még jellemzően nem cigányzenészek – alkalmi falusi muzsikálásaira,²⁴ Szabolcsi Bence a XVIII. század magyar zeneéletének jellemző vonásaként, verbunkos stílus születésének lényegi elemként írta le a kúriák nemeseinek a cigányzenészekkel való szoros kapcsolatát, s hogy kölcsönösen is taníthatták egymást. Gvadányi József versein keresztül a cigánymuzsikások széles, a

²¹ Az e fejezetben bemutatott kérdéseket tárgyaltam: Riskó Kata, „Cigányzene városon és falun. Kapcsolatok a hagyomány különböző rétegei között”, in *Acta Ethnologica Danubiana 18–19*, szerk. Liszka József (Komárom, Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2017), 73–88.

²² Sárosi Bálint, *A hangszeres magyar népzenei hagyomány* (Budapest: Balassi, 2008), 6–15; Pávai István, *Az erdélyi magyar népi tánczene* (Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 2012), 78–80.

²³ Dille, Denis (hrsg.), *Bartók Béla: Volksmusik der Rumänen von Maramureş*. Ethnomusikologische Schriften Faksimile–Nachdrucke II (Budapest: Editio Musica, 1966), XXIV.

²⁴ Tari Lujza, „»Verbunk« – »Verbunkos«. Interaction between Towns and Villages in an Instrumental Music Genre”, in *Historical studies on folk and traditional music*, szerk. Doris Stockmann, Jens Henrik Koudal (Copenhagen: Danish Folklore Archives, 1997), 107–119. Ide: 108–109.

kor használati zenéjének számos rétegét – menüettet, lengyel táncot, palotást, Dittersdorf műveit, paraszti táncot – felölelő repertoárját is bemutatta.²⁵

A népi verbunkdallamok stílus szempontjából erősen kötődnek a verbunkos stílushoz, illetve a XX. században is élő éttermi cigányzenéhez, így a hangszeres népzene belül is erősen tükrözik városi és népi hagyomány szerves kapcsolatát. A verbunkosnak nevezett XVIII–XIX. századi stílus eleve az élő nép-, illetve közzenei hagyományra támaszkodott, a dallamok városi népszerűsége ugyanakkor esetleges népi hagyományuk fennmaradását is segíthette, illetve azt könnyebben formálhatta. A XX. századi népzene gyűjtések során, gyakran kevés kiegészítő információval rögzített verbunkdallamok népzenei szempontú kutatása során ezért elsőként azt kell vizsgálnunk, hogy az egyes dallamok mennyiben kötődhettek a népi, és mennyiben az inkább városinak mondható hangszeres zenei hagyományhoz.

A hangszeres zenei hagyomány rétegeinek kapcsolatai

A magyar népzene északi dialektusterületén különösen szorosan összefonódott a városi és falusi cigányzenei hagyomány. Szerepet játszhattak ebben a Bevezetőben már említett kuriális települések és a felsőbb társadalmi rétegek követését fontosnak tartó nemesi lakosaik, emellett a kisvárosok viszonylag nagy száma is elősegíthette a különböző méretű, fejlettségű települések zenei életének szervezettebb kapcsolatát. A kisvárosi zenészek ugyanis nem feltétlenül tudtak volna megélni anélkül, hogy más településeken is muzsikáltak volna. Az 1928-ban született rozsnyói Zsíros László primás például elmondta, hogy apja az „egész rozsnyai környékben”, tehát falvakban is játszott, ugyanakkor műzenei darabokat, „operákat”, vagyis népszerű operarészleteket is tanult egy „karmestertől”.²⁶ Városi és falusi hagyomány közötti közvetítőszerepük életpályájuk sajátosságaiból is adódott. A zenészcsaládok a fiatalokat nevesebb primásokhoz küldték tanulni. A muzsikások életük során mind nagyobb, reprezentatívabb helyiségekben való munkalehetőségre törekedtek, amely egyúttal különböző dallamok ismeretét is megkövetelte. Ebből következően amellett, hogy a falusi zenészek figyeltek az új divatra, a korábban falun játszó városi, éttermi

²⁵ Szabolcsi Bence, „A XVIII. század magyar kollégiumi zenéje”, in *A magyar zene évszázadai II. Tanulmányok. XVIII–XIX. század*, sajtó alá rendezte Bónis Ferenc, (Budapest: Zeneműkiadó, 1961), 7–120. Ide: 96–100.

²⁶ Tari Lujza, *Szlovákiai magyar népzene. Válogatás Tari Lujza népzene gyűjtéséből (1983–2006)*. Gyurcsó István Alapítvány könyvek 49. (Dunaszerdahely: Csemadok Dunaszerdahelyi Művelődési Intézete, 2010), 162.

cigányzenészek ismerhettek népi vagy a néphagyományhoz közelebb álló dallamokat. Gyakran vissza is jártak falura zenélni.²⁷ A Balogtamásiban született Radics János primás Rimaszécsen tanult, sokáig szülőfalujában játszott. Jól ismerte a pásztorhagyományt, tudott régi pásztor dallamokat, s Barna Balázs balogtamási öreg pásztor kedvenc primása volt. Ugyanakkor 1997-ben, Tari Lujza gyűjtésének idején már éttermi zenészként működött Rimaszombatban, s ez előadásmódján is nyomot hagyott.²⁸ A kazincbarcikai Nagy József cigányprimás pályája kezdetén 5–6 évig a sógora bandájában muzsikált a környékbeli falvakban, később viszont Kazincbarcikán játszott vendéglőben. Fiatalkori éveinek falusi zenéléseiből ismert régi dallamokat, amiket például a juhászok botos táncához húzott, s a gyűjtés szempontjából repertoárjának éppen ez a része volt legfontosabb.²⁹

Mindemellett a jelenség fordítottjára is találunk példát az északi dialektusterületről. Egy-egy korai, a XX. század legelején készült, kereskedelmi célú hanglemezzel arról tanúskodik, hogy nagyvárosi cigányzenészek ismerhettek dallamokat a néphagyományból, noha ezeket csak speciális körülmények között, például paródiákban játszották. Göndör Aurél színész és társulata által előadott humoros jelenetek számos gramofonlemezen fennmaradtak, s népzenei vonatkozásúak is előfordulnak köztük. Göndör *A lepéndi bakter nótája* című magánszámában olyan éjjeliőr-dallamot énekel, amelyhez hasonló szokásdallamokat későbbi népzenei gyűjtések során is rögzítettek. A zongorával és dudával kísért *Dudás nótában* a dallam és a szöveg is a népi dudadallamokra jellemző, s Göndör a dуда jellemző díszítéseit és hangszínét is utánozza.³⁰ Témánk szempontjából legérdekesebb a *Polgármester temetése és választás Bivalyfüreden* című jelenet.³¹ A lemezen közreműködő, név szerint nem ismert, de feltehetően Budapesten működő cigánybanda a fiktív kistelepülés polgármesterének halálához kapcsolódóan azt a temetési zenét játssza, amelynek közeli változatát egy 1984-es gyűjtésen a Pozsony megyei Jókán is felvették helyi cigánymuzsikusoktól. A kifejezetten hangszeres jellegű, a verbunkos stílussal rokonítható darab a néphagyományban is temetési kísérőzeneként maradt fenn.³²

²⁷ Tari Lujza, „A tágabb környezet – a cigányzenés Debrecen”, *Magyar Zene* 36/2 (1995. jún.): 154–170.

²⁸ I. m. 157–160.

²⁹ Kazincbarcika (Borsod), 1979. március 15. Gyűjtő: Kriston József, Vavrincz András. Játsszott: Nagy József primás (64 éves). ZTI_Mg 4476 B.

³⁰ *A lepéndi bakter nótája*, Göndör Aurél (Favorite Record, 1-27516, matr. 688-o-); *Dudás nóta*, Göndör Aurél zongora és dуда kísérettel (Első Magyar Hanglemezz Gyár, 2694, matr. 2694).

³¹ *Polgármester temetése és választás Bivalyfüreden*, Göndör Aurél, (Metafon, 7688 a, matr. 1-27692).

³² Jókai (Pozsony), 1984. Gyűjtő: Farkas Róbert, Czuczor Péter. Játsszott Tamkó Péter „Pélé” primás (sz. 1916), Tamkó Sándor kontrás (sz. 1934), Kuruc József bőgős (sz. 1915). ZTI_Mg 4815A.

A XX. század második felében az éttermi cigányzenekarok verbunkos repertoárja nemcsak a közeli városokon és zenészeiken keresztül, hanem már a rádióból, később televízióból hallott cigányzenés műsoroknak köszönhetően is egyre inkább befolyással lehetett a falusi és kisvárosi zenészekre. A Magyar Rádió műsorújságai alapján az egyes dallamok nem azonosíthatók – legfeljebb egy-egy karakteres dallamnév tűnhet fel –, viszont a második világháború után rendszeres műsor a *Verbunkosok*, *csárdások*, s gyakran játszották le a legnépszerűbb éttermi cigányzenészek lemezeit. A rádióműsoroknak a népi zenészekre gyakorolt hatására vonatkozóan kevés a konkrét adatunk, de például az 1929-ben született gömöri, várhosszúréti Krága Lajos cigányprímás elmondta, hogy már 1953-tól, a villany falubeli bevezetésétől volt rádiójuk, s szívesen hallgatta neves prímások, például Lakatos Sándor játékát.³³ A Budapest legelegánsabb éttermeiben működő, Zeneakadémián is tanult, világszerte koncertező Lakatos a Magyar Rádió Népi Zenekarának vezetőjeként számtalanszor szerepelt a rádióban, és ennek révén a nagyságrendekkel kisebb településeken is ismerhették. A XX. század második felében a rádió természetesen a falusiak igényeinek változásait is felgyorsította, amihez a zenészek is alkalmazkodtak, s mindez más hatásokkal együtt végül a hagyományos zenekultúra eltűnéséhez vezetett. Nem a verbunkokkal kapcsolatban, de ezt fogalmazta meg az 1904-ben született mohorai klarinétos is. Oláh László 15 éves korától játszott bandában, 1969-ben még mindig muzsikált. Manga Jánosnak a zene elmúlt ötven évben végbement változásaira irányuló kérdésére elmondta, hogy míg korábban egy-egy lakodalom 3-5 csárdással elment, s jobb helyeken kértek még valcert, polkát, most már egy parasztfiú is „parancsol olyan dolgokat, kérem, hogy az embernek a feje füstöt hajít”, mert a legújabb korszak „kiművelítette a népséget, a parasztnépséget, úgy mint a cigányságot is.” A rádió szerepét is említette azzal kapcsolatban, hogy a fiatalok kéréseinek olykor már nem tudnak eleget tenni, mert „hát mink ezt mert falusi cigányok vagyunk kérem, mink ezt nem tudjuk.”³⁴

³³ Tari Lujza, *Szlovákiai magyar népzene. Válogatás Tari Lujza népzene gyűjtéséből (1983-2006)*. Gyurcsó István Alapítvány könyvek 49. (Dunaszerdahely: Csemadok Dunaszerdahelyi Művelődési Intézete, 2010), 168.

³⁴ Cserhátsurány (Nógrád), 1969. jún. 28. Gyűjtő: Manga János. Játzott: Oláh László (sz. 1904, Mohora), klarinétos. ZTI_Mg 4352 B.

Verbunk vagy verbunkos?

A gyűjtések során rögzített népi verbunkok eredeti funkciójára, helyi hagyományára vonatkozó kutatást megnehezíti, hogy a sokszor hiányoznak a zenészek életére, korábbi működésükre vonatkozó részletes adatok, amelyek támpontot adhatnának abban a kérdésben, hogy a muzsikusok az általuk játszott dallamot honnan ismerhették. Gyakran nincs arról információnk, hogy a konkrét dallamokra táncoltak-e. A táncfunkció nélküli dallamok, az éttermi zenekarok repertoárján is szereplő klasszikus verbunkosok is tekinthetők bizonyos fokig a néphagyomány részének, ha játszották, sőt kérték őket falun is, ezt azonban szintén nehéz visszafejteni. Közvetett módon a befogadói használatra utalnak azok az adatok, amelyek szerint a verbunkosokat a gyűjtés idején már nem igényelték a zenészekről. 1994-ben a Komárom megyei Kürtön klasszikus verbunkosokat is bemutatnak cigányzenészek, de ezeket régóta nem játszották, mert nem kérték. Ugyanebben az évben a zsérei prímás is említette, hogy hosszú idő óta nem játszott a ekkor rögzített, „koncert”-darabként előadott „Bihari verbunkost”.³⁵

Az, hogy egy-egy verbunkra már csak a zenészek emlékeztek, nem jelenti feltétlenül a dallam helyi hagyományának hiányát. Lajtha rámutatott, hogy amikor falusi professzionisták játszanak, jelentős lehet a táncoló vagy akár hallgató nép ellenőrző szerepe, gyakran viszont a zenész jobban megőrzi a hagyományt, hiszen ő maga interpretálja.³⁶ Pávai István erdélyi gyűjtéseiből beszámolt arról, hogy számos olyan verbunkdallamot tudtak és tovább is adtak a zenészek, amelyeket már soha nem kértek lakodalmakban. Ezeket a prímások nemcsak azért tanították meg a fiataloknak, mert hátha szükség lesz rá, hanem mert tánc kísérelő funkciótól függetlenül is fontosnak tartották virtuóz, olykor ritkább hangnemekben lévő dallamok gyakorlását, amelyek a fiatal zenészek tudásának fejlesztésére és bemutatására alkalmasak.³⁷

Szálka Gábor hegedűs a verbunkdallamok hasonló szerepéről beszélt a bartóki felosztás szerint már az Alföldhöz tartozó, Bereg megyei Szernyén 1988-ban. Egy verbunkos stílusú dallamról azt mondta, hogy azt falun nem kérték, hanem a zenészek játszották egymás között, ilyenkor ugyanis előjött, hogy „ki tud verbungos nótát

³⁵ Tari Lujza, *Szlovákiai magyar népzene. Válogatás Tari Lujza népzene gyűjtéséből (1983-2006)*. Gyurcsó István Alapítvány könyvek 49. (Dunaszerdahely: Csevadok Dunaszerdahelyi Művelődési Intézete, 2010), 47. és 99.

³⁶ Lajtha László, „Cigánybandák és a magyar népzene”, in *Lajtha László összegyűjtött írásai I*, szerk. Berlász Melinda (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992), 150–154. Ide: 150, 152. Angol nyelvű előadás, amely feltehetően 1962-ben az oslói egyetemen hangzott el.

³⁷ Pávai István, *Az erdélyi magyar népi tánczene* (Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 2012), 34–35.

muzsikálni?” A kevésbé népies „magyar verbunkos csárdás” névvel említette a későbbiekben részletesen bemutatandó Martinovics-nótát, amely az északi dialektusterület néphagyományában is élt, de éttermi cigányzenészek repertoárján is szerepelt. (1. kotta) Mikor a muzsikus utoljára húzta a Munkács melletti Nagydobronyban körülbelül 1947-ben, még táncoltak rá. Ugyanakkor lakodalom előtt ezzel próbálták ki a zenészek tudását, „mert ritka zenész tudta ezt elmuzsikálni”.³⁸ A verbunk bemutató jellegét tehát ezúttal nemcsak a zenészek, hanem közönségük is számon tartotta a tánchasználat mellett is.



1. kotta. „Lassú Magyar” (List). Magyar Nóták Veszprém Vármegyéből 129.

Az északi területen a zenészek gyakran maguk is megkülönböztették a műveltebb rétegek repertoárjához inkább tartozó verbunkos fogalmát a verbunktól, vagy attól a kifejezéstől, amit népi táncra használnak. A már említett Nagy József kazincbarcikai primást, aki fiatalkorában a közeli Tardonán is muzsikált, a gyűjtők az ottani verbunk dallamáról kérdezték. A muzsikus válaszul a „Ritka búza, ritka árpa, ritka rozs” szövegkezdetű, a városi nótarepertoárban is népszerű, de az újabb néphagyományban verbunkokat és csárdásokat is kísérő népies műdalt kezdte pengetve felidézni. Szerinte azonban az általa ismert környéken „olyan különleges nagyobb szám nem volt

³⁸ Szernye (Bereg), 1988. nov. 19–20. Gyűjtő: Felföldi László, Halmos Béla, Vavrincz András. Játszott: Szálka Gábor (sz. 1926). ZTI_Mg 5544B, ZTI_Mg 5545A kontra kísérettel, ZTI_Mg 5545B zenekar.

verbunkos”. Bár a gyűjtő a verbunkok iránt érdeklődött, az adatközlő azonnal a verbunkos fogalmat használta, ami alatt sajátos, reprezentatívabb típust értett.³⁹

Nem a verbunkos, hanem a verbunk fogalmat használta az 1929-ben született Mag Albert Péter, juhászcsaládból származó, sok juhásznótát és más régi népdalokat is játszó medveshidegkúti parasztprimás. De talán éppen azért, mert verbunk tánc az elmondása szerint az ő működési területén, a Medvesalján nem volt, a XIX. századi stílusnak a falusi hagyományból már inkább kifelé mutató darabjait értette alatta. Mag Albert Péter, aki hamar bekerült a hagyományörző mozgalomba,⁴⁰ a tágabb területen elterjedt „vasvári”-t talán ennek révén tanulta, s elképzelhető, hogy a verbunk fogalmat is elsősorban innen ismerte. Mikor Agócs Gergely 1988-ban a Rákóczi-indulóról kérdezte, a primás azt válaszolta, hogy „ilyen verbungokat meg hogyhívjákokat én nem tudok, nálunk ez nem ment.” Azaz a valóban verbunkos jellegű Rákóczi-indulót a stílusa alapján verbunknak érezte annak ellenére, hogy arra sehol sem táncoltak verbunkot, hanem, mint a következő évben végzett gyűjtésen Mag Albert is elmondta, a menyasszonyt kísérték vele a cigányzenészek az esküvőre. A terület hagyományából már kikopó dallam műzenei jellege mellett virtuóz volta is meghatározó lehetett abban, hogy a zenész így ítélte meg. Bár nem mondta ki, későbbi szavaiból mégis az sejthető, hogy a Rákóczi-induló neki túl nehéz volt. Szerinte a cigányok se játszották pontosan, „csak itt-ott, ahol elkapták”.⁴¹

A verbunkos fogalom használata szempontjából különösen tanulságos az a beszélgetés, amely a gyűjtők és a Gömör megyei osgyáni Illés László primás, Szabó Lajos kontrás és Putnoki Dezső bőgős között folyt 1989-ben.⁴² A nagy mennyiségű anyagot – számos csárdást, hallgatónak húzott nótákat és régi stílusú népdalokat, valcert, tangót, egy halotti indulót, továbbá néhány szlovák dallamot – játszó zenészeket a gyűjtő olyan verbunkról kérdezte, amire a környéken táncoltak is. Illés László primás válasza meglehetősen homályos, de a kérdés megfogalmazása ellenére ő is rögtön bevezette a „verbunkos” fogalmat: a „verbunk az csárdás kérem, tehát már mit tudom

³⁹ Kazincbarcika (Borsod), 1979. márc. 15. és 1979. március 31. Gyűjtő: Kriston József, Vavrincez András. Játszott: Nagy József primás (64), a második gyűjtésen fiával, Nagy Józseffel (27) együtt. ZTI_Mg 4476 B.

⁴⁰ Tari Lujza, *Szlovákiai magyar népzene. Válogatás Tari Lujza népzene gyűjtéséből (1983-2006)*. Gyurcsó István Alapítvány könyvek 49. (Dunaszerdahely: Csemadok Dunaszerdahelyi Művelődési Intézete, 2010), 123–127.

⁴¹ Medveshidegkút (Nógrád), 1988. Gyűjtő: Agócs Gergely. ZTI_Mg 5663B; 1989. okt. Gyűjtő: Abonyi Attila, Halmos Béla, Varga Norbert. ZTI_Mg 5698.

⁴² Osgyán (Gömör és Kis-Hont), 1989. szept. Gyűjtő: Abonyi Attila, Balázs Tünde, Halmos Béla, Varga Norbert. Játszott: Illés László primás (sz. 1925), Szabó Lajos kontrás (sz. 1928) és Putnoki Dezső bőgős (sz. 1925). ZTI_Mg 5697B.

én, milyen verbunkosra tetszik gondolni”. Valamelyik zenész a Martinovics-nótát kezdte játszani, s másik társa is megerősítette, hogy ez megfelelő dallam. A több XIX. századi kottás forrásban fennmaradt Martinovics-dallamra valóban érvényes a „verbunkos” kifejezés, de „vasvári” néven az északi dialektusterület néphagyományában, szóló férfitánc és csárdás tánc kísérelő dallamaként is élt. Illés is határozottan állította róla, hogy „az vasvári”. Mikor a gyűjtő rákérdezett, hogy volt-e ehhez valami friss, Illés és egyik zenésztársa egyszerre válaszoltak. Mint Illés mondta, „nem, ez csak verbunkos”, de rögtön javította magát: „ajjaj, nem verbunkos, vasvári”. Fogalomhasználat szempontjából engedékenyebb zenésztársa ugyanezt így szötte tovább: „nem egészen, vasvári, már azt úgy is lehet nevezni.” A gyűjtő kérdésére egyetértettek abban, hogy „vasvári” és „verbunkos” sokban különbözik, de a különbséget nem tudták megfogalmazni. Az adatközlők eltérő habitusa akkor is megmutatkozott, mikor a gyűjtő azt próbálta megtudni, más-e a tánc a két műfajban. Míg zenésztársa így kezdte: „nem más, de...”, addig Illés határozottan állította: „Persze, hogy más; a vasvári más tánc és a verbunkos is más.”

Némi gondolkodás után, hogy a különbséget zenével megvilágítsa, Illés példaként elkezdett egy dallamot, amelyet a többiekkel együtt verbunkosnak nevezett. A darab rokonát szintén megtaláljuk Ruzitska Ignác kiadványában, az 1828-ban megjelent XII-dik fogás élén (94. sz.), ahol Rózsavölgyi Márk műveként szerepel.⁴³ Illés csak az első formarészt játszotta, azt sem zárta le, s a gyűjtők sem kérték a folytatást. Az általa mutatott részlet azonban néhány díszítés hiányától eltekintve lényegében megegyezik a Ruzitska által közölt változattal. (2. kotta)

A Martinovics-dallammal ellentétben e darab népi használatát nem ismerjük. XX. századi városi ismertségére viszont több adatunk van, ezek egy részét kereskedelmi forgalomba került lemezeken találjuk. *Sarkantyús verbunk* néven játszotta Lakatos Sándor, *Sarkantyús verbunkos*ként rögzítette a Rajkó zenekar az 1950-es években. A Qualiton hanglemezkiadó 1953-as katalógusa egy további *Bihari Sarkantyús verbunkost* említ, amelyet Lakatos Sándor vezetésével a Magyar Rádió Népi Zenekara játszott.⁴⁴ Témánk szempontjából különösen érdekes továbbá egy népzenei módszerű gyűjtés,

⁴³ Rakos Miklós (szerk.), *Magyar Nóták Veszprém Vármegyéből, melyek fortepiánóra alkalmaztattak Ruzitska Ignác által*. (Budapest: Rakos Miklós, 1994), XII. fogás, 94–95.

⁴⁴ „Sarkantyús verbunk. Sándor Lakatos and his Gypsy Band”, in *Famous Hungarian Folk Songs* (Qualiton, LPX 10037). Az 1953-as Qualiton-katalógus adatának vonatkozó jelzete NZ 10. *Qualiton Hungarian Records 1953* (Budapest, 1952), 29.; *Sarkantyús verbunkos*, Rajkó zenekar (Qualiton, HLP 155). Szerepel az 1959-es hanglemez katalógusban. *Magyar hanglemez katalógus* (Budapest: Qualiton, 1959), 57.



2. kotta. „Lassan érzéssel” (Rózsavölgyi). *Magyar Nóták Veszprém Vármegyéből* 94.

amelyet Sárosi Bálint készített 1961-ben a városligeti Ezerjő étteremben egy általa reprezentatívnek tekintett nagyvárosi cigányzenekarral, Bobe Gáspár Ernő primás héttagú bandájával. Sárosi funkcióban, tehát az együttes esti fellépései során vett fel több órányi anyagot.⁴⁵ A repertoárnak több verbunkossal együtt a most vizsgált darab is része volt. Bobe a lassút, valamint a Ruzitska gyűjteményében ezt követő „Trió”-t és az utána külön számon szereplő frisset lényegében az ott megjelenttel azonos változatban játszotta, csupán a figurációban találunk kisebb eltéréseket. A primásra, illetve a XX. század második felének éttermi cigányzenei stílusára jellemző, hogy a lassút a Rózsavölgyi-letét „Lassan, érzéssel” feliratával is összhangban nemcsak kifejezetten lassú tempóban, hanem különösen az elején kissé érzélgősen húzta. A frisset a több ismétlés során egyre gyorsulva adta elő.⁴⁶

Az északi dialektusterületről is ismerjük a dallam éttermi zenekari adatát. A népzenei gyűjtések között ritkaságnak számít a nagyvárosi és a falusi hagyomány közötti átmenetnek tekinthető kisvárosi zenei tradíció rögzítése, amelyhez Tari Lujza 1988-as rozsnyói gyűjtése tartozik. A felvételek a rozsnyói primás lányának

⁴⁵ Sárosi Bálint, „Étterem-monográfia”, *Magyar Zene* 7/6 (1966. dec.): 587–598.

⁴⁶ „Verbunk.” Budapest, Ezerjő étterem. 1961. febr. 9. Gyűjtő: Sárosi Bálint. Játszott Bobe Gáspár Ernő és zenekara. ZTI_Mg 2729 B.

lakodalmához kapcsolódva készültek.⁴⁷ A Csala Lalik László primás által vezetett, meghívott kültagokkal bővített rozsnyói cigányzenekar a most tárgyalt verbunkost és a Ruzitskánál azt követő frisset is eljátszotta koncertszerűen előadott darabként, amit taps fogadott, majd hallgatók és csárdások következtek. Az elhangzott dallamváltozat a már említett hangfelvételekhez hasonlóan szinte teljesen azonos a Ruzitska gyűjteményében található darabbal. Ahogyan a területen több más verbunkost, úgy ezt is „Bihari” verbunkosnak tartották.

A darab tehát inkább a cigányzenei hagyomány városias rétegéhez tartozott, de ismerhették nemcsak a legnevesebb, hanem a kisvárosi zenészek ezen a vidéken is. A verbunkos példajaként e dallamot elkezdő, és a Martinovics-dallamot is idesoroló osgyáni muzsikuskok ráéreztek az általuk „vasvári”-ként ismert Martinovics-nóta stílárís hasonlóságára, vagy akár tudhattak is arról, hogy utóbbi ismert volt a városi cigányzenekarok körében. Mikor azután eljátszották, a primás előadása igen virtuóz, cifrázott volt. Ebben közrejátszhatott, hogy a zenészek a gyűjtő verbunkra vonatkozó kérdését verbunkosként értelmezték, amely fogalmat egyértelműen a XIX. századi műzenei, illetve a városias repertoár részeként élő verbunkos értelmében használtak. Illés László primás éppen a dallam népzenei életmódját említve még szabadkozott is, attól félve, hogy a dallam verbunkosnak játszva „nevetség tárgya” lenne Budapesten. Elképzelhető tehát, hogy igyekezett az éttermi cigányzenészek játékkstílusához minél közelebb álló módon előadni a dallamot.

Verbunkosok a hangszeres zenei hagyományban

Különösen nehéz egy-egy dallam hagyománybeli hovatarozását megállapítani akkor, ha a zenészek nem nevezték meg, mit játszanak, és a gyűjtésen nem is került szóba a műfaj és stílus kérdése. Részletes adatok hiányában informatív lehet azt vizsgálni, hogy a dallam mennyire volt ismert a nagyvárosi cigányzenekarok között, és hogy a népi felvételek mennyiben különböznek írott forrásoktól és kereskedelmi forgalomba került, populáris zenei előadásoktól, azaz hogyan nyilvánul meg a népi hagyományozódás variáló jellege.

⁴⁷ Rozsnyó (Gömör és Kis-Hont), 1988. jún. 17. Gyűjtő: Tari Lujza. Játszott: Csala Lalik László primás (51), Boldi Jenő brácsás (40), Zsíros Laci bőgős (33), Botos Károly klarinétos (40), Hugyár Andor cimbalmos (68), Kristóf Albin harmonikás (40). ZTI_AP 16398a.

A Bihari Jánosnak tulajdonított, *Mikor a pénze elfogyott* című darabot az északi dialektusterület több primásától is fölvelték. (3. kotta) A darab kevés, késői, de viszonylag szélesebb körben ismert XIX. századi forrásban maradt fenn. Megjelent Bartay Ede *30 eredeti magyar zenedarab régi magyar zeneszerzőktől* című, a verbunkos virágkorára már visszatekintő gyűjteményében *Bihary verbungja mikor pénze elfogyott* néven,⁴⁸ valamint Káldy Gyula 1900 körüli, *A régi magyar zene kincseiből /1672–1838-ig/* című gyűjteményében.⁴⁹ A népzenei gyűjtés szempontjából a kiadványoknál még fontosabbak a hanglemezfelvételek, amelyek a dallam XX. századi városi ismertségét mutatják. A két háború közti időszak talán legnépszerűbb primása, a rádióban is sokat szereplő, 1940-ben meghalt id. Magyar Imre archív lemezei között is hallhatjuk *Mikor a pénz elfogyott* címmel, Bihari János műveként.⁵⁰ Később Lakatos Sándor is játszotta, Burka Sándor tárogatón vette lemezre hasonló néven,⁵¹ s elhangzott a már említett Bobe Gáspár Ernővel 1961-ben, a városligeti étteremben készült gyűjtésen is.⁵²

Népi tánckísérő funkciójáról, néphagyományban betöltött szerepéről nincsenek adataink. 1930-ban a Pest megyei, később Kiskunlacházához kerülő Pereg magyar bandájának akkor 36 éves primása, Kátai Bertalan az elejét játszotta némi változtatással Lajtha Lászlónak „Bihari nótája Mikor elfogyott a pénze” címmel.⁵³ A felvétel és az előadó hátterét, a dallam népzenei kontextusát nem ismerjük. Kátai a gyűjtés során a „Csípd meg bogár”-ként ismert virtuóz frisset, „Bihari csárdásá”-t, valamint a városi és népi repertoáron is jelenlévő Martinovics-dallamot mutatta be. A verbunk többi népzenei adata jóval későbbi. 1985-ben játszotta az abaújszina Pota Géza primás és két kísérője,⁵⁴ 1994-ben Zsérén a 71 éves Bihari József cigányprimás, 2004-ben Rozsnyón

⁴⁸ Bartay Ede, *30 Eredeti Magyar Zenedarab Régi Magyar Zeneszerzőktől* (Pest: Rózsavölgyi, cca. 1853-54¹, 1860²). Itt és a továbbiakban több esetben a datálásban Mona Ilona jegyzékére támaszkodom. Mona Ilona (szerk.), *Magyar zeneműkiadók és tevékenységük 1774–1867* (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1989).

⁴⁹ Káldy Gyula, *A régi magyar zene kincseiből /1672–1838-ig/ II.* (Budapest: Rózsavölgyi & Co., é. n., R. & Co. 2178a), 24. sz.

⁵⁰ *Szeretnék május éjszakákon...* [Válogatás id. Magyar Imre archív felvételeiből.] (Qualiton, LPX 10167).

⁵¹ „Mikor a pénze elfogyott”, Lakatos Sándor és zenekara, in *Nótacsokor és csárdás* (Qualiton, LPX 10027). Szerepel az 1959-es katalógus 1960-as kiegészítésében. *Magyar hanglemez katalógus 1959–1960* (Budapest: Qualiton, 40); *Történelmi dalok tárogatóra és cimbalomra*. Burka Sándor tárogató, Németh János cimbalom, Kovács Gyula brácsa, Szitai Mihály bőgő (Qualiton, LPX 10099); *Sándor Lakatos And His Gipsy Band* (Qualiton, SLPX 10138).

⁵² „Verbunk.” Budapest, Ezerjő étterem, 1961. febr. 3. Gyűjtő: Sárosi Bálint. Játszott: Bobe Gáspár Ernő és zenekara. ZTI_Mg 2722A.

⁵³ Pereg (Pest-Pilis-Solt-Kiskun), 1930. Gyűjtő: Lajtha László. Játszott: Kátai Bertalan primás. ZTI_MH 2408 b.

⁵⁴ Abaújszina (Abaúj-Torna), 1985. okt. 6. Gyűjtő: Konkoly Elemér. Játszott: Pota Géza primás (sz. 1933, Abaújszina), Dzsuga Géza brácsás (sz. 1930, Kassa), Badó Elemér bőgős (sz. 1930, Kassa). ZTI_Mg 5250 A.

$\text{♩} = \text{c. } 132$

Heg.

3. kotta. „Verbunkos” 1-21. ü. Játszotta Bihari József primás, Zsére. Riskó Kata lejegyzése.

pedig a 76 éves Zsíros László primás és öt kísérő két fia.⁵⁵ Az adatok késői voltának oka lehet az is, hogy a gyűjtők – részben a korlátozott technikai lehetőségek miatt – korábban ritkán vettek fel ilyen, a városi cigányzenében jól ismert dallamokat.

A kései felvételek esetében ugyanakkor még inkább számolnunk kell a hagyományt alakító külső hatásokkal, illetve az akkor már kikopó hagyomány nem teljesen hiteles közvetítésének lehetőségével. Jó példa erre az abaújszina Pota Géza, aki több verbunkot is játszott 1985-ben. Ezek között a vasvári verbunk legismertebb, a területen valóban a legszűkebb értelemben népiént élő, „Sárga szöveg veretek a csizmámra...” szövegkezdettel ismert dallama ugyanúgy jelen van, mint a most tárgyalt „Mikor a pénze elfogyott”, vagy egy Rózsavölgyi Márk körmagyarjainak stílusára

⁵⁵ Zsére (Nyitra), 1994. júl. 9. Gyűjtő: Tari Lujza. Játsszott: Bihari József primás (71). ZTI_DAT 098 A 39_46; Rozsnyó (Gömör és Kis-Hont), 2004. júl. 22. Gyűjtő: Tari Lujza. Játsszott: Zsíros László primás (sz. 1928), Zsíros Árpád brácsa, ifj. Zsíros László bőgő. ZTI_Gömör_CD_11–0–40. E gyűjtésekről lásd Tari Lujza, *Szlovákiai magyar népzene. Válogatás Tari Lujza népzene-gyűjtéséből (1983-2006)*. Gyurcsó István Alapítvány könyvek 49. (Dunaszerdahely: Csemadok Dunaszerdahelyi Művelődési Intézete, 2010), 96–101. és 161–165.

emlékeztető, de történeti forrásban általam egyelőre nem talált darab. A többi verbunkja pedig arra világít rá, hogy a hagyományörző mozgalom rendezvényein már a gyűjtés idején sokat szereplő Pota repertoárját általánosságban is fenntartásokkal kell kezelnünk. Elhangzik például az Alföldön nagy területen valóban népi táncdallamként elterjedt, a folklórműsorokon is népszerű, de ezen a vidéken nem használt „magyar verbunk”, s „tréfás verbung” néven a zenész tudta azt dallamot amelyet ezzel a névvel és ebben a formában a Gömör megyei Szilice és Borzova tánc csoportjának a „Folklór és színpad” című fejezetben részletesen vizsgált, 1970-es évekbeli fesztiválszerepléseiből ismerhetett.⁵⁶

A zsérei Bihari József is sokfelé járt a népzenei mozgalmon keresztül Tari Lujza 1994-es gyűjtése előtt, s egyébként tudott olyan „fellépési” darabokat is, mint Dvořák *Humoreszkje*.⁵⁷ A most vizsgált dallamot arra a kérdésre válaszolva játszotta, hogy tud-e „Bihari verbunkost”, de mielőtt belekezdett volna, figyelmeztetett, hogy ez „koncertdolog”, majd utána így: ez „koncertos”. Később azt is elmondta, hogy már nagyon régen nem játszotta a dallamot. A kérdésre, hogy akkoriban táncoltak-e rá, azt feleli, hogy persze, erre lehet táncolni is,⁵⁸ amely válasz különösen a gyűjtés egészének jellege, az adatközlő elbeszéléseinek megbízhatatlansága alapján inkább a gyűjtő vélt kíváncsiságának való megfelelni vágyást, mint valódi adatot sejtet.

Tari Lujza részletesen ismertette a rozsnyói Zsíros László repertoárjának városi darabjait. A „Mikor a pénze elfogyott” mellett a primás tudta a Ruzitska gyűjteményében Arnold György műveként kiadott *Frisset*, amelyet 1951-ben, illetve 1952-ben a balassagyarmati és a soproni bandától is fölvettek, s „előadási darab”-ként eljátszotta Kossovitz József később *Lavotta szerelme* címmel ismertté dallamát.⁵⁹ E darab, amelyet Zsíros is ezzel a címmel említett, kivételes a népzenei gyűjtésekben, gyakoribb éttermi zenekarok felvételein. A XX. század legelején készült hanglemezek között megtaláljuk Sovánka Nándor és cigányzenekara előadásában, de többször lemezre játszotta Oláh Lajos tárogatón, 1930-ban pedig id. Magyar Imre és

⁵⁶ Abaújszina (Abaúj-Torna), 1985. okt. 6. Gyűjtő: Konkoly Elemér. Játszott: Pota Géza primás (sz. 1933), Dzsuga Géza brácsás (sz. 1930), Badó Elemér bőgős (sz. 1930). ZTI_Mg 5250 A.

⁵⁷ Tari Lujza, *Szlovákiai magyar népzene. Válogatás Tari Lujza népzene gyűjtéséből (1983-2006)*. Gyurcsó István Alapítvány könyvek 49. (Dunaszerdahely: Csemadok Dunaszerdahelyi Művelődési Intézete, 2010), 96–99.

⁵⁸ Zsére (Nyitra), 1994. júl. 9. Gyűjtő: Tari Lujza. Játszott: Bihari József primás (71). ZTI_DAT 098 A 39 46.

⁵⁹ Tari Lujza, *Szlovákiai magyar népzene. Válogatás Tari Lujza népzene gyűjtéséből (1983-2006)*. Gyurcsó István Alapítvány könyvek 49. (Dunaszerdahely: Csemadok Dunaszerdahelyi Művelődési Intézete, 2010), 161–165.

cigányzenekara.⁶⁰ Népszerűségét elősegíthette, hogy Káldy Gyula ezt is kiadta a már említett, 1900 körül megjelent gyűjteményében, s ugyanebben a korszakban bekerült Herczeg Ferenc *Ocskay brigadéros* című színművének Kun László által összeállított zenéjébe is. Zsíros László tehát több, kifejezetten a klasszikus verbunkost ismert, s a „Mikor a pénze elfogyott” is ezek közé sorolható.

Míg e dallam egyértelműen a városi hagyományhoz kötődik, más dallamoknál szinte lehetetlen eldönteni, hogy egy gyűjtési adat hogyan illeszkedik a népi hagyományba. Különösen igaz ez a több egyértelmű népzenei adattal, ugyanakkor számos városi adattal fennmaradt dallamokra, mint például a következő részekben éppen a kérdés bonyolultsága miatt részletesebben vizsgált „Ritka búzá”-ra és a Martinovics-dallamra. Máskor viszont a dallam elszigeteltsége okoz problémát, s nehezítik a kérdést a kevés jegyzettel fennmaradt, beszélgetéseket alig rögzítő régebbi gyűjtések, bár ezekben a rádió kevésbé valószínű hatásával kell számolnunk. A Pozsony megyei Somorján Szomjas–Schiffert György néhány dudautánzó és lakodalmi táncdallam mellett négy verbunkdallamot gyűjtött 1957-ben a 74 éves id. Sárközi Ferenc volt primástól, a zenész saját bemondása szerint „Sárközi Öreg Feri bácsitól”.⁶¹ Ezek közül kettő, a csallóközi verbunkokat bemutató fejezetben részletesebben vizsgált „Bertóké” és a máshol „huszárverbunk”-nak, itt „közös huszár-verbunk”-nak nevezett verbunkdallam a területen több változattal és táncadattal ismert. A két másik dallam népi használatáról viszont nem tudunk. A „kóbor-huszár verbunk” pontozott ritmussal indító nyolcadmenetei, nagy ugrásai és éles, rövid hangértékkel kezdő ütemei az északi dialektusterület népi verbunkjaiban is jelen vannak, de a bécsi klasszikus zenéhez közelálló harmóniaváza, kromatikus fordulatai, késleltetései, alulról fölfelé hajló motívumai inkább a Rózsavölgyi Márk féle társastáncokkal rokonítják. A dallamot vagy változatát sem a terület népzenei gyűjtéseiben, sem más forrásokban nem találtam. (4. kotta)

A zenész által „Bihari verbunk”-nak nevezett, tehát megint az ismert verbunkos zeneszerzőhöz kötött dallam stílusában igen hasonló ehhez, és Rózsavölgyi Márk műveként kottás forrásokból is ismerjük párhuzamát. A vonatkozó darab Ellenbogen

⁶⁰ *Lavotta szerelme*, Oláh Lajos tárogatóművész (Első Magyar Hanglemez Gyár, 604, matr. 604; Favorite Record, 1-24519, matr. 3986-o; Szabadi Record, 401, matr. 9037); *Lavotta szerelme*, Sovánka Nándor cigányzenekara (Első Magyar Hanglemez Gyár, 623.); *Lavotta szerenádja*, Magyar Imre és cigányzenekara, (Odeon, 197.273-b, matr. Ho 1089).

⁶¹ Somorja (Pozsony), 1957. nov. 15. Gyűjtő: Szomjas-Schiffert György. Játzott: id. Sárközi Ferenc primás. ZTI_Mg 696A.

AP 1931 j

Somorja
lej. Tari Lujza
2011.

„Bihari verbunk”

$\text{♩} = 112$

legedő

molto rallentando

4. kotta. „Bihari verbunk.” Játszotta id. Sárközi Ferenc primás, Somorja. Tari Lujza lejegyzése.

Adolf Rózsavölgyi emléke című, a felirat szerint Rózsavölgyi Márk hátrahagyott zeneműveiből szerkesztett körtáncának, vagyis a kor európai táncdivatjának mintájára megalkotott társastáncának első és utolsó, *Andalgó* és *Kézfogó* című tételeként jelent meg 1851-ben.⁶² A tétel két periódusnyi első részét apró különbségekkel Bartay Ede is közölte Rózsavölgyi *Lassú magyar*jaként először 1853–54 körül megjelent, már említett kiadványában.⁶³ (5. kotta) A dallam stílusa a nagy ugrásokkal, kromatikus hangokkal, szélesebb dallamívekkel inkább a műverbunkosok közé tartozik, s a terület népi verbunkjaitól különösen távol állnak például a második és negyedik ütem élén álló, a Rózsavölgyi-korszak magyar táncaira jellemző késleltetések.

31

LASSU MAGYAR.

RÓZSAVÖLGYI.

5. kotta. Rózsavölgyi: *Lassú magyar*. Bartay Ede kiadása

A somorjai gyűjtésből nem tudunk meg részleteket a verbunkdallam helyi hagyományáról. Egyetlen másik népzenei adatát Lajtha László és Rajeczky Benjamin vette fel a nem népi jellegű „Palotás” néven 1951-ben, a megelőző évig

⁶² Ellenbogen Adolf, *Rózsavölgyi emléke, körtánc*. Rózsavölgyi Márk hátrahagyott műveiből szerkezté – (Pest: Rózsavölgyi és Társa, 1851).

⁶³ Bartay Ede, *30 Eredeti Magyar Zenedarab Régi Magyar Zeneszerzőktől* (Pest: Rózsavölgyi, cca. 1853–54¹, 1860²), 31.

megyeszékhelyként is funkcionáló Balassagyarmaton a Baranyi Dezső vezette cigánybandától.⁶⁴ A gyarmati banda tagjairól sajnos nem tudjuk, honnan származtak, hol működtek korábban, de felvételeiken főleg városi repertoár darabjai, köztük több verbunkos és műcsárdás hangzik el. „Verbunk”-ként eljátszották a Martinovics-dallamot. „Kisverbunk”-juk id. és ifj. Magyar Imre felvételeiről *Debreceni verbunkos* címen ismert, amely címmel és Magyar nevével a Kossuth Rádió műsorában is többször találkozhatunk a II. világháború utáni években.⁶⁵ Ugyanakkor ismertek népi dallamot is, eljátszották a térség népzenejében elsősorban juhászok ugrós táncdallamaként élő „Rókatánc”-ot. A somorjai „Bihari verbunk” változatát a „Palotás” cím és az a tény, hogy a környék más népi gyűjtéseiből nem ismerjük, inkább a városi hagyományhoz köti.

A dallamot kereskedelmi forgalomba került lemezeken is megtaláljuk. Kronológiai szempontból legfontosabb az 1940-ben elhunyt id. Magyar Imre felvétele, amelyen *Csermák verbunkosaként* szerepel,⁶⁶ s Lakatos Sándor lemezein is hallhatjuk *A-dúr verbunkos* néven.⁶⁷ Kettejük egymáshoz igen közelálló változata a XIX. században kiadottak rokona, de nem pontosan egyezik azzal, s egy új, azok egyikében sem jelenlévő formarész csatlakozik hozzá. Egy inkább városi cigányzenei tradíció létét mutatja, hogy a balassagyarmati zenészek és Sárközi variánsa is Magyar Imrééhez és Lakatos Sándoréhoz áll legközelebb. A verbunknak e változatát játszotta Bobe Gáspár Ernő is 1961-ben, de ahogyan a másik Rózsavölgyi-verbunkost, ezt is szabadabban, érzelmesebben, számos glissandót alkalmazva húzta, s a kísérő klarinét gazdag figurációja is szétfeszíti a formát.⁶⁸ Nem tudjuk, hogy a dallam eddig talált legkorábbi városi felvételének előadója, id. Magyar Imre milyen korábbi hagyományra támaszkodott. Magyar népszerűsége, a másik két fővárosi primás hasonló adata, valamint a variánsok közeli rokonsága a somorjai primás által játszott verbunk esetében

⁶⁴ „Palotás.” Balassagyarmat (Nógrád), 1951. máj. 8. Gyűjtő: Lajtha László, Rajeczky Benjamin. Játszott: Baranyi Dezső prim (42), Bandri Antal tercprim (27), Baranyi Béla kontra (38), Berki Sándor cimbalom (46), Jónás Ferenc bőgő (42). ZTI_Gr 148B.

⁶⁵ *Szeretnék május éjszakákon...* [Válogatás id. Magyar Imre archív felvételeiből.] (Qualiton, LPX 10167); *Magyar nóták*, ifj. Magyar Imre cigányzenekara (Qualiton, LP 10003). A lemez szerepel az 1959-es katalógusban. *Magyar hanglezem katalógus 1959* (Budapest: Qualiton, 1959), 60. A darab rádióban való elhangzásának adatai példaként 1949-ből és 1950-ből, csak a Magyar nevével feltüntetett adatokat idézve: *Uj Szó* 2 (1949) szept. 28., okt. 2., nov. 20., dec. 4., dec. 28., 3 (1950) jan. 15., máj. 7.

⁶⁶ *Csermák verbunkosa*, [id.] Magyar Imre és cigányzenekara (Odeon, A 197439, matr. Ho. 1364).

⁶⁷ „A-dúr verbunkos”, in *A Mesterprimás*, Lakatos Sándor és népi zenekara (Qualiton, LPX 10121). A lemez szerepel a Qualiton 1976-os katalógusában; „Verbunkos in A major”, in *A Souvenir from the Balaton – The Best of Sándor Lakatos and His Gypsy Band* (Hungaroton, HCD 10213). *General Catalogue* 76. (Hungaroton, Qualiton, Pepitz Records, 1976).

⁶⁸ „Csermák: A-dúr verbunk.” Budapest, Ezerjő étterem, 1961. febr. 7. Gyűjtő: Sárosi Bálint. Játszott: Bobe Gáspár Ernő és zenekara. ZTI_Mg 2727A.

inkább mutat arra, hogy az éttermi zenekarok repertoárjának egy jellegzetes dallamáról van szó, amelyet talán Magyarai is e szájhagyományos gyakorlatból ismerhetett, de amelynek későbbi népszerűségéhez a primás felvételei is nagyban hozzájárulhattak.

A most vizsgált dallam egy változata ugyanakkor a Vas megyei gencsapáti verbunk kíséredallamaként is ismert. E dallamot azonban a *Magyar Néprajzi Lexikon* szócikke szerint a Gyöngyösbokréta mozgalom honosította meg a tánc zenéjeként, míg korábban azt a „Ritka búzá”-ra járták.⁶⁹ A Gencsapátival szomszédos Perenye község csoportja 1935-ben lépett fel verbunkkal a Gyöngyösbokréta műsorán, de nem tudjuk, hogy milyen dallamra táncolták a verbunkot.⁷⁰ Szász Béla e táncokat bemutató 1953-as kiadványa szerint a gencsi verbunk ekkor már nem élt, de később a tánccsoport megtanulta, s szerepelt vele az 1948-as és 1950-es kultúrversenyen, míg Perenyén a tanulmány írásának idejére fennmaradt a tánc – hozzátehetjük, nyilván a Gyöngyösbokrétás műsor hatására is. Szász a gencsapáti verbunkhoz már az új dallamot közli.⁷¹ Az időbeli és területi közelség ellenére mégsem valószínű, hogy a somorjai zenész a gencsi csoport révén ismerte meg a dallamot, a Szász által közölt változat ugyanis a nagyobb formát némi változtatással négysoros dallamra redukálja. Nem tudjuk, hogy a gencsapáti verbunk e dallama milyen forrásra támaszkodott, s mennyiben kötődik a Rózsavölgyi-darabhoz. Mindenesetre a folklór-rendezvények állhatnak amögött, hogy Jókán a sokfelé fellépő helyi hagyományőrző csoportban is közreműködő zenészek a gencsi változatot játszották 1984-ben „Próba-csárdás” néven.⁷²

Éttermi zenészek és népzenei hatások

A városi cigányzenészekkel kapcsolatban is felmerül a kérdés, hogy általában az orális hangszeres tradíción belül milyen népi hagyományt ismerhettek. A legnépszerűbb, lemezeken és rádióban szereplő cigányprimásokra ez nem tűnik jellemzőnek. A verbunkosokat szívesen játszó Lakatos Sándor repertoárjának csak kivételes dallamainál

⁶⁹ Pesovár Ernő, „Gencsi verbunk”, in *Magyar Néprajzi Lexikon II., F–Ka*, szerk. Ortutay Gyula (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979), 277–8.

⁷⁰ Pálfi Csaba, „A Gyöngyösbokréta története”, in *Táncstudományi Tanulmányok 1969-1970*, szerk. Dienes Gedeon, Maácz László (Budapest: Magyar Táncművészek Szövetsége Tudományos Tagozata, 1970), 115–161. Ide: 150.

⁷¹ Szász Béla, *Gencsapáti verbunk, perenyei seprűs, gencsi páros*. Néptáncosok kiskönyvtára 2 (Budapest: Művelt Nép Könyvkiadó, 1953), 5–16.

⁷² Jókai (Pozsony), 1984. júl. 21–22. Gyűjtő: Halmos István, Németh István, Pálfi Gyula, Csapó Károly, Szakál Julianna. Játszott: Tankó Péter prim (sz. 1916), kontrás, bőgős. ZTI_Mg 4800, ZTI_Ft. 1172.

merül fel népzenei kötődés lehetősége, s ez is inkább a már egyre inkább kibontakozó különböző népzenei és néptáncmozgalmak hatását sejteti. Ugyanakkor a budapesti születésű muzsikusi apja és első tanára, Lakatos Flóris Komáromban született, fiatalon Esztergomban játszott, s később került Győrbe, majd a fővárosba.⁷³ Ilyen módon az északi dialektusterület vonzáskörzetéhez kötődött, aminek hatása az éttermi zenei hagyományon belül is érvényesülhetett.

Népzenei kötődés szempontjából nem teljesen egyértelmű Lakatosnak az 1960-as évekre, 1962 utánra tehető *Huszar verbunkos* című felvétele,⁷⁴ amelyen a somorjai zenész kapcsán már említett „huszarverbunk” néven ismert dallamot játszotta. E dallam első sorpárját a XX. század elején a népszerű budapesti primás, Berkes Béla is lemezezen játszotta a Martinovics-dallamhoz kapcsolódva.⁷⁵ Szintén a Martinovics-nótát követően, de négysoros változatban játszotta Bobe Gáspár Ernő a már említett gyűjtésen 1961-ben,⁷⁶ valamint Járóka Sándor és zenekara „e-moll verbunkos” címmel egy 1964-es lemezen.⁷⁷ Nem tudjuk, hogy Berkes, illetve a másik változattal Járóka és Bobe Gáspár milyen hagyományra támaszkodott. A dallam közvetlen történeti párhuzamát nem találtam, Kiss Lajos egyes népzenei adatok kapcsán bemutatva, stílusa alapján „újabb alakulat”-nak tartja.⁷⁸ Egyszerű kanásztáncritmusú, távolabbi rokona egy Esztergomban fellelt, a XVIII–XIX. század fordulójára tehető kézirat egyik dallama.⁷⁹ A „huszarverbunk” kiszélesedett dallamának kiélezett ugrásai, pontozott ritmusai, második sorpárjának choriambus ritmusú negyedei viszont a verbunkos későbbi korszakára jellemzők.⁸⁰ A kevés városi, éttermi cigányzenei adat, a gyakran, különböző helyeken felbukkanó „huszarverbunk”, „huszarcárdás” kifejezés azt sejteti, hogy egy

⁷³ Leszler József, *Nótakedvelőknek* (Budapest: Zeneműkiadó, 1986), 206–209.

⁷⁴ „Huszar verbunkos”, in *Magyar nóták*, Lakatos Sándor és zenekara (Qualiton, LPX 10065). Adata még nem szerepel a Magyar Hanglemezgyártó Vállalat 1962-es lemezkatalógusában. *Hanglemez katalógus 1962* (Budapest: Magyar Hanglemezgyártó Vállalat, 1962).

⁷⁵ *Toborzó – régi emlék csárdások*. Berkes Béla és zenekara. Odeon Record, A. 110070, matr. Ho.229-W; *Régi magyar toborzó és csárdások*. Ifj. Berkes Béla cigányzenekara. „Diadal” Record, D 556, matr. 53033.

⁷⁶ „Kapunári verbunk”. Budapest, Ezerjó étterem, 1961. febr. 9. Gyűjtő: Sárosi Bálint. Játszott: Bobe Gáspár Ernő és zenekara. ZTI_Mg 2729 A.

⁷⁷ „E-moll verbunkos”, in *Magyar nóták. Hungarian Popular Songs*, Járóka Sándor és zenekara (Hungaroton, LPX 10064, 1964).

⁷⁸ Kiss Lajos, „Népi verbunk-dallamainkról”, in *Táncstudományi Tanulmányok 1959–1960*, szerk. Dienes Gedeon, Morvay Péter (Budapest: Magyar Táncművészek Szövetsége, 1960), 279–290. Ide: 288–289.

⁷⁹ Domokos Pál Péter, *Hangszeres magyar tánczene a XVIII. században* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978), 98–99.

⁸⁰ Távolról rokonítható Schiller Gyula *Huszárnégyesének* első tánca, amely a tételtípusnak megfelelően 6/8-ra átritmizálva dolgozza fel a dallamot. Schiller Gyula, *Huszar négyes (Hussaren-Quadrille)* (Pest: Wagner, 1856).

változata ismert lehetett a műveltebb rétegekben. A népszínművek vizsgálata talán a dallam történetének további adatait hozzák felszínre.

Másrészről a dallamnak számos hangzó- és táncadata ismert korábbi népi gyűjtésekből is. Nógrád megyében különösen elterjedt volt, s viszonylag korai adatai is vannak. 1935-ben Lajtha „öreg ipolymenti verbung” néven vette fel Bódi Mátyás 36 éves hegedűstől. A népzenei szempontból különös módon saját régiségére reflektáló elnevezés feltűnt Bartóknak, aki a lejegyzésre ráírta: „öreg?”⁸¹ „Vasvári” néven dudálta az 1888-ban született Koós József a szintén nógrádi Borsosberényben 1937-ben,⁸² „huszárverbunk” néven játszotta a balassagyarmati zenekar 1951-ben, s a későbbi népzene gyűjtések is igazolják jelenlétét elsősorban Nógrád megyében.⁸³ Lajtha gyűjtése nyomán ugyanakkor az Állami Népi Együttes 1960-ban megjelent lemezén is szerepel *Ipolymenti öreg verbunk* néven, ami a népi változat ismertté válását is segíthette.⁸⁴

Mindenesetre észrevehetünk eltéréseket a dallamvariánsokban, elsősorban a kezdőmotívumban és a 3–4. sor kezdetén. A nógrádi népi gyűjtések ritmikailag és dallamfordulatában egyszerűbb dallamfőjével ellentétben Berkes, Járóka és Bobe Gáspár aprózottabb, pontozott ritmusú kezdőmotívuma kiemeli a dallam verbunkos karakterét. A dúr hangsorú első sorpárt követő minore második sorpár sorainak kezdetén pedig a nógrádi változatok a hangsor szempontjából lényeges terchangot, míg Járóka és Bobe Gáspár a második fokot hangsúlyozza. Feltűnő, hogy ilyen szempontból a gyarmatiak verbunkja is a környék népi változataihoz áll közel. A „Huszár verbunkos”-sal szemben egyértelműbb a már felgyűjtött és folklórműsorok révén ismertté vált népi táncdallam hatása Lakatos egy későbbi lemezének *Madocsai verbunk-*

⁸¹ Érsekvadkert (Nógrád), 1935. Gyűjtő: Lajtha László. Játszott: Bódi Mátyás, hegedű (36). ZTI_MH 2773c. Bartók-rendi száma F 237.

⁸² Borsosberény (Nógrád), 1937. júl. 6. Gyűjtő: Dincsér Oszkár. Játszott: Koós József (sz. 1888) dudás. ZTI_Gr 008Bc.

⁸³ Balassagyarmat (Nógrád), 1951. máj. 8–10. Gyűjtő: Lajtha László. Játszott: Baranyi Dezső prim (42), Bandri Antal tercprim (27), Baranyi Béla kontra (38), Berki Sándor cimbalom (46), Jónás Ferenc bőgő (42). ZTI_Gr 149 A; Dejtár (Nógrád), 1953. szept. 26. Gyűjtő: Kiss Lajos, Kertész Gyula. Játszott: Mezei Ferenc, hegedű (32), Mátyás László, brácsa (60). ZTI_D 128; Nagycsalomja (Hont), 1958. nov. Gyűjtő: Kiss Lajos. Dúdolt: Pöhlös Vince (sz. 1899). ZTI_Mg 844A; Romhány (Nógrád), 1961. ápr. 9. Gyűjtő: Sárosi Bálint. Játszott: Kosik Bertalan, furulya (sz. 1894). ZTI_Mg 1127 B; Lekér (Bars), 1975. okt. 26. Gyűjtő: Ág Tibor. Játszott: Ferkó István primás (75), kontrázott Bodonyi András pedagógus (alkalmi kísérő). ZTI_Mg 3529 B; Nógrádsípek (Nógrád), 1976. okt. 17. Gyűjtő: Sárosi Bálint. Játszott: Csizmadia István, hegedű (68), Szép János, hegedű (67), Kozmajer János, kontra (56), Cserovszki Vince, kontra (71), Kozmajer Sándor, bőgő (45). ZTI_Mg 3574; „Vasvári verbunk”. Tereske (Nógrád), 1994. febr. 8. Gyűjtő: Felföldi László, Juhász Zoltán, Németh István, Pálffy Gyula. Játszott: Pál István dudás, furulyán (sz. 1919). ZTI_Mg 6381.

⁸⁴ *Ipolymenti öreg csárdás*, Állami Népi Együttes Zenekara, vez. Baross Gábor (Qualiton, LPX 1028). Az adat Vavrinecz Béla szerzőségét is feltüntetve szerepel az 1959-es Magyar hanglemez katalógus 1960. évi kiegészítésében. *Magyar hanglemez katalógus 1959–1960* (Budapest: Qualiton, 1960), 22.

ja mögött.⁸⁵ Dallama a madocsai „szögény csárdás”, amelynek első adata egy 1957-es gyűjtésből került az MTA Zenetudományi Intézet Népzenei Archívumába,⁸⁶ de amely a már 1946-tól működő Madocsai Népi Együttes révén korábban ismertté válhatott.

A balassagyarmati banda repertoárján túl, általánosságban a népzenei verbunkos-felvételekkel kapcsolatban is érdekes az az adalék, amelyet az egyik gyűjtő, Rajeczky Benjamin említett egy vele 1985-ben készített interjúban. Eszerint a gyarmati bandával végzett gyűjtés során egy kottából tanult verbunkost is felvettek. Lajtha ugyanis arról kérdezte a muzsikusokat, van-e valamilyen régi kottájuk, s a bőgős hozott egyet. Rajeczky szavai szerint ez egy ismert földbirtokos kiadványa volt az előző század harmincas éveiből. Hogy megfigyelje, hogyan játszik egy szájhagyományosan működő zenekar egy verbunkos darabot, Lajtha mintegy kísérletképpen megtanultatta és később felvette azt a zenekarral. A banda játékát végül nem is vetették össze az eredetivel, de „egész biztos, hogy nem úgy játszották, mint ahogy abban a kottában volt, abból ők valamit produkáltak”, mondta Rajeczky. Ő tulajdonképpen magára nézve is kritikusan megállapította, hogy mindez nem derül ki a gyűjtésből, s hogy Lajtha szívesen kísérletezett ehhez hasonlóan, de hangsúlyozta azt is, hogy a kottát egyébként megvásárló Kodály azt sem ellenezte, hogy a felvételt a *Pátria* népzenei lemezsorozatban, szintén a gyűjtés körülményeire vonatkozó információ nélkül kiadják.⁸⁷ Sajnos Rajeczky már nem emlékezett, hogy melyik volt ez a dallam. Valószínűleg azonban nem a „Palotás”, amely egyrészt ismert XIX. századi zeneszerzők műveként maradt fenn, másrészt, mint láttuk, nem a történeti forrásokkal, hanem a korabeli nagyvárosi éttermi cigányzenészek körében ismert változattal azonos. A kottából tanult mű feltehetően a gyűjtésben „Sárközi Kázmér magyar tánca”-ként szereplő, tehát a „verbunk” kifejezés helyett a XIX. századi műfaji megnevezéssel és egy kevésbé ismert szerző nevével jelölt darab. Sárközy Kázmér (1799–1876) földbirtokos, politikus ugyanis valóban komponált, és a Veszprém vármegyei Zenetársaság tagja volt. Papp Géza datálása szerint 1825-ben *Tíz legújabb magyar tánczok* címmel jelentek meg művei.⁸⁸ A Baranyiék által játszott műfolyam e sorozat 5.,

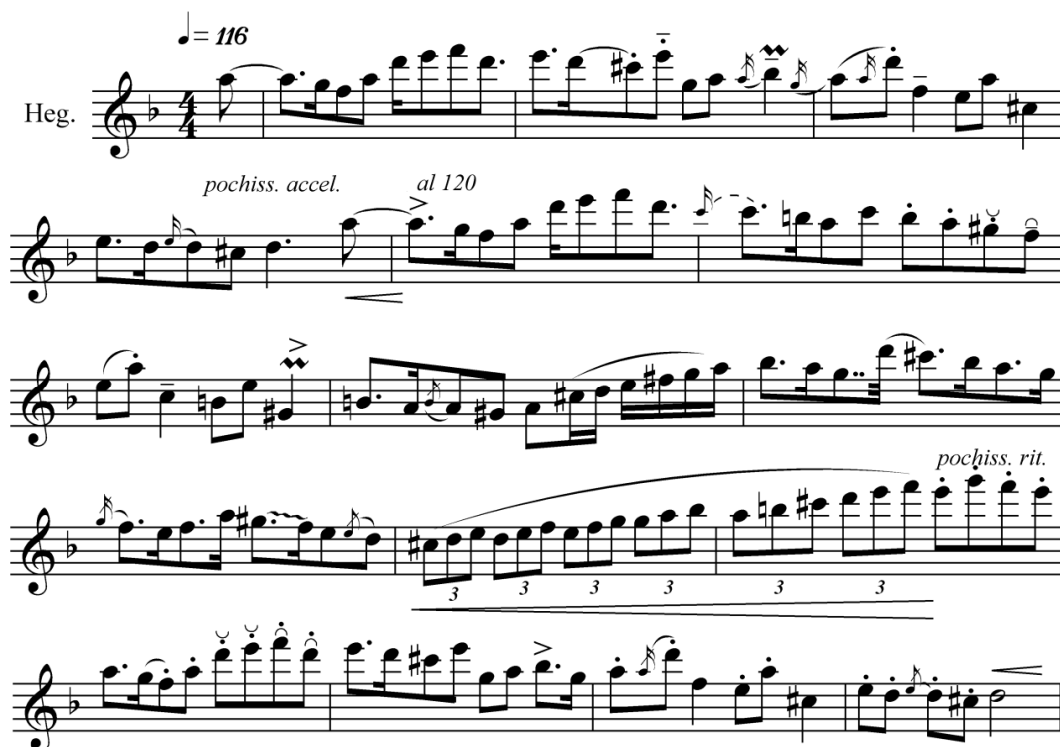
⁸⁵ „Madocsai verbunk”, in *Népszerű nóták*, Lakatos Sándor és zenekara (Qualiton, SLPM 10189). A lemez még nem szerepel a Qualiton 1977–78-as katalógusában. *General Catalogue 77–78*. (Hungaroton, Qualiton, Pepitz Records, 1977–78).

⁸⁶ „Szögény csárdás.” Madocsa (Tolna), 1957. november 3. Gyűjtő: Kiss Lajos. Mg 724A.

⁸⁷ Pávai István, „Lajtha László, a népzene kutató III.”, *Folkmagazin* 16/3 (2009. jún.): 16–17., Sebő Ferenc, „Beszélgetés Rajeczky Benjammal (1985)”, online publikáció, elérhetősége: <http://www.hagyományokhaza.hu/page/893#a%20tend> Utolsó elérés: 2018. május 1.

⁸⁸ Papp Géza, „Die Quellen der »Verbunkos-Musik«. Ein bibliographischer Versuch”, *Studia Musicologica* 26/ 1-4. (1984): 59–132. Ide: 70.

2. és 4. – Adagio e Maestoso /Lassan Felségesen, Un poco Andante/Lassatskán, valamint Vivace feliratú – darabja. Különösen a lassú tételek stílusa távol áll a népi verbunkoktól, bár előfordul, hogy kisvárosi zenészek lassú verbunkost, például a már említett „Lavotta szerelmé”-t is játszanak.



6. kotta. „Verbunk,” 1–16. ü. Játszotta a balassagyarmati cigányzenekar. Tari Lujza lejegyzése.

Azt viszont, hogy más, nem elsősorban a néphagyományhoz kötődő verbunkosok is lehetnek egy élő hagyomány részei, jól tükrözi a városligeti étteremben működő Bobe Gáspár Ernő repertoárja. A Sárosi Bálint által rögzített több órányi felvételen ugyanis éppen azok a verbunkosok szerepelnek, amelyekre népzenei gyűjtésből is van adatunk. Bobe Gáspár és zenekara a felsoroltak mellett eljátszotta a Martinovics-dallamot, valamint egy olyan verbunkdallamot, amelyet Lajtha László és Rajeczky Benjamin is felvett a balassagyarmati zenekartól,⁸⁹ Tari Lujza pedig Galántán, Kürtön, Zsérén, Rimaszombatban, Szilicén, Rozsnyón, Abaújszínán és Kassán is gyűjtött.⁹⁰ (6. kotta)

⁸⁹ „Verbunk.” Budapest, Ezerjő étterem, 1961. febr. 5. Gyűjtő: Sárosi Bálint. Játszott: Bobe Gáspár Ernő és zenekara. ZTI_Mg 2724 A; „Verbunk.” Balassagyarmat (Nógrád), 1951. máj. 8. Gyűjtő: Lajtha László, Rajeczky Benjamin. ZTI_Gr148 B.

⁹⁰ Tari Lujza, *Szlovákiai magyar népzene. Válogatás Tari Lujza népzene gyűjtéséből (1983-2006)*. Gyurcsó István Alapítvány könyvek 49. (Dunaszerdahely: Csemadok Dunaszerdahelyi Művelődési Intézete, 2010), 35.

Ilyen módon tehát nem kifejezetten népi dallamnak, de a terület hangszeres zenei hagyományában szervesen jelen lévő dallamnak tekinthető.

*

A magyar népzene északi dialektusterületén végzett gyűjtések anyagában több verbunknak vagy verbunkosnak nevezett dallamot találunk tehát, amelyek legalább olyan szorosan kötődtek a korabeli városi, mint a paraszti hagyományhoz, ilyen módon a hangszeres zenei tradíció e két rétegének elválaszthatatlan kapcsolatát tükrözik. Az inkább városi cigányzenekari hagyománnyal való összevetésben a ma már egyre inkább elérhető archív hanglemezek, rádióműsorok és a népzene kutatók által végzett éttermi zenekari gyűjtések is segítségünkre lehetnek. A most bemutatott dallamokra a gyűjtésben szereplő, népi táncot sejtető verbunk elnevezés ellenére tehát valószínűleg nem táncoltak, s gyakran érezhető velük kapcsolatban a legismertebb nagyvárosi primások felvételeinek hatása. Ugyanakkor egy szélesebb zenei hagyomány jelenlétére utal az, hogy egyes dallamok egyaránt kedveltek voltak különböző kisebb vagy nagyobb városok cigánybandáiban. E hagyományból a leghíresebb primások is meríthettek, de az a kisebb települések zenészeire is közvetlen befolyással volt. A népzene gyűjtésekben több adattal fennmaradt dallamok tehát az inkább városi jellegük ellenére sem elvetendőek. Ezek ugyanis jellemzően nem egyedi, alkalmilag tanult darabok, hanem egy a népinél tágabb értelemben vett hangszeres zenei hagyományhoz tartoznak. Ha pedig a zenészek falusi, kisvárosi közönsége, vagy annak egy része nemcsak szívesen hallgatta, hanem akár kérte is e dallamokat, akkor ha nem is táncoltak rá, e verbunkdallamok akár a hangszeres népzenei hagyomány részeinek is tekinthetők.

2. Népies műdal a néphagyományban: a „Ritka búza” mint verbunkdallam

Miközben számos példa tükrözi, hogy a falusi muzsikások helyi hagyománytól függetlenül is szívesen játszották a városi repertoár darabjait, az északi területnek különösen a nyugati részén korán meginduló polgárosodás a népies dalok elterjedésével járt, és a Csallóközben és a Mátyusföldön az elnépiesedett polgári társastancok is a népi tánc hagyomány szerves részévé váltak. A „Ritka búza, ritka árpa, ritka rozs” szövegkezdetű népies műdal a városi cigánybandák repertoárján és általában a népies zenében is népszerű volt a XX. században, vokális és hangszeres formában egyaránt. Vokális népi adatai mellett hangszeres népzenei gyűjtések során csárdás kísérőjeként, az északi dialektusterületen verbunk dallamaként is fölvtették. Városi elterjedtsége mellett tehát része volt a néphagyománynak is.

A „Ritka búza” esetében ugyanakkor azt is megfigyelhetjük, hogy a gyűjtők, kutatók részéről a közismert dal népzenei hitelességét bizonyos kétely vagy óvatosság övezte, s értékítéletük a dallam népi hagyományban betöltött szerepéről alkotott véleményüket, sőt magát a terepmunkát is befolyásolhatta. Bár a népzenei gyűjtések hang- és filmfelvételei, lejegyzései, jegyzőkönyvei alapvetően egzakt dokumentumok, bizonyos szubjektivitástól ezek sem lehetnek mentesek. A gyűjtő akkor is más szemszögből látja az anyagot, mint adatközlő, ha esetleg az általa vizsgált területről származik. Tudatosan vagy öntudatlanul általában figyelembe veszi a népzene tudomány szempontjait, még ha ő maga nem is kutató, s tudása, érdeklődési köre kihathat a gyűjtött anyag arányaira. Érthető, hogy amikor a technikai és anyagi lehetőségek még nagyobb akadályt jelentettek, a gyűjtők erőteljesen válogatni kényszerültek a hangfelvételek készítésekor, s jellemzően a fontosnak, értékesnek, archaikusnak tekintett dallamokat rögzítették, noha ezek összessége abban az időben már nem volt reprezentatív a település repertoárjára nézve. A falvakban énekelt vagy játszott népies dalok háttérbe szorulhattak e dallamok mellett. A „Ritka búza” népzenei gyűjtéseiben úgy tűnik, kiemelt szerepet játszottak hasonló szempontok, ezért míg egyes verbunkosok esetében a népi gyűjtés városi kapcsolatainak kérdése került középpontba, az ebből a szempontból eleve problematikusként kezelt „Ritka búza” kapcsán a

dallamnak a hagyomány rétegeihez való viszonyulását más oldalról, és az eddigieknél jóval több történeti és népi adatnak köszönhetően talán árnyaltabban vizsgálhatjuk.

Történeti források

Abban, ahogyan a gyűjtők és kutatók a „Ritka búza”-hoz viszonyultak, meghatározó lehetett az a kontextus, ahogyan a dalt Kodály Zoltán egy fiataalkori kiadványában említette. A zeneszerző 1906-ban Bartók Bélával együtt, első gyűjtőútjaik élményeit közvetítendő húsz magyar népdalt adott közre zongorakísérettel. A kiadvány előszavában éppen a „Ritka búza”-t említette a városban is jól ismert népies dalok egyik képviselőjeként, amellyel szemben a sajátosabban népi dallamok felfedezését hangsúlyozta. A műveltebb rétegekkel megismertetni kívánt parasztdallamokkal kapcsolatban úgy fogalmazott, hogy

„a magyar társadalom túlnyomó része még nem elég magyar, már nem elég naiv és még nem elég művelt arra, hogy ezek a dalok közelebb férközzenek a szívéhez. A magyar népdal a hangversenyteremben! különösen hangzik ma még. Hogy egysorba kerüljön a világirodalom remekeivel és a – külföldi népdallal. De megjön az ideje ennek is. Mikor majd lesz magyar házi muzsika és a magyar család zenélése nem éri be a legalacsonyabbrendű külföldi kupléval, belföldi népdalgyári portékával. Mikor majd lesz magyar énekes. Mikor nemcsak a ritkaságok kedvelője tudja majd, hogy másféle »magyar népdal« is van a világon, mint a »Ritka buza« és az »Ityóka-pityóka«.”⁹¹

Bár az akkor huszonnégy éves Kodály az általa újonnan megismert régi népdalokra akarta felhívni a figyelmet, a később többször újra kiadott előszavának e félmondata vélhetően hozzájárult ahhoz, hogy a „Ritka búza” a néphagyomány ápolásában egyenesen kerülendő népies dalok emblematikus képviselője lett.

A fiatal zeneszerző nyilatkozatának azonban nem mond ellent a tudós objektív történeti szemlélete, s az, hogy Kodály kutatói érdeklődéséből a népies műdal sem maradt ki. Kodály már az 1910-es évektől gyarapította népzenei gyűjteményét e repertoár XIX. századi kéziratos vagy nyomtatott forrásainak másolataival. Később ebben tanítványai segítettek, s a népies műdal tanulmányozása zeneakadémiai

⁹¹ Bartók Béla–Kodály Zoltán, *Magyar népdalok*. Énekhangra zongorakísérettel (Budapest: Rozsnyai, 1906), 3.

kurzusainak is része volt.⁹² Népzenei gyűjteményében, amit az MTA BTK ZTI Központi Népzenei Gyűjteménye őriz, a „Ritka búza” több XIX. századi forrását találjuk. Ezek elsősorban korai adatok, s többségüket a zeneszerző Arany János népdalgyűjteményének kiadásában, a „Ritka búza” egy rokon dallamánál ismertette.⁹³ A XIX. és XX. századból egyaránt felfedezhetünk további írott forrásokat. A dallam sok évtizedet felölelő népszerűsége miatt aligha számíthatunk az összes megjelenés számbavételének sikerére, s egyes források datálatlan volta is problémát okoz. A „Ritka búza” történetének és a legelterjedtebb dallamváltozat kialakulásának főbb állomásai azonban a fellelt adatokból is világosan kirajzolódnak, s árnyalhatják a dal stílusáról és néphagyományhoz való viszonyulásáról alkotott képet.

A dal szerzőjét nem ismerjük, dallamtípusának legkorábbi ismert példái a XIX. század első feléből származnak. E források dalfeljegyzések és kifejezetten magyar dallamokat feldolgozó zeneművek. A korai adatokban nem jelenik meg a „Ritka búza” szöveg, a dallamnak pedig viszonylag különböző variánsaival találkozunk, ami a típus akkor már élő hagyományára utal. A datált források között a jelenleg ismert legrégebbi a kiskunsági Tóth István 1832 és 1843 között összeállított, *Áriák és Dallok verseikkel* című kéziratos gyűjteményének 228. számú dala (144. lap). (7. kotta) A zongorakísérettel közölt énekelt verbunkos dallamot hajlítások, sorok közötti, hangszeres jellegű átmenőhangok és a forrásokban kivételes triolák jellemzik. Ehhez képest népiesnek érződik a „Délíg szántok apádnak” kezdetű szöveg, amelynek negyedik sora, illetve a harmadik fő vonala a „Ritka búza” szöveg megfelelő helyeinek elődje. Ugyanez a szövegtípus az obszcenitást nyíltabban jelző változatban, és hajlítások nélküli, ilyen értelemben népiesebb dallamvariánssal jelenik meg Arany János később feljegyzett, de a költő korábbi életszakaszainak emlékét őrző népdalgyűjteményében.⁹⁴

A következő évekből több feldolgozás mutatja a dallam népszerűségét. A többnyire hangszeres művekben a cím nem utal bármilyen szövegre. A dallam valószínűleg inkább hangszeres formában volt elterjedt, s tréfás változata lehetett a bemutatott szöveges dal. Tóth Istvánéhoz sok szempontból hasonló változat szerepel

⁹² Szalay Olga, „19. századi források Kodály népzenei gyűjteményében”, *Magyar Zene* 55/3 (2017. augusztus): 336–347. Ide: 338–340.

⁹³ *Arany János népdalgyűjteménye*, közzéteszi Kodály Zoltán és Gyulai Ágost. Az 1952-ben megjelent, Kodály Zoltán széljegyzeteivel ellátott gyűjtemény hasonmás kiadása (Budapest: Kodály Archivum–Argumentum Kiadó, 2011), 62.

⁹⁴ Tóth István adatának Kodály-rendi támlapja: KR 4555; *Arany János népdalgyűjteménye* 54. sz., lásd az előző jegyzetet.

14.14.13.14. - 18 kor

#IV - 8.

(Ritka bura)

2 ① 2

Tóth István részlete
1832. 144. l. 228.



zong. kíséret
tel.



(3 ?)



3589

7. kotta. Tóth István dallamgyűjteménye 144. lap Kodály-rendi támlapja

Magyar Mass **2 1 3**
 (2) **Ritka by**
 Morelli Tercene = Báléji - Virányok Wagner lövet
 2. Tris

3597

8. kotta. Morelli: Báléji virányok Kodály-rendi támlapja

Morelli Ferenc 1841-ben megjelent *Legújabb pesti Báléji virányok* című műve „Magyar Mars”-ának Triójaként.⁹⁵ (8. kotta) Nemcsak a kor közzenei forrásainak notációs szokásai, hanem a darab műzenei jellege miatt sem lényeges, hogy Morelli közlésében a dallam lejegyzése Tóth Istvánéhoz képest augmentált, hajlításai nem tizenhatodokban, hanem nyolcadokban mozognak. A Kodály-rendi támlap szerint 1848 előtt jelent meg Bécsben Franz Jüllig *Ungarische National Melodien* című műve, amelyben a dallam Morelli tételéhez hasonlóan indulóra utaló „Marschmässig” feliratot kapott.⁹⁶ Hangszeres formában szerepel Bartalus István 1860-as *Gyermek lant* című művében, s a Kodály-rendi támlap felhívja a figyelmet, hogy az öt, többnyire egy-egy vokális népdalt feldolgozó tétel közül mindössze az e dallamot közlő harmadik jelent meg cím nélkül.⁹⁷ Papp Géza *A verbunkos kéziratok emlékei* című katalógusában a dallam egy további, datálatlan hangszeres forrását találjuk. Az „Ungarische National Melodien für das Piano u. Forte” feliratú kézirat Thern Károly 1842-ben kiadott, népszerű *Fóti dalát* és a most tárgyalt dallamot tartalmazza, amely utóbbi mellé később írták a „Ritka búza, ritka árpa...” szavakat.⁹⁸ Egy további kompozíció jelent meg Grazban, dátum feltüntetése nélkül F. Moszonyi szerzőnévvel és *Franczia Négyes magyar nemzeti hangfolyamokban* címmel, ami a népszerű szalontánc típusaira alkalmaz magyar dallamokat, például a Rákóczi-indulót.⁹⁹ A „Ritka búza” első fele a No. 3, Poule tétel maggiore középházának dallama, metrumba a tétel típusának megfelelően 6/8, ezért noha a dal kezdő pontozásai és a szinkópái itt is érvényesülnek, a mű elsősorban a dallam ismertségének adata, változatainak szempontjából kevésbé érdekes.

A „Ritka búza” korai forrásaiban a dallamtípus viszonylag különböző variánsai jelennek meg, amelyek jellegzetességeit elsősorban sokféleségük illusztrálására sorolom fel. A kezdőmotívum hajlításai és az analóg helyek következetesen pontozott vagy pontozatlan ritmusúak is lehetnek a források vokális vagy hangszeres jellegétől függetlenül. Míg Tóth István változatában, Morellinél és Bartalusnál e szakaszok pontozatlanok, Jüllignél és a névtelen kéziratban a hangszeres verbunkos érett

⁹⁵ Morelli Ferenc, *Legújabb pesti báléji virányok* (Pest: Wagner József, 1841). KR 4559-1.

⁹⁶ Franz Jüllig, *Ungarische National-Melodien für das Piano-Forte* (Wien: Haslinger, é. n., T.H. 9058). KR 4555-2.

⁹⁷ Bartalus István, *Gyermek lant* 1. füzet (Pest: Rózsavölgyi és Társa, 1860), 3. sz. KR 4556-1.

⁹⁸ Papp Géza, *A verbunkos kéziratok emlékei. Tematikus jegyzék* (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1999), 18–19.

⁹⁹ A kotta Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtárában található példányának borítójára ceruzával írták: „Helyesen a szerző neve: Mosonyi Mihály”, illetve a kottába többször, ceruzával beírták Mosonyi nevét. A „Ritka búza” több történeti forrásának, köztük e műnek adatait is feljegyző Kodály-rendi támlapra (KR 4559-2) szintén odakerült egy Mosonyi Mihályra vonatkozó zárójeles kérdés. A név hasonlóságát leszámítva azonban nem ismert olyan érv, amely alapján a szerző Mosonyi lenne.

korszakára jellemzően végig pontozottak. Sajátos a dallamnak csak kezdetén megjelenő, ilyen értelemben szervetlen felütés a két nem magyar szerző, Morelli és Jüllig feldolgozásában. Morelli, Jüllig és az anonim kézirat variánsában instrumentális, rövid előkéket találunk, az anonim kéziratban a dallamot a verbunkosban gyakori, rövid hangokról induló ugrások is karakteressé teszik. Tóth Istvánnál és Arany Jánosnál a szinkópákat a szöveg ritmusa indokolja, s ezekhez hasonlóképpen jelennek meg Bartalusnál is, Morelli és Jüllig változatának szinkópái ellenben kifejezetten hangszeres figurációt sugallnak. Lényeges különbségeket találunk a dallamvonalban. Bartalusnál a harmadik sor sajátos formájú, mindössze három ütemnyi, szintén eltér a többitől Jüllig változatának harmadik dallamsora, az anonim kézirat második sora pedig a tipikus formával ellentétben nem tér vissza. Más, kisebb eltérések lényegében abból adódnak, hogy az egyes változatok a kor jellemző hangszeres figurációiból, például a bokázó típusú ékítményekből különböző formákat különbözőképpen alkalmaznak.

A dal története szempontjából említésre érdemes a „Hervadok angyal érted” kezdetű, műköltészeti jellegű szöveggel ismert dal, amely kedvelt volt a XIX. században. Négysoros strófájának első két sora a „Ritka búza” első felének egyszerűbb variánsa. A dal Kodály-rendben található legkorábbi példája Mátray Gábor 1849-es kéziratos gyűjteményéből származik, felirata „egy toborzó dallama szerint”.¹⁰⁰ Megjelent Füredi Mihály 1851-es *Száz magyar népdalában* és Bartalus István 1861-ben kiadott dalgyűjteményében.¹⁰¹ Szerepel Andreas Peter Berggreen dán zeneszerző gyűjteményében, amelyben több nemzet dalai, köztük az 1869-es 9. kötetben magyar dallamok is megjelentek zongorakísérettel,¹⁰² s jelen van Limbay Elemér 1880-as években megjelent *Magyar dal-album* című sorozatában is.¹⁰³ E forrásoknál korábban, Szigligeti Ede Erkel Ferenc által megzenésített *A rab* című, 1845 nyarán bemutatott

¹⁰⁰ A KR 4605-1 támlap szerint Mátray Gábor, 37 népdal bariton hangra (Kézirat, 1849), 11. sz.

¹⁰¹ Füredi Mihály–Bognár Ignác, *Száz magyar népdal* (Pest: a szerző kiadása, 1851), 33. sz.; Bartalus István, *101 magyar népdal* (Pest: Rózsavölgyi és Társa, 1861), 62. sz.

¹⁰² Andreas Peter Berggreen, *Folke- Sange og Melodier, fædrelanske og fremmede*, 9. Litauiske, Finske, Ungarske og Nygraeske (Kjøbenhavn: C. A. Reitzel, 1869), No. 52. KR 4605-2. Berggreen sorozatának első kiadása 1842–1847 között jelent meg, azonban csak dán, norvég, svéd, angol, skót, ír, francia, olasz és orosz dalokat tartalmazott. A 60 magyar dallam az 1860–71 között 11 kötetben megjelent második kiadásban szerepel.

¹⁰³ Limbay Elemér (szerk.), *Magyar dal-album III. kötet*. Zongorára alkalmazá Bolla Gábor (Braunschweig: Henry Litolf's Verlag, é. n.) 496. sz. KR 4606-2. A sorozat évszám nélkül jelent meg, de hivatkozik a dalok szövegeit publikáló kötetekre: Limbay Elemér (szerk.), *Magyar daltár. A magyar nép dalainak egyetemes gyűjteménye, 1–6*. (Győr: Hennicke Rezső, 1880–1888).

14.14.16.14.
v-8

2 (1) 5

Egy toborzó dallama szerint.

Mátray G.
37 népdal bariton hangra
1849. kézirat.
11. sz.



3667

1935a

9. kotta. Kodály-rendi támlap Mátray Gábor gyűjteménye alapján

népszínművében is felfedezhetjük.¹⁰⁴ Az akkor népszerű, a Nemzeti Színházban 1846 végéig 12-szer előadott darab¹⁰⁵ bizonyára hozzájárult a dal ismertségéhez. (9. kotta)

A meglehetősen különböző korai források a „Ritka búza” dallamtípusának a kor közzenei hagyományába való beágyazottságát tükrözik, ami segíthette azt, hogy a dal későbbi, széles körben elterjedt formája is utat találjon a néphagyományba. A „Ritka búza” későbbi történetében nem csak a dal ismertté válása, hanem szövege és megszilárdult formája szempontjából is mérföldkőnek tűnik egy népszínműben megjelent adata. A Kodály-rend támlapjai között e forrást még nem találjuk. 1879-ben mutatták be Lukácsy Sándor *Ágnes asszony* című színművét Erkel Sándor zenéjével, amiben a most vizsgált dallam az első szám második dalaként hangzik el „Ritka, ritka, ritka búza ritka rozs” kezdetű szöveggel. A népszínmű legkedveltebb dalait Erkel Elek adta ki zongorával kísért énekszólamokkal.¹⁰⁶ Az eredetivel szemben itt már a később legjellemzőbb szöveghez közelebb álló „Ritka árpa, ritka búza, ritka rozs” szöveg jelenik meg. (10. kotta)

A népszínműnek a dal történetében betöltött jelentőségét mutatja, hogy a műnél később publikált kiadványok túlnyomórészt az *Ágnes asszony* változatának közeli rokonait közlik, és olykor hivatkoznak is arra. Huber Sándor *A legujabb és legszebb 101 magyar népdal* című, zongora-, hegedű-, illetve cimbalomátíratban is megjelent kétkötetes gyűjteményében feltünteti a dalnál, hogy „Énekelték Lukácsy S. »Ágnes asszony« c. népszínművében”, bár a kiadványban közölt változat nem pontosan egyezik a népszínművel.¹⁰⁷ A továbbiakban jellemzővé válik a „Ritka búza” szöveg, illetve az erre való cím vagy utalás, és ha találkozunk is más szöveggel, azok esetében a dallam is jelentősen eltér a „Ritka búza” tipikus formájától.¹⁰⁸

A „Ritka búza”-nak az *Ágnes asszony* utáni kiadványokban megjelent dallamaváltozatai jóval kevésbé variábilisak, mint a korai forrásokéi. Különbözőségeket

¹⁰⁴ Szacsvai Kim Katalin, „Az Erkel-műhely kezdetei. Közös munka az *Erzsébet* előtti színpadi zenékben”, in *Zenetudományi Dolgozatok 2009*, szerk. Kiss Gábor (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 2009), 191–244. Ide: 240.

¹⁰⁵ Legány Dezső, *Erkel Ferenc művei és korabeli történetük* (Budapest: Zeneműkiadó, 1975), 56–57.

¹⁰⁶ *Ágnes asszony. Lukácsy Sándor legujabb népszínművének összes kedvelt dalai.* Énekhangra zongorakísérettel alkalmazta Erkel Elek (Budapest: Táborosky és Parsch, é. n., T. és P. 770).

¹⁰⁷ *A legujabb és legszebb 101 magyar népdal. II. kötet. Czigányos modorban átírva*, szerk. Huber Sándor (Budapest: Rózsavölgyi és Társa, é. n., R. K. 128.). Ugyanez a gyűjtemény megjelent Bloch József hegedűátíratában, Huber Sándor zongoraátíratában, Allaga Géza cimbalomátíratában.

¹⁰⁸ Ilyen példa a Kodály-rendből egy 1880-ban megjelent gyermekdal-kötet „Szép virág a tulipán” kezdetű dala, amely lényegében a „Ritka búza” dallamának körülíró formulái nélküli, kisebb szótagszámú változata, vagy a dal első felének megfelelő „Lóra termett magyar gyerek, az vagyok” kezdetű dal a támlapon csupán Dömötör névvel jelölt 1890-es gyűjteményből. A KR 4559-2 támlap szerint Tóth István Gyermekdal-kötetének 97. száma; a KR 4557-2 támlap szerint a gyűjtemény II. kötetének 14. száma.

2. „Ritka árpa“

Moderato.

Ének.

1. Rit - ka ár - pa rit - ka bú - za rit - ka — rozs,
 2. Ar - czom sze-mem aj - kam oly szép, de paj - kos,

Zongora.

mf

rit - - ka rit - ka kis lány ta - ka - - ros,
 ke - - zem lá - bam pi - czi ta - ka - - ros.

Lám az — e - - nyém — ta - - ka - ros
 A — nő - vé - - sem — su - - gá - ros,

p *cresc.* *f*

T. és P. 770

10. kotta. Erkel Sándor: Ágnes asszony No. 2. Erkel Elek kiadása.

ki - csit a - la - csony nem - ma - gos.
nem ki - csi de nem is - ma - gos.

Hej - kis lány, kis lány, kis lány. Csó - ko - lom a
Hát - az - tán az - tán az - tán a göm - bő - lyü

kis szá - dat, Ha - egy - ki - csit na - gyobb vol - nál,
két ka - rom, Sze - re - tet - re - esa - lo - gat, ha

mind - - járt meg csó - - kol - - ná - - lak.
ö - - le - - les - - re ki - - tá - - rom.

T. 88 P. 770

10. kotta. Erkel Sándor: Ágnes asszony No. 2. Erkel Elek kiadása.

tapasztalhatunk a ritmikában. A népszínmű sorkezdetének csárdásokkal rokon, egyetlen pontozott ritmussal induló, majd egyenletesen folytatódó ritmikája, amely a dal későbbi cigányzenei és népzenei felvételein a legjellemzőbb, ekkor még nem tűnik

általánosnak. Ehelyett a korai forrásokhoz hasonlóan következetesen pontozott, illetve következetesen pontozatlan menetekkel megjelent változatok kettősségét látjuk. A népszínműben található változattól nem áll távol, viszont az analóg helyeken egyenletes nyolcadokat alkalmaz például három zongoramű, amelyek egymásnak szoros rokonai. Molnárffy J. *Ritka buza csárdása* és Altschul Rezső *Ritka búza. magyar népdal* című zongoraműve a kiadói jelzet alapján 1885 és 1890 között jelenhetett meg,¹⁰⁹ Stephanie Brand-Vrabély *Paraphrase über zwei ungarische Volkslieder*, amelynek egyik dallama a „Ritka búza”, datálatlan.¹¹⁰ Ezekéhez hasonló változatot őriz a Kodály-rend egyik támlapja Berecz Ede *Nemzeti lant* című zongorakíséretes dalgyűjteményének 1884-ben megjelent I. kötete alapján.¹¹¹ Ugyanakkor Limbay Elemér gyűjteményében¹¹² a „Ritka búza” pontozott ritmusú menetekkel szerepel, s a népszínműhöz közel álló, de következetesen pontozott ritmusokat használó változat Székely Imre *34-ik Magyar Ábrándjának* első, *Ritka búza* című tétele is.¹¹³ Szintén a népszínműével rokon, sajátos módon viszont számos choriambust használó forma található az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület 1892-ben megjelent és később többször újra kiadott kóruskötetében, amelyben a dallam „népdal”-ként szerepel.¹¹⁴

Az apróbb ritmikai eltérések mellett az egyetlen lényeges változékony pont a harmadik sor zárata. A népszínműben e dallamsor szekundhangon zár, ami a kísérettel együtt domináns funkciót képvisel. Az ennél későbbi kiadványokban azonban még ha a népszínműhöz közel is áll a dallamváltozat, és e sor lényegében azonos az *Ágnes asszony* megfelelő helyével, szekund helyett terchangon végződik. A kadencia tehát a népszínműben található 2, 1, 2, helyett 2, 1, 3, s ebből a szempontból az említett művek közül csak Székely Imre zongoraműve kivétel. A dallam Tóth Istvánnál és Morellinél is 2, 1, 3 kadenciával szerepelt, de a korai források ebben is sokfélék, és a harmadik

¹⁰⁹ Molnárffy J., *Ritka buza csárdás* (Rózsavölgyi és Társa, R. & C. 1076), KR 4558-1 és Altschul Rezső, *Ritka búza. magyar népdal* (Rózsavölgyi és Társa, R. & C. 1257). Isoz Kálmán adatai alapján a jelzetek az 1885-1890 közötti időszakra utalnak. Isoz Kálmán, „A Rózsavölgyi és Társa cég története 1850-től 1908-ig”, in *Magyar Zenetörténeti Tanulmányok Mosonyi Mihály és Bartók Béla emlékére*, szerk. Bónis Ferenc (Budapest, Zeneműkiadó, 1973), 155–186. Ide: 177. és 183.

¹¹⁰ Stephanie Brand-Vrabély, *Paraphrase über zwei ungarische Volkslieder*, Op. 40 (Wien: Eberle, é. n., G. W. 19.). A mű adatai feltüntetve a KR 4559-2 támlapon.

¹¹¹ A KR 4558-2 támlap alapján Berecz Ede, *Nemzeti lant I.* (Budapest: Rózsavölgyi, 1884), 18. sz.

¹¹² Limbay Elemér (szerk.), *Magyar dal-album II.* Zongorára alkalmazá Nemesovits Antal (Braunschweig: Henry Litolf's Verlag, é. n.), 60. KR 4556-2.

¹¹³ Székely Imre, *34-ik Magyar Ábránd I. Ritka búza. 2. Volt szeretőm. Népdalok felett* (Budapest: Táborosky Nándor/Nádor Kálmán, é. n., N. K. 1048). Az 1887-ben elhunyt zongoraművész és zeneszerző műve a kiadványon feltüntetett díjak alapján 1885 után jelent meg.

¹¹⁴ Deák Gerő (szerk.), *E. M. K. E. daloskönyv: két és háromszólamú, komoly és vig dalok gyűjteménye* (Budapest: Lampel Róbert, 1892), 128.

dallamsor több adatban nem a szekund- vagy terchangon, hanem valamilyen más módon záródik.

Terchangon zár a harmadik sor Méry Béla *Blaháné dalai. 102 legszebb magyar nóta* című gyűjteményében is,¹¹⁵ amely más szempontból, így ritmikájában is szinte pontosan megegyezik a népszínműben található változattal. (11. kotta) Major Ervin a „Ritka búza” Méry névével megjelent adatát az „álszerzőkkel” megjelent népies dalok közé sorolta.¹¹⁶ A gyűjteményben olyan, akkor már nagyon ismert dalok mellett szerepel Méry Béla neve, mint a Liszt Ferenc 14. *Magyar rapszódia*ájában és *Magyar Fantáziá*ájában is felhasznált „Magasan repül a daru...”, a „Cserebogár, sárga cserebogár...”, „Kossuth Lajos azt üzente...”, „Káka tövén költ a rucza...”, vagy az egyik legnagyobb sikerű népszínműből, az 1847-ben bemutatott *Csikósból* és később Reményi Ede hegedűátiratából is igen népszerűvé vált „Repülj fecském ablakára” kezdetű dal. Ugyanakkor a szintén Méry névével megjelent „Te vagy a legény...”, vagy a „Csinom Palkó, Csinom Jankó...” szövegű daloknál Méry még azt is feltünteti, hogy ezek kuruc dalok. Nem válik világossá annak oka, hogy míg a gyűjteménynek éppen a talán legismertebb dalai Méry névével szerepelnek, olyan közkedvelt dallamok, mint a „Megérem még azt az időt...”, „Végigmentem az ormódi temetőn...”, „Fekete szem éjszakája...” viszont névtelenül jelentek meg. Méry Béla neve talán a kíséret komponálójára utal, de kérdés, hogy a többi dal hasonlóan egyszerű kíséreténél miért nincs feltüntetve szerzőnév.¹¹⁷ A „Ritka búza” népszínmű-kapcsolata mindenesetre ismert lehetett, e repertoárra utal Blaha Lujza említése is a gyűjtemény címében.

A XIX–XX. század fordulóján a „Ritka búza” népszerűsége nem csökkent. A dal különböző kiadványokban közzétett változatai továbbra is igen közel állnak az *Ágnes*

¹¹⁵ Méry Béla (szerk.), *Blaháné dalai. 102 legszebb magyar nóta* (Budapest: Méry Béla, é. n., M. B. 67), 75. sz. A kiadvány szerepel az 1895-ben kiadott zeneművek jegyzékében. Vevér Oszkár (szerk.), „1895-ik évben a Magyar Korona országaiban megjelent zeneművek jegyzéke”, in *Magyar könyvkereskedők évkönyve. Hatodik évfolyam*, szerk. Glück Soma (Budapest: Magyar Könyvkereskedők Egylete, 1896), 139–191. Ide: 145.

¹¹⁶ Major Ervin, *A népies magyar műzene és a népzene kapcsolatai* (Budapest: Stádium Sajtóvállalat Részvénytársaság, 1930), 6.

¹¹⁷ A gyűjteményben további szerzőnevek is szerepelnek, köztük Dankó Pistáé. Sajátos némely dallam, amely mellett „Gyűjte: Dankó Pista és Palotásy Gyula” felirat olvasható. Ezek közül több régi stílusú, esetleg pentaton népdal, s van köztük olyan, amelyiknek palóc eredetét Méry feltünteti.

Ritka búza, ritka árpa...

81

Kedélyesen.

Méry Béla.

Ének.

Rit-ka bú-za, rit-ka ár-pa, rit-ka rozs Rit-ka, rit-ka kis lány

Zongora.

ta-ka - ros Lám az e - nyém ta - ka - ros ki - csit a - lacsony nem ma - gas

Hej kis lány kis lány kis lány csó - ko - lom a szá - dat

Ha egy ki - csit na - gyobb vol - nál mindjárt meg - csó - kol - ná - lak.

p

M. B. 47

11. kotta. „Ritka búza” Méry Béla: Blaháné dalai c. gyűjteményében

asszonyban találhatóhoz, így egymáshoz is. A Mérynél publikálttal azonos dallam szerepel más kísérettel Huber Sándor *Négy kedvelt magyar népdalának* egyikeként, és

kevéssé eltérőn a szerző már említett, 101 magyar dalt tartalmazó gyűjteményében.¹¹⁸ Hasonló változatot dolgozott fel Anton Faulwetter az 1896-ban megjelent *Hazai hangok* című zongoraművében.¹¹⁹ E típusváltozat példáit halljuk a XX. század legelején készült különböző, kereskedelmi forgalomba került hanglemezeken ifj. Berkes Béla prímás előadásában, katonazenekartól, illetve nótáénekesek felvételein.¹²⁰ A még ekkor is jelenlévő variánsokat már halványabban mutatja a Limbay Elemér gyűjteményében szereplő, kvinthangon végződő harmadik sorral megjelent dallam,¹²¹ ennek egy rokona egy Kodály-rendi támlap szerint Szabó József gyűjteményéből,¹²² vagy egy sajátos változat Szunyogh Lorándné *Nótás könyv* című, a dalokat kíséret nélkül közlő, 1900-ban Jókai Mór előszavával kiadott gyűjteményében.¹²³

Miközben tehát a „Ritka búza” korai adatai a dallamnak már a XIX. század első felében való ismertségére utalnak, a dal népszerűségét és egyben egy bizonyos változatának megszilárdulását egy népszínműben való megjelenése, majd a század második felében a különböző népszerű gyűjteményes kiadványokban történt publikálása hozhatta el. A XX. század folyamán a falusi zeneéletben is egyre fontosabb szerepet töltött be a cigányzene és a városi népszerű repertoár,¹²⁴ s ez a „Ritka búza” népszínműből rögzült formájának népi elterjedését is segíthette. A dal tovább élő városi népszerűségét mutatják a legnevesebb cigányzenészek közül a teljesség igénye nélkül id. Magyar Imre, Farkas Jenő, majd az 1950-es 1960-as évekből Lakatos Sándor és

¹¹⁸ A KR 4559-2 támlapon kotta nélkül feltüntetett adatok szerint Huber Sándor, *Négy kedvelt magyar népdal* (Budapest: Táboroszy-Nádor, é.n., T. N. 753); *A legujabb és legszebb 101 magyar népdal. II. kötet. Czigányos modorban átírva*, szerk. Huber Sándor (Budapest: Rózsavölgyi és Társa, é. n., R. K. 128.). Ugyanez a gyűjtemény megjelent Bloch József hegedűátírataiban, Huber Sándor zongoraátírataiban, Allaga Géza cimbalomátírataiban.

¹¹⁹ Anton Faulwetter, *Hazai Hangok* (Budapest: Rózsavölgyi & Co., é. n., R. & Co. 2458). A mű adatai feltüntetve a KR 4559-2 támlapon.

¹²⁰ Pl. *Ritka búza, ritka árpa*, ifj. Berkes Béla udvari tánczenész („Diadal” Record, D 1066, matr. 53403); több felvétel Pintér Imrétől, a Népszínház énekesétől (Odeon Record, No. 5302, matr. H-661; Lyrophon No. 6031, matr. 6031 U; Favorita Record, 1-25650, matr. 2277-f); Király Ernőnek, a Király-színház tagjának előadásában (Scala-Record, No. 47565, matr. 47565). Csárdásként játszott a cs. és kir. 23. gyalogezred zenekara (Parlament-Record, 344, matr. 1-22553; Gramophone Concert Record, G. C. - 70707, matr. 13815 b).

¹²¹ Limbay Elemér (szerk.), *Magyar dal-album II.* Zongorára alkalmazá Nemesovits Antal (Braunschweig: Henry Litolf’s Verlag, é. n.), 60. KR 4556-2.

¹²² KR 4557-1. A támlap szerint Szabó József gyűjteményének 528. dala. A tollal írt támlapon ceruzás „Szöveges verbunk” felírat, továbbá utalás többek között rokonságára a Limbay-féle gyűjtemény változatával.

¹²³ *Nótás könyv. 530 összegyűjtött magyar nóta*, szerk. Szunyogh Lorándné (Nagyvárad, 1900), 43.

¹²⁴ Tari Lujza, *Szlovákiai magyar népzene. Válogatás Tari Lujza népzene gyűjtéséből (1983-2006)*. Gyurcsó István Alapítvány könyvek 49. (Dunaszerdahely: Csemadok Dunaszerdahelyi Művelődési Intézete, 2010), 10.

Toki Horváth Gyula hanglemezei.¹²⁵ Éppen ez a közismertség és egyúttal a dallamváltozat megmerevedése okozhatta, hogy a fiatal Bartók és Kodály számára a „Ritka búza” a már-már unalomig játszott–énekelt népies műdalok példája lett.

Népzenei adatok

Míg más széles körben népszerű, a kávéházi cigányzenekarok által is kedvelt dallamok népzenei gyűjtéseiben olykor nehezen különíthető el a városi zene hatása, a „Ritka búza” népi adataiban e kérdés viszonylag kevésbé problematikus. A dal északi dialektusterületen gyűjtött adatainak többsége nem kifejezetten egy kistájról, de a terület egy viszonylag behatárolható részéről, Nyitra, Komárom és Hont megyéből származik. A dallam páros és szóló táncokat, azon belül népi verbunkot, csárdást, valamint az elnépiesedett műtáncok közül magyar szólót és „ritkabúzának” is nevezett magyar kettőst egyaránt kísérhetett. Húzták lassúnak és frissnek, és gyakran egyazon településen is játszották különböző táncokhoz.

Tardoskedden csoportosan járt magyar verbunkot és magyar kettőst kísért a „Ritka búzá”-val a háromtagú helyi banda 1966-ban.¹²⁶ Takács András leírása szerint az idősek úgy emlékeztek, hogy a verbunk a XIX. század utolsó évtizedeiben és a XX. század elején élte legnagyobb divatját, ekkor még minden legény táncolta. Az első világháború után, a tánciskola megjelenésével lassan kiszorult a táncrendből, a gyűjtések idején már csak ritkán járták az idősebbek.¹²⁷ Szintén 1966-ban az 1910-es megyebeosztás szerint Esztergom megyéhez tartozó, de a Dunától északra fekvő Kéménden is felvették a „Ritka búzá”-t a helyi cigányzenekar primásával és kontrásával. Kéménden több férfi járt szóló verbunkot a zeneileg régebbi stílusba sorolható, rövidebb dallamsorokból álló, ereszkedő vonalú „Sallai verbunk” dallamára, emellett öt férfi csoportos verbunkot táncolt a „Ritka búzá”-ra.¹²⁸ (12. kotta)

¹²⁵ Id. Magyar Imre és zenekara. *Népszerű nóták és csárdások*. Archív felvételek (Qualiton, LPX 10109); *Ritka búza ritka árpa*, Farkas Jenő és cigányzenekara (Imperial, JU 3073); *Nótacsokor és csárdás*, Lakatos Sándor és cigányzenekara (Qualiton, LPX- 10027); *Famous Hungarian Folk Songs* (Qualiton, LP 121) és *Réten, réten...* (Qualiton, LPX 10078). A Ritka búzát ezeken Toki Horváth Gyula és zenekara játssza.

¹²⁶ Tardoskedd (Nyitra), 1966. dec. 28. Gyűjtő: Tóth Margit, Takács András, Martin György, Borbély Jolán. Játszott: Círók Alajos primás (sz. 1911), Farkas István kontrás (55), Lakatos József bőgős (sz. 1913). ZTI_Mg 1769 A-B, ZTI_Mg 1770 A, ZTI_Ft. 590 6., 14., 15. sz. tánc.

¹²⁷ Takács András, *Eredeti magyar táncok IV. Tardoskedd táncai* (Bratislava: Osvetový Ústav, 1969), 46–48.

¹²⁸ Kéménd (Komárom), 1966. dec. 29. Gyűjtő: Tóth Margit, Takács András, Martin György, Borbély Jolán. ZTI_Mg 1770 B, ZTI_Ft. 591 10. sz. tánc.

F. 591. / 10.

AP 8231 / B

Kéménd (Kamind) Csokhórah
(Estergom au.)

Verbunk

(*) ? pri - kontra (?)

4. Martin György 1966. XII. 29

lej. Tari Lujza 1976. IV.

Vál. lej.

♩ = 160

Handwritten musical notation for the first system. The top staff is labeled "lejtő" and the bottom staff is labeled "kontra". The lyrics "Ritka apa, ritka tiza, ritka rors" are written between the staves.

Handwritten musical notation for the second system, continuing the melody and accompaniment.

Handwritten musical notation for the third system, including a repeat sign and a first ending bracket.

(*) Nem hallható jól milyen zenekar. Legjobb a Kontra (ha nem frisse!)
kiosztó.

12. kotta. Verbunk. Játszotta kéméndi zenekar. Tari Lujza lejegyzése.

AP 8231 / #1 B

lepedu

84b
leg 3x játszott
el, utána romlás
mel'kül.

12. kotta. Verbunk. Játsszotta kéméndi zenekar. Tari Lujza lejegyése.

A Hont megyei Lontón egy pár „Ritka búza” néven regisztrált táncát rögzítették 1975-ben. Az itt felvett táncok kísérezőzenéjét az egyik gyűjtő, Bodonyi András hegedülte, így a változat szempontjából az adat nem vehető figyelembe.¹²⁹ Pálffy Gyula a „Ritka búza”-ra járt magyar kettőst gyűjtött a szintén Hont megyei Deménden 1989-ben egy háromtagú bandától.¹³⁰ Nyugatabbra, Ipolykéren 1984-ben a háromtagú banda az akkor 72 éves, ipolyvarbói Lőrinc Jánosnak játszott, aki verbunkot járt a „Ritka búza”, valamint a Nógrádban elterjedt „huszárverbunk” dallamára. Ugyanezen a gyűjtésen a zenészek a dalt más népszerű nótákkal együtt csárdáshoz is húzták.¹³¹ 1987-ben Kolonban számos tánc filmfelvételét kísérte az időnként prímet is játszó Murka Elemér zsérei születésű brácsás, valamint Macho Rudolf harmonikás. A „Ritka búza” a verbunknak vagy huszárosnak is nevezett tánchoz hangzott el, amelyet a 61 éves Balkó Béla, majd a három évvel fiatalabb Balkó László, illetve a két férfi együtt táncolt. Páros verbunkot és csárdást járt a dallamra a körülbelül 50-55 éves, egyébként cigányprímás Kurucz Mihály¹³² és Czilling Ilona, majd a férfi szólóban is eljárta a verbunkot. A filmfelvétel végén a három férfi közös verbunkját rögzítették.¹³³ Az 1909-ben született Süttő Viktória azt is elmondta, hogy apja is táncolta lakodalmakban, mulatságban a verbunkot, amit „huszárverbunk”-nak neveztek, s amelynek már akkor is a „Ritka búza” volt a dallama.¹³⁴

Nemcsak az adatok területi összetartozása sugallja tehát a dallam helyi hagyományba való beágyazottságát, hanem az is, hogy a „Ritka búza” e felvételek mindegyikén tánckísérő funkcióban szólalt meg, s a táncot a gyűjtők filmre is vették. Minden bizonnyal több falusi prímás ismerte a közismert dallamot, azonban úgy tűnik, a gyűjtők a „Ritka búza”-t valószínűleg éppen elterjedtsége miatt önmagában kevésbé, inkább a tánc hagyomány szerves részeként találhatták érdekesnek, illetve tánckísérő funkcióban fogadták el a néphagyományhoz való tartozását. Másrésről az északi

¹²⁹ Lontó (Hont), 1975. okt. 24. Gyűjtő: Sebők Géza. ZTI_Mg 3414A, ZTI_Ft. 918. 12. sz. tánc.

¹³⁰ A banda a további prímként Bodonyi Andrással, a jegyzőkönyv szerint ipolysági hegedűtanárral egészült ki. Deménd (Hont), 1989. júl. 29. Gyűjtő: Pálffy Gyula. Játszott: Prégi János prím, Bodonyi András prím, Prandorffy Pál brácsa, Bori Sándor, bőgő. A felvétel Ipolyszakállason készült. ZTI_Mg 5733, ZTI_Ft. 1338.

¹³¹ Ipolykér (Nógrád), 1984. október 13. Gyűjtő: Németh István, Takács András, Pálffy Gyula, Felföldi László. Játszott: Oláh Tibor prímás (sz. 1941, Busa), Oláh Lajos kontrás (sz. 1920, Busa), Görcsi József bőgős (sz. 1926, Nagyszőlő). ZTI_Mg 4870–4871, ZTI_Ft. 1183. A csárdást három ipolykéri pár járta.

¹³² Lásd Tari Lujza, *Szlovákiai magyar népzene. Válogatás Tari Lujza népzene gyűjtéséből (1983–2006)*. Gyurcsó István Alapítvány könyvek 49. (Dunaszerdahely: Csemadok Dunaszerdahelyi Művelődési Intézete, 2010), 27.

¹³³ Kolon (Nyitra), 1987. júl. 8. Gyűjtő: Fónod Mariann, Katona István, Pálffy Gyula. Játszott: Murka Elemér zsérei prímás (sz. 1929), időnként brácsa, Macho Rudolf (1947) harmonika, néha ő vezet. ZTI_Mg 5329, ZTI_Ft. 1269 némafilm egyidejű hangfelvétele.

¹³⁴ Kolon (Nyitra), 1987. júl. 5. Gyűjtő: Pálffy Gyula. ZTI_Akt. 1161, 21.

dialektterületnek ezen a viszonylag korán és gyorsan polgárosult részén egy-egy régebbi tánc típus mellett az új stílusú dallamokra, nótákra járt csárdások, valamint az elnépiesedett polgári társastáncok voltak jellemzők. A most vizsgált települések közül Tardoskedden volt rösztetős, birkás, Kéménden tapsos tánc, Lontón padegattának nevezett gólya, Deménden polka, padegatta. Takács leírása szerint Tardoskedden a verbunk dallama bármilyen lassú csárdásként használatos új stílusú dallam vagy népies műcsárdás lehetett, amelyek közül ő a „Ritka búza” kezdetű „közismert mūdalt” nevezte meg.¹³⁵ Az északi terület keletebbi és nyugati részén egyaránt fennmaradtak sajátos népi kísérodallamra járt verbunkok, s a látványos tánc a gyűjtők és a hagyományörzők számára is reprezentatív típusnak számított. A középső terület verbunkja ezért a népies dallal is érdekes lehetett, ami közrejátszhatott abban, hogy itt a gyűjtők a „Ritka búza”-t is felvették, még ha a gyűjtések idején az egykori nagyobb hangszeres bandák már csak töredékesen voltak is jelen a területen, s az előadásmód színvonala gyakran gyenge volt. Jellemző, hogy míg a tardoskeddi csoportos férfitáncot a tánc típus azonosítása szempontjából megbízhatóbbnak tekinthető néptánc-jegyzőkönyv az elnépiesedett műtáncra utaló magyar verbunk fogalommal nevezi meg, a magnetofon jegyzőkönyv egyszerűen verbunkként dokumentálja.

Az északi dialektterület keleti részén végzett gyűjtésekben ellenben a „Ritka búza” érezhetően háttérbe szorult a régebbi vagy sajátosabban népinek tekinthető dallamok, köztük a vasvári dallamai mellett akkor is, ha verbunkot kísért. Ezt láthattuk a verbunk és verbunkos kérdés kapcsán említett 1979-es kazincbarcikai gyűjtésben. Arra a kérdésre, hogy a verbunkot a háború előtt Tardonán milyen dallamra járták, az akkor 69 éves Nagy József primás a „Ritka búza”-t kezdte jelzésszerűen, pizzicato megmutatni, a gyűjtők azonban nem kérték a dallamot. Verbunk néven rögzítettek viszont egy másikat, amely ugyan a szilicei tréfás verbuválás jellegzetes kísérozenéjének távolabbi rokona, de amelyet Nagy József szerint a faluban menyecsketáncához húztak.¹³⁶

A Rozsnyó környéki vasvári verbunkról már az 1950-es években készültek felvételek, az azonban csak a későbbi gyűjtések alapján válik világossá, hogy annak a későbbiekben részletesen bemutatandó „Sárga szöget...” dallam mellett a „Ritka búza” is egyenrangú dallama volt. Manga János 1955-ös rudnai gyűjtésén Rusznyák Pál,

¹³⁵ Takács András, *Eredeti magyar táncok IV. Tardoskedd táncai* (Bratislava: Osvetový Ústav, 1969), 47.

¹³⁶ Kazincbarcika (Borsod), 1979. márc. 15. és 1979. március 31. Gyűjtő: Kriston József, Vavrinecz András. Játzott: Nagy József primás (64), a második gyűjtésen fiával, Nagy Józseffel (27) együtt. ZTI_Mg 4476 B.

Kónya Kálmán és Ikri György csárdások, hallgatók mellett a szilicei tréfás verbuváláshoz tartozó dallamot, valamint „vasvári” néven a „Sárga szöget...” dallamot is játszották.¹³⁷ Ugyanezeket a verbunkokat húzta Rusznyák és Kónya 1956-ban.¹³⁸ Manga János ekkor a 49 éves berzétei Kristóf Jánossal, vagy ahogyan a helyiek szólították, Figur Jancsival és két berzétei kísérijével, Kristóf István kontrással és Polák János bőgőssel is készített néhány felvételt. „Vasvári verbunk” néven a „Sárga szöget...” dallamot, „miskolci verbunk” néven a szilicei tréfás verbuválás dallamát, valamint a más gyűjtésből általam nem ismert „kassai verbunk”-ot rögzítette.¹³⁹

Új adatot hoz Ág Tibor 1967-ben, a közeli Szilicén végzett gyűjtése, amelyen szintén Figur Jancsi volt a primás.¹⁴⁰ Ág Tibor saját magnetofon-szalagját ma a gyűjtő hagyatékával együtt az MTA BTK Zenetudományi Intézete őrzi. Ezen a „Sárga szöget...”, utána „régibunk” néven a lakodalmi tréfás verbuválás dallama szerepel, míg a gyűjtő leltárkönyvében csupán „vasvári verbunkos” bejegyzés található. Az a szalagmásolat viszont, amelyet a Zenetudományi Intézet Népzenei Archívuma korábban, még a hagyaték átvétele előtt készített Ág gyűjtéséről, hosszabb anyagot tartalmaz. Figur a „vasvári verbunk” bemondása után a „Ritka búzá”-t kezdi játszani, de ezt hamar lekeverték, csak utolsó hangjait idézték fel újra. Ezután megszakítás nélkül következik a teljes egészében elhangzó „Sárga szöget...” dallam. Az Ág-hagyatékban fennmaradt, illetve a Zenetudományi Intézetben másolt verbunkfelvételek eredetileg egyértelműen azonosak, s előbbi kezdetén jól hallható a vágás, amely folyamatban lévő zenét szakít meg. A „Ritka búzá”-nak a népzene kutatásban, népművelésben gyakran érezhető mellőzöttsége állhat annak háttérében, hogy Ág Tibor egyáltalán nem, a Népzenei Archívum pedig csak jelzésszerűen tartotta meg a vasvárihoz játszott adatát.¹⁴¹

Ág Tibor 1981-ben Szilicén néhány helyit és Figur Jancsit a verbunk tánc nótájáról kérdezte. Figur válaszul a „Sárga szöget...” dallamot hegedülte, a tánc

¹³⁷ Rudna (Gömör és Kis-Hont), 1955. jan. Gyűjtő: Manga János. Játsszott: Rusznyák Pál (18), Kónya Kálmán (38) és Ikri György (74). ZTI_Mg 4335 B. A felvétel hibás, Manga János torzan mély bemondásából is érezhető, hogy lényegesen lassabb a valóságos elhangzásnál.

¹³⁸ Rudna (Gömör és Kis-Hont), 1956. nov. Gyűjtő: Manga János. Játsszott: Rusznyák Pál primás (18) és Kónya Kálmán brácsás (40). ZTI_Mg 1623 A.

¹³⁹ Berzétei (Gömör és Kis-Hont), 1956. nov. Gyűjtő: Manga János. Játsszott: Figur Jancsi primás (49), Kristóf István kontrás (30), Polák János bőgős (22). ZTI_Mg 1623 A.

¹⁴⁰ Berzétekörös (Gömör és Kis-Hont), 1967. okt. 28. Gyűjtő: Ág Tibor. Játsszott: Figur János és zenekara. ZTI_Mg 3532 B, MTA BTK ZTI Ág Tibor gyűjteménye, 54B magnószalag.

¹⁴¹ Arról, hogy a népzene tágabb szemléletű gyűjtése még a legújabb időkben sem volt természetes, lásd Tari Lujza, *Szlovákiai magyar népzene. Válogatás Tari Lujza népzene gyűjtéséből (1983–2006)*. Gyurcsó István Alapítvány könyvek 49. (Dunaszerdahely: Csemadok Dunaszerdahelyi Művelődési Intézete, 2010), 10–11.

esetleges más dallamaira vonatkozó további kérdésre viszont elmondta, hogy régen a verbunkot a „Ritka búzá”-val kezdték és a „Sárga szöget...” dallammal folytatták mindenütt a Sajó-völgyben, Rudna felé és Berzétékőrösön is.¹⁴² Talán a korábbi gyűjtések is közrejátszhattak abban, hogy először csak ez utóbbit játszotta. Mindezek ellenére a vasvári berzétei adatait tárgyalva a néptánc szakirodalom egyáltalán nem említi a „Ritka búzá”-t.¹⁴³ Az újabb szilicei adatoktól ugyanakkor némileg eltér a rudnai Gonosz Ferenc cimbalmos 1988-as közlése. Az 1904-ben született zenész eljátszotta a vasvári egyik dallamát, amelyet a gyűjtő, Tari Lujza kérdésére válaszolva verbunkosnak nevezett. Tudta szövegének első sorát – „Sárga szöget veretek a csizmámba” –, s szavai alapján úgy tűnik, azt fiataalkorában szövegkezdettel kérték a falusi legények. A „Ritka búzá”-t azonban a tánc kapcsán nem említette.¹⁴⁴ Gonosz Ferenc esetében ugyanakkor nem csak a kései gyűjtéssel esetleg összefüggő bizonytalansággal kell számolnunk, hanem azzal is, hogy a zenész számos hagyományörző rendezvényen szerepelt.

A domaházi verbunkot szintén járták a „Ritka búzá”-ra, de itt a szervezett hagyományörzés kezdetén, a verbunk újratanulásában érhető tetten egyfajta szelekció. A Borsod megyei településen Eröss László 1960-ban végzett adat- és táncgyűjtéseinek idején, mikor a helyiek még emlékeztek a verbunkra és ritkán járták is azt, a térségben elterjedt hangszeres „vasvári” dallam és régi stílusú népdalok mellett a „Ritka búzá”-t is említették a tánc kíséredallamaként.¹⁴⁵ Az utolsó fejezetben bemutatott táncot az 1970-es években, részben a néptáncgyűjtők hatására kezdte műsorára venni a domaházi hagyományörző csoport. A „vasvári”-t 1976 és 1978 között többször, többek között folklór fesztiválok alkalmával felvették, de a „Ritka búza” csupán az első gyűjtésen szerepel, s ekkor is csárdásdallamként énekelték.¹⁴⁶ A verbunkot a felvételeken a „Sárga szöget...” helyi változata, illetve a korábbi adatgyűjtésen is főljegyzett régi stílusú,

¹⁴² Beszélgetés. Szilice (Gömör és Kis-Hont), 1981. Gyűjtő: Ág Tibor. MTA BTK ZTI Ág Tibor gyűjteménye, 118A magnószalag.

¹⁴³ Nem említi Takács András a kistáj verbunkjait, köztük az 1967-es gyűjtést is tárgyaló köteteiben: *Eredeti magyar népi táncok VII. Szilice, Borzova, Berzéte, Kőrös táncai* (Bratislava: Osvetovústav, 1971); uő, *Eredeti magyar népi táncok IX. Borzova, Szilice, Magyarböd táncai* (Bratislava: Osvetovústav, 1990); Takács András–Fügedi János, *Gömöri népi táncok* (Pozsony: Madách, 1992).

¹⁴⁴ Rudna (Gömör és Kis-Hont), 1988. jún. 16. Gyűjtő: Tari Lujza. Játszott: Gonosz Ferenc parasztcimbalmos, bányász (sz. 1904). ZTI_Mg 5451 A. A gyűjtésről részletesen lásd: Tari Lujza, *Szlovákiai magyar népzene. Válogatás Tari Lujza népzene gyűjtéséből (1983–2006)*. Gyurcsó István Alapítvány könyvek 49. (Dunaszerdahely: Csemadok Dunaszerdahelyi Művelődési Intézete, 2010), 170–172.

¹⁴⁵ Eröss László: *Domaháza táncai és táncélete*. (Kéziratosszöveg, ZTI_Akt. 751.), 10–13.

¹⁴⁶ Vasvári verbunk. Domaháza (Borsod), 1976. május 9. Gyűjtő: Timár Sándor, ZTI_Mg 3564 A–B, ZTI_Ft. 930; 1976. máj. 23. Gyűjtő: Martin György, Lányi Ágoston, Timár Sándor, Borsai Ilona, Pálffy Gyula. Mg 3543, Ft. 929. A felvétel Parádfürdőn (Heves) készült; 1976. jún. 10. Gyűjtő: Timár Sándor, Mg 3564 B; 1978. júl. 26. Gyűjtő: Martin György, Sztanó Pál, Pálffy Gyula, Pesovár Ferenc, Borbély Jolán. Mg 3786, Ft. 996. A felvétel Kalocsán készült; 1978. dec. 3. Gyűjtő: Timár Sándor. Mg 3904A.

ereszkedő népdalok kísérték. Talán a tánc újratanulását végigkísérő gyűjtőknek is szerepe volt abban, hogy éppen a „Ritka búza” nem került be a domaházi verbunkprodukcióba.

A „Ritka búza” Szilicéhez hasonlóan olykor egy település későbbi, de már a technikailag bővebb lehetőségeket kínáló legújabb gyűjtésekben bukkan fel, amelyekkel kapcsolatban azonban gyakran merül fel a hitelesség kérdése. Konkoly Elemérnek a már említett 1985-ös abaújszina gyűjtésén Pota Géza primás a hanganyag tanúsága szerint nem játszotta a „Ritka búza”-t, 1994-ben viszont Agócs Gergely felvette tőle, s ekkor a zenész azt is elmondta, hogy régen a dallamra az öregek táncoltak.¹⁴⁷ A gyűjtő kérdésére – „férfiak is, nők is?” – a muzsikuskok azt válaszolják, hogy férfiak a lagziban, bálokban. Agócsnak a magyar kettősre vonatkozó kérdésére a primás igennel felelt. Sárosi Bálint 1963-as alsókálósai gyűjtésének felvételein sem hangzott el a „Ritka búza”, 1990 októberében viszont a Molnár Géza „Sandrik” vezette négytagú alsókálósai banda, amelyben a korábbi gyűjtés primása, Molnár László is játszott, egy pár táncát kísérte a dallammal a szomszédos Felsővályon készült táncfilmfelvételen. A tánc megint mőtáncra utaló névvel, „palotás”-ként szerepelt, s a „Ritka búza”-ra valóban járt népies mőtánc indokolná a dallam hiányát az ilyen szempontból rendszerint szigorúbb korábbi gyűjtésekben.¹⁴⁸

A „Ritka búza” ehhez hasonló tánchasználata derül ki a medvesalji parasztprimás, Mag Albert Péter szavaiból, aki egyúttal a gyűjtők reakciójáról is beszámolt. Az 1929-ben született primásnak 1988-ban Agócs Gergely Rákóczi-indulóra vonatkozó kérdésére válaszolta, hogy ilyen verbunkdallamot nem tud, de volt egy tánc, amihez a „Ritka búza”-t kellett muzsikálni, Ág Tibor azonban korábban azt mondta róla, hogy ez „úri nóta”. A primás szerint ellenben „ez nem úri nóta, mert a lagziba táncolták.” Sajnos a felesége éppen ekkor félbeszakítja, és később sem térnek vissza e témára. Bár a „Ritka búza”-t a muzsikuskok elénekelték, a gyűjtő végül nem kérte, hogy eljátssza.¹⁴⁹ Mag Albert Péter a következő évben, Abonyi Attila, Halmos Béla és Varga

¹⁴⁷ Abaújszina (Abaúj-Torna), 1985. okt. 6. Gyűjtő: Konkoly Elemér. Játszott: Pota Géza primás (sz. 1933, Abaújszina), Dzsuga Géza brácsás (sz. 1930, Kassa), Badó Elemér bőgős (sz. 1930, Kassa). Mg 5250A; Abaújszina (Abaúj-Torna), 1994. márc. 31. Gyűjtő: Agócs Gergely, Pribék Gábor. Játszott: Pota Géza primás (sz. 1933, Abaújszina). Mg 6440.

¹⁴⁸ Alsókálósai (Gömör és Kis-Hont), 1990. okt. 6. Gyűjtő: Agócs Gergely, Barkó Vanda, Pálffy Gyula, Takács András, Teszáry Miklós, Varga Norbert. Játszott: Molnár Géza „Sandrik” primás (sz. 1937, Alsókálósai), Molnár László primás (sz. 1921, Alsókálósai), 1965-től rimaszombati lakos, Sörös Kálmán kontrás (sz. 1936, Szútor), 1953-tól rimaszombati lakos, Váradi András „Kis Bandi” bőgős (sz. 1932, Szútor), 1950-től rimaszombati lakos. Mg 5932, Ft. 1367. A felvételek Felsővályon készültek.

¹⁴⁹ Medveshidegkút (Nógrád), 1988. ápr. 3. Gyűjtő: Agócs Gergely. Játszott: Mag Albert Péter primás (sz. 1929). ZTI_Mg 5663 B.

Norbert gyűjtésén is elmondta, kicsit másképp, hogy a „Ritka búza” Ág Tibor szerint úri tánc, „attól vették át”. Ekkor már azt is hozzátette, hogy a helyiek korábban is jártak a közeli városokba, Salgótarjánba és Fülekbe dolgozni, úgyhogy ott „elnézték”.¹⁵⁰ Nem zárható ki, hogy a muzsikus Ág Tibor megjegyzése alapján jutott erre a következtetésre. Elmondása szerint a tánc neve „ritkabúza” volt, hat lány és hat fiú állt benne szemben, s ünnepélyeken „mutatták be”. Egyszer a körzeti „Ki mit tudon” is kísért, s meg is jegyezte, hogy milyen szép volt, ahogyan magyar ruhában, pártában előadták. Leírása betanult népies műtáncra utal, ami mellett azonban a „Ritka búza”-t más népi tánchoz, lagziban is játszhatták.

Mag Albert Péter parasztprimás és Mag József bőgős korábban, Csapó Károly, Németh István és Pálffy Gyula 1985-ös medveshidegkúti gyűjtésén maga is a „Ritka búza”-t húzta a gömörpéterfalai Katyi István és az Ajnácskőn született Agócs Vilmosné Jakab Margit táncához.¹⁵¹ A néptánc jegyzőkönyv írója a vasvári és a magyar kettős táncneveket is feltüntette kérdőjellel az egyik táncnál, míg a másikat vasváriként jelölte. Mindenesetre a tágabban vett Medvesaljához sorolható Almágyról van adatunk a „Ritka búza”-ra járt vasvárira. 1974-ben egy táncfilmzésen e dallamot játszották a 73 éves Tóth Károly szólóban járt, majd párosan folytatott vasvárijához.¹⁵² A primából és két harmonikából álló banda instrumentális adottságaiból adódott az előadásmód néhány sajátossága, így a nyolcadmenetek pontozatlan ritmusa, valamint a kromatika és az oktávon túli hangterjedelem kiküszöbölése apró dallamváltoztatásokkal. A tájegység sajátosabb zenéjének bemutatása szempontjából ugyanakkor érthető, és talán a máshol is megfigyelt tendencia is közrejátszott benne, hogy a következő évben a Csemadok Medvesalji parasztegyüttes Kalocsán, a Duna Menti Folklórfesztiválon előadott hosszabb műsorán egy másik verbunk szerepelt, amit a gömörpéterfalai Katyi István a

¹⁵⁰ Medveshidegkút (Nógrád), 1989. okt. Gyűjtő: Abonyi Attila, Halmos Béla, Varga Norbert. Játszott: Mag Albert Péter primás (sz. 1929). ZTI_Mg 5698 A.

¹⁵¹ „Vasvári.” Medveshidegkút (Nógrád), 1985. júl. 13. Gyűjtő: Csapó Károly, Németh István, Pálffy Gyula. Játszott: Mag Albert Péter primás (55), Mag József bőgős (74). Táncolták Katyi István (sz. 1913, Péterfala), és Agócs Vilmosné Jakab Margit (sz. 1934, Ajnácskő, Almágyon lakik). ZTI_Mg 4966, ZTI_Ft. 1207. A táncfilm jegyzőkönyv szerint a gyűjtés előtt, 11-én Gömörpéterfalán talán magnóról játszott zenére néma filmfelvétel is készült, amin Katyi István szóló vasvárikat járt, sajnos nem tudjuk, hogy milyen dallamra.

¹⁵² Almágy (Gömör és Kis-Hont), 1974. aug. 17. Gyűjtő: Bodonyi András, Martin György. Játszott: Balázs János primás (47), Balázs Bertalan (68), Balázs József (68), utóbbi kettő közül egyikük kontrás, másik harmonikás. ZTI_Mg 3193 B, ZTI_Ft. 858.

tágabb térség tipikus vasvári dallamaira, a Martinovics-dallamra és a „Sárga szöget...” dallamra járt. A „Ritka búza” a csárdások egyik dallamaként hangzott el.¹⁵³

A további medveshidegkúti gyűjtésekben is felbukkan a vasvárihoz húzott „Ritka búza”, e felvételek azonban közvetettebben ugyan, de megint a gyűjtők értékítéletének hatását tükrözik, ami immár a primás mindenfajta igénynek megfelelni akarásával együtt a gyűjtési adatok zűrzavarához vezetett. Agócs Gergely 1988. áprilisi gyűjtésén Mag Albert elmondta, hogy itt nem volt vasvári, illetve verbunk,¹⁵⁴ a következő évben viszont a juhásznótákról beszélve úgy fogalmazott, hogy „most itten amit mondanak, hogy medvesalji vasvári, ez szintén juhász eredeti, de itten ezt kellett elé muzsikálni, de úgy táncoltak, mint a vasvári.” Három régi stílusú, ereszkedő népdalt játszott, amelyekre a juhászok a „sebeset, vagyis a vasvárit” járták, míg a falusiak nem ismertek férfitáncot. A táncok jellemzését Mag Albert Péter így zárta: „ezt hívják itt vasvárinak”. Később előfordult, hogy először múlt időben mondván – „vasvárinak neveztek” – saját magát rögtön kijavította: „vasvárinak nevezik”, hozzátéve, hogy nem tudja, korábban hogy hívták. „Verbunk nem volt, ez volt ahelyett, ami hasonló a verbunkhoz” – mondta. Szavaiból a hagyományörző fesztiválok, a táncházmozgalomban hallott és látott népszerű vasvárik, illetve a gyűjtők verbunkra vagy vasvárira vonatkozó kérdéseinek hatása sejthető.¹⁵⁵ A számos hagyományörző rendezvényen részt vevő zenész a későbbi gyűjtéseken például általa autentikusnak nevezett dallamokat emlegetve bizonyította, hogy könnyen eltanulta a gyűjtők kifejezéseit, magáévá tette elvárásaikat.¹⁵⁶

Ezzel is összefügghet, hogy még 1988 szeptemberében, egy budapesti felvételen az akkori gyűjtők egyikének megnevezése szerint mégis verbunkként, egyébként némileg díszítetten húzta el a „Ritka búza”-t.¹⁵⁷ Ez a felvétel azért is problematikus,

¹⁵³ Almágy, Gömörpéterfala, Dété (Gömör és Kis-Hont), 1975. júl. 25. Gyűjtő: Martin György, Pesovár Ernő, Sztanó Pál, Németh István, Pálffy Gyula. Előadta: Csemadok Medvesalji parasztegyüttes, játszott: cigányzenekar. ZTI_Mg 3339, ZTI_Ft. 889. Kalocsán, a Duna Menti Folklórfesztiválon készült felvétel.

¹⁵⁴ Medveshidegkút (Nógrád), 1988. ápr. 3. Gyűjtő: Agócs Gergely. Játszott: Mag Albert Péter primás (sz. 1929). ZTI_Mg 5663B.

¹⁵⁵ Medveshidegkút (Nógrád), 1989. okt. Gyűjtő: Abonyi Attila, Halmos Béla, Varga Norbert. Játszott: Mag Albert Péter primás (sz. 1929). ZTI_Mg 5698A. Mag Elza, az 1972-ben alakult medveshidegkúti folklórcsoport vezetője viszont azt mondta 1992-ben, hogy régen járták a vasvári verbunkot. Beszélgetés Mag Elza folklórcsoport-vezetővel. Medveshidegkút (Nógrád), 1992. márc. 26. Gyűjtő: Takács András. ZTI_Akt. 1410.

¹⁵⁶ Tari Lujza, *Szlovákiai magyar népzene. Válogatás Tari Lujza népzene gyűjtéséből (1983-2006)*. Gyurcsó István Alapítvány könyvek 49. (Dunaszerdahely: Csemadok Dunaszerdahelyi Művelődési Intézete, 2010), 123–127.

¹⁵⁷ Füle (Nógrád), 1988. szept. 16. Gyűjtő: Halmos Béla, Vavrincz András, Virágvölgyi Márta. Játszott: Mag Albert Péter (sz. 1929), Dávid Baltazár brácsás (sz. 1922), Ökrös Rudolf bőgős (sz. 1922). ZTI_Mg 5470.

mert a gyűjtésen a már nem a Medvesaljához, hanem Losonc vonzáskörzetéhez tartozó Fülekről való zenészekkel játszott a prímás. Még inkább kétséges az 1990-es gyűjtés hitelessége, amelyen a dallam szempontjából immár kevésbé háttérbe szorított „Ritka búza” megint a néprajzilag valószínűleg érdekesebbnek tűnő, a népies műtáncnál bizonyára elfogadottabb vasvári néven szerepelt.¹⁵⁸ Ráadásul ezen a gyűjtésen Mag Albert az egyik alkalommal a régi stílusú „Itthon van-e a kanász” szövegű kanásztáncdallamot játszott frissnek, amely nemcsak nem csatlakozik sem a vasvárihoz, sem a „Ritka búzá”-hoz, hanem amikor a zenész Agócs Gergely 1988-as gyűjtésen elénekelte és a gyűjtő kérésére el is húzta, azt mondta, hogy korábban talán sohasem játszotta.

„Igazi népdalok”

Az, hogy a „Ritka búza” a gyűjtésekben és a hagyományőrző mozgalomban háttérbe szorult más népi dallamokkal szemben, nem volt új jelenség a XX. század második felében. A dalt már a két világháború között, a Gyöngyösbokréta-mozgalom idején a falusi csoportok produkciójából kifejezetten visszaszorítandónak tartották. Gönyey Sándor az *Ethnographiában* megjelent, az 1938-as Gyöngyösbokrétát értékelő cikkében hangsúlyozta, hogy „félő gonddal kell vigyáznunk, hogy a Gyöngyösbokréta bemutatások szórul-szóra ragaszkodjanak a hagyományokhoz”.¹⁵⁹ A szerző egyrészt a színpadias, hagyománytalan betanulásoktól óvott, egyúttal azonban ettől világosan meg nem különböztetve ítélte el a falvak kultúrájában jelen lévő újabb zenei rétegeket, amelyeket idegennek tekintett. Mint írja, „a falun elnémult a hagyományos magyar nóta, megtorpantak a lábak a magyar táncban és idegen érzések idegen stílusokat csempészték be. Ezt az idegen szellemet elsősorban a bokrétásoknak kell tüzzel-vassal kipusztítaniok.”¹⁶⁰ Erre vonatkozó példái között szerepel a magyar néphagyománytól alapvetően valóban idegen többszólamú éneklés, de az akkori falusi hagyomány hitelességének szempontjából sokkal kevésbé egzakt megállapítás is, hogy a tánckísérő dallamok között sok a műdal, amelyek közül a legnépszerűbbek ráadásul gyakran elhangzanak, s amelyek helyett a szerző megfogalmazása szerint „igazi népdalokat” kell

¹⁵⁸ Medveshidegkút (Nógrád), 1990. okt. 7. Gyűjtő: Agócs Gergely, Barkó Vanda, Pálffy Gyula, Takács András, Teszáry Miklós, Varga Norbert. Játszott: Mag Albert Péter, prím (sz. 1929), Horvát Lajos, kontra (sz. 1929), Mag Pál Vencel, bőgő (sz. 1944). ZTI_Mg 5934, ZTI_Ft. 1367.

¹⁵⁹ Gönyey Sándor, „Az 1938-iki Gyöngyösbokrétáról”, *Ethnographia* 49/3–4 (1938. szept.–dec.): 427–429. Eredeti kiemelés.

¹⁶⁰ I. m. 427.

felhasználni. E műdalok egyikeként Gönyey a „Ritka búza”-t nevezte meg attól függetlenül, hogy a városi zenében is ismert dal a néphagyományban is kétségtelenül élt.¹⁶¹ Hasonló törekvést tükröz a már említett gencsi verbunk, amelyet eredetileg a „Ritka búza”-ra jártak, de éppen a Gyöngyösbokréta idején cserélték kísérőzenéjét másik dallamra.¹⁶²

Mindebben bizonyára szerepe lehetett Kodály már idézett írásának annak ellenére, hogy a népies műdal repertoárját Kodály maga is kutatásra érdemesnek tartotta. Kerényi György 1961-ben, a Népzenei Könyvtár sorozat népdaltípusokat bemutató első két kötetét követően jelentette meg *Népies dalok* című könyvét, amelynek Bevezetőjében e repertoár kortörténeti szerepét hangsúlyozta, s rámutatott arra, hogy míg Kodály alapvetően a népdal és a műdal keverését kifogásolta, követőinél a népies műdal lebecsülése is érezhető.¹⁶³ Ugyanakkor Kerényi, aki elsősorban a XX. század elején még élő, s egyúttal a nép ajkán is fennmaradt népies műdalokat válogatta kötetébe, a „Ritka búza”-t csupán a függelékben említette azok között a további népies dalok között, amelyek „egy része idők folyamán kihalt, más részük a közölteknél kevésbé értékes”.¹⁶⁴ Mivel a „Ritka búza” század eleji ismertségéhez nem fér kétség, csupán a szerző értékítélete alapján maradhatott ki a részletesen bemutatott anyagból.

A „Ritka búza” háttérbe szorulása később is megfigyelhető a gyűjtéseken kívül a kiadványokban is. Martin György és Takács András a *Mátyusföldi népi táncok* című, 1981-ben megjelent könyvben a tardoskeddi magyar verbunkot a településen gyűjtött „Írok, írok, mindig írok...” kezdetű új stílusú népdal kottájával adta közre. A szerzők jegyzetben tüntették fel a táncfilmes gyűjtés adatait és indoklás nélkül a dallam cseréjét: „A magyar verbunk eredeti dallama a közismert Ritka búza... c. műdal. E dallam közlésétől elálltunk, helyette a táncot a hasonló beosztású Írok, írok, mindig írok... c. népdallal közöljük”.¹⁶⁵ Takács a részletesebb, de kéziratban maradt munkájában utalt a dal verbunkhasználatára, mikor azt írta, hogy a gyűjtésen a „Ritka búza”-ra járt tardoskeddi verbunk bármilyen 4/4-es új stílusú népdalra táncolható, így közkedvelt volt az „Írok, írok...” kezdetű, illetve a „Házunk előtt, házunk előtt folyik el a kanális...”

¹⁶¹ Erre ténylegesen is voltak törekvések. „Csodálatos, hogy Kiskomáromban az »Ecetet a csíkra, mézet a másikra« kezdetű jó népdalt megtanulták ösztökélésünkre egy öregasszonytól s annak dacára bemutatójukban nem alkalmazták.” I. m. 427–428.

¹⁶² Pesovár Ernő, „Gencsi verbunk”, in *Magyar Néprajzi Lexikon II., F–Ka*, szerk. Ortutay Gyula (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979), 277–8.

¹⁶³ Kerényi György, *Népies dalok* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961), 8.

¹⁶⁴ I. m. 228.

¹⁶⁵ Martin György–Takács András, *Mátyusföldi népi táncok* (Pozsony: Madách, 1981), 126.

kezdetű dal.¹⁶⁶ Előbbi esetében Quittner János és Sebők Géza 1979-es kötetére hivatkozott, amelyben e dallam jelent meg a tardoskeddi „magyar verbunk” kísérőjeként, az adat gyűjtési hátterét azonban nem ismerjük.¹⁶⁷

Noha számos esetben a „Ritka búza” a helyi hagyomány részének is tekinthető, az egykorú városi cigányzenei hagyomány hatása mégis megmutatkozik abban, hogy a dal északi dialektusterületen gyűjtött népi hangszeres adatai igen közel állnak egymáshoz, egy típusváltozat képviselői. Dallamuk lényegében megegyezik azzal, ami az *Ágnes asszony* című népszínműben szerepel, s amit az ismert felvételeken a népszerű városi cigánybandák játszottak. Feltűnő ez az azonosság a harmadik sor zárlatának esetében, ami markánsan eltér a kiadványok többségétől. A népi felvételek leginkább a második ütem megvalósításában, illetve a díszítés mértékében különböznek egymástól. A tardoskeddi adat első sorának sajátosan variált második felét id. Magyar Imre korábbi felvételén is halljuk. Ugyanakkor még ha a „Ritka búza” történeti forrásainak nagy része jelentősebben különbözik is attól a típusváltozattól, amely a falusi hagyományban később fennmaradt, vélhetően a korai források is valamilyen élő hagyomány emlékei. Különösen igaz ez a dallam egyes elemeire, például a sorkezdő körülíró motívumokra. Tinódi Sebestyén *Eger vár viadaljáról való énekének* ezzel rokon kezdőmotívumáról Szabolcsi Bence említette, hogy az jelen van a XVI. századi lantirodalomban, Csomasz Tóth Kálmán pedig a verbunkos dallamokban való gyakoriságára mutatott rá. A Tinódi-dallam népzenei beágyazottságát már a XIX. században észrevették, s azóta számos új adattal gazdagították.¹⁶⁸ Mindenesetre a „Ritka búza” viszonylag egységes XX. századi népi adatai nem a dallam újszerűségére mutatnak a falusi zenében, hanem a városi zenének a vele folyamatos kapcsolatban álló néphagyományra gyakorolt uniformizáló hatását tükrözik.

¹⁶⁶ Takács András, *Mátyusföld hagyományos néptáncainak bemutatása* (Kézirat, 1990. ZTI_Akt. 1234), 23, 25.

¹⁶⁷ Quittner János–Sebők Géza, *Dél-szlovákiai magyar lakta falvak hagyományos táncai. A szlovákiai magyar néptáncok típusai és dialektusai* (Bratislava: Osvetový ústav, 1979), 255. Újabb kötetében Takács szűkszavúban ír a verbunkdallamról: „A táncot ottjártunkkor a Ritka búza, ritka árpa kezdetű új stílusú, népdalt utánzó műdalra táncolták. Bármely 4/4-es új stílusú népdalra táncolható.” Takács András, *Csallóközi néptáncok* (Pozsony: Kalligram Könyvkiadó, 2000), 37.

¹⁶⁸ Szabolcsi Bence, „Tinódi zenéje. A Tinódi dallamok hasonmásával és átírataival”, in Szabolcsi Bence, *A magyar zene évszázadai I. Tanulmányok a középkortól a XVII. századig*, sajtó alá rendezte Bónis Ferenc (Budapest: Zeneműkiadó Vállalat, 1959), 39–100. Ide: 90–91; Csomasz Tóth Kálmán, *A XVI. század magyar dallamai*. Régi Magyar Dallamok tára I. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1958), 460–462; a Tinódi-dallam népzenei emlékeit lásd: Szendrei Janka–Dobszay László–Rajeczky Benjamin, *XVI–XVII. századi dallamaink a népi emlékezetben* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979), I. 40–41. és II. 18–19.

A „Ritka búza” történeti adatai alapján különösnek tűnik a gencsapáti verbunk esete. Az ugyanis, hogy az azt eredetileg kísérő „Ritka búza”-t egy másik dallamra cserélték, nem magyarázható a népzene régebbi rétegei megőrzésének szándékával. Az új dallammal rokonítható történeti források, Ellenbogen Adolf *Rózsavölgyi emléke* című, a felirat szerint Rózsavölgyi Márk hátrahagyott zeneműveiből szerkesztett körtánca, valamint Bartay Ede Rózsavölgyi *Lassú magyarjaként* közölt darabja az 1850-es évekből származnak, s alig valamivel korábbra, az 1848-ban meghalt Rózsavölgyi Márkra és népszerű nemzeti társastáncaira utalnak. Nem régebbiek tehát a „Ritka búza” legkorábbi datált adatánál. A dallam két írott forrása ráadásul nem tükröz a „Ritka búza”-éhoz hasonlóan élő közzenei hagyományt a XIX. századra vonatkozóan. A Rózsavölgyi-féle társastáncok stílusához tartozó, hangszeres jellegű melódia kevésbé érződik népiesnek a „Ritka búza”-nál, bizonyára ezzel is összefügg, hogy a XX. századi cigányzenében sem volt annyira népszerű, és népi adata is igen kevés. A gyűjtők, folkloristák szemében a „Ritka búza” éppen a valóban népies stílusából adódó, nem csak a falvakra, hanem a legnagyobb városokra is kiterjedő népszerűsége miatt maradhatott alul az azt helyettesítő dallammal szemben.

II. Néphagyomány és variálódás

1. XIX. századi példák népzene és közzene kapcsolatára

Amint arra a „Ritka búza” XIX. századi forrásai is utaltak, a népi és városi zenei hagyomány egymásra hatása, összefonódása nem csupán a XX. századi zenei kultúra sajátossága. A műveltebb rétegekben időről időre feltámadt az érdeklődés a paraszti kultúra iránt, amelyből esetleg ők maguk is csak nemrég léptek ki, ugyanakkor a parasztságon túlmutató szélesebb körben használt, de alapvetően szájhagyományban élő közzenei dallamok gyakran erős népi hagyományra támaszkodhattak, még ha erről nincsenek is feltétlenül történeti adataink. Elterjedésükhöz ez is hozzájárulhatott, népszerűségük pedig visszahathatott a néphagyományra és segíthette e dallamok fennmaradását. Népi hagyomány és műveltebb rétegek kapcsolatának bonyolultságát a XIX. századra vonatkozóan is jól illusztrálja a szakirodalomban Martinovics-nótaként ismert dallam, amelynek adatait XX. századi népzenei gyűjtésekből és XIX. századi írott forrásokból egyaránt viszonylag nagyobb számban ismerjük. XIX. századi hagyományának részletes vizsgálata a népzenei gyűjtések során rögzített adatok értelmezését is segítheti, azokat tágabb történeti kontextusba helyezheti.

A Martinovics-nóta korai kottás forrásai

A Martinovics-dallamot a kutatás a XIX. századi források irányából kezdte vizsgálni. Major Ervin 1926-ban hívta fel a figyelmet, hogy a Rózsavölgyi kiadónál 1909-ben Liszt Ferenc neve alatt megjelentetett *Trois Morceaux en style de danse ancien hongrois*, amelynek egyike a Martinovics-dallam, valójában Liszt János hegedűstől, magyar táncszerzőtől származik. Major a Martinovics-nóta több XIX. századi hangszeres és vokális változatát is bemutatta,¹ 1953-ban pedig a dallamra vonatkozó, általa korábban megadott adatokat tovább pontosította.² Nem sokkal később Kiss Lajos foglalkozott a dallam népzenei megjelenéseivel, s ezeket történeti példákkal hasonlította

¹ Major Ervin, „Három, tévesen Liszt Ferencnek tulajdonított kompozícióról”, *Zenei Szemle* 11 (1926): 21–28.

² Major Ervin, „Népdal és verbunkos”, in *Zenatudományi Tanulmányok I. Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára*, szerk. Szabolcsi Bence, Bartha Dénes (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1953), 221–240.

össze.³ Tari Lujza további népzenei és történeti adatokkal bővítette a dallam emlékeinek körét.⁴ Bár Major és Kiss egyaránt felvetették a dallam történeti és népzenei forrásai kapcsolatának kérdését, az összefüggések pontosabb felderítésében segíthetnek a dallam azóta előkerült újabb adatai.

A dallam vokális és hangszeres példáit egyaránt megtaláljuk XIX. századi forrásokban. A Major által bemutatott legkorábbi datált forrás Ruzitska Ignác *Magyar Nóták Veszprém Vármegyéből* című, széleskörű felhívás eredményeként létrejött nyomtatott gyűjteményének 1832-ben kiadott XV. fogásában található. A 129. számmal jelölt, „Lassú Magyar” feliratú darab mellett keresztnév nélkül „List” neve szerepel. Így jelent meg a Rózsavölgyi Kiadónál Bartay Ede *30 Eredeti Magyar Zenedarab Régi Magyar Zeneszerzőktől* című gyűjteményében is, amely már visszatekint a verbunkos klasszikus korszakára, s fontos forrása Ruzitska kiadványa. Bartay a vizsgált darab esetében mindössze az eredeti zongoraletét kísérő harmóniáin változtatott. E kiadvány állhatott annak hátterében, hogy később, szintén a Rózsavölgyinél tévesen Liszt Ferenc neve alatt adták ki a művet. Ruzitska és Bartay idejében azonban ismert lehetett, hogy a Liszt név ezúttal a mátészalkai Liszt Jánost, Szatmár megye orvosát takarja, aki Bécsben és Pesten képzett hegedűs volt, s elsősorban magyar dallamokat játszott és komponált. Liszt János nemcsak hangszerjátékával, hanem zeneszerzőként is részt vett Fáy István gróf „Muzsikai Akadémia”-nak nevezett zártkörű hangversenyein, amelyeket az Abaúj megyei Fáy községben lévő kastélyában tartottak Major szerint 1830–35 között évente háromszor. A magas műzene mellett a szintén közreműködő Zomb József darabjai és Liszt János kompozíciói képviselték a magyar muzsikát ezeken az alkalmakon.

1844 augusztusában Liszt János a pesti Nemzeti Színházban lépett fel, s hegedülte többek között a Rákóczi-induló Szatmár megyében élő motívumait. A Veszprémi Társaságot kezdeményező Sebestyén Gábor által összeállított kéziratos jegyzőkönyv szerint 60 kompozíciót küldött be a *Magyar Nóták Veszprém Vármegyéből* számára, s ezek közül több meg is jelent a sorozatban.⁵ Major ugyanakkor más források

³ Kiss Lajos, „Népi verbunk-dallamainkról”, in *Táncstudományi Tanulmányok 1959–1960*, szerk. Dienes Gedeon, Morvay Péter (Budapest: Magyar Táncművészek Szövetsége, 1960), 279–290.

⁴ Tari Lujza, „Kisfaludy Károly korának zenéje verseinek kortárs megzenésítései alapján”, *Arrabona: a Győri Múzeum évkönyve* 43 (2005/2): 47–74. Ide: 52–53.; Tari Lujza, *Szlovákiai magyar népzene. Válogatás Tari Lujza népzene gyűjtéséből (1983–2006)* (Dunaszerdahely: Csemadok Dunaszerdahelyi Művelődési Intézete, 2010), 129, 175–6.

⁵ Major Ervin, „Három, tévesen Liszt Ferencnek tulajdonított kompozícióról”, *Zenei Szemle* 11 (1926): 21–28. Ide: 22–26. Bartay Ede, *30 Eredeti Magyar Zenedarab Régi Magyar Zeneszerzőktől* (Pest: Rózsavölgyi, cca. 1853–54¹, 1860²).

alapján felvetette, hogy Liszt műve egy már élő, valószínűleg vokális hagyományra támaszkodhatott, még ha a vokális változatok hangszeres jellegűek is. Hozzátehetjük, hogy ez általában véve is az énekelt verbunkos sajátossága.⁶ 1953-as tanulmányában, bár ezt nem indokolta, Major úgy vélekedett, hogy Liszt csupán a dallamot jegyezte le, s a harmonizálás Ruzitska Ignác munkája.⁷ A dallam korábbi életével kapcsolatban a vokális változatot is közlő Káldy Gyulára hivatkozott, aki 1895-ben *A szabadságharc dalai és indulói* című gyűjteményének előszavában ezt írta: „a Martinovics-nótát már e század elején ismerték. Később a 20-as években Fitos Károly és a többi magyar tánczmester az ének dallamára tanította az akkori fiatalságot a »Magyar lassú«-ra. Ezt az éneket mondja a nép az 1795. május 20-ikán a vérmezőn mátyásfalvi szenvedett Martinovics Ignác nótájának.”⁸ Káldy 1896-ban a Magyar Történelmi Társulat ülésén felolvasott, majd a következő évben publikált, „XVI., XVII. és XVIII. századi magyar történeti énekek” című előadásában szintén közölte a dallamot. Itt viszont nemcsak korábbi időszakra tette a dal keletkezését, hanem konkrét 1795-ös évszámmal látta el, s megint egyértelműen állította a vokális változat elsőségét.⁹ Major a dalt Tóth István kiskunsági kántor 1832–1843 között írt kéziratgyűjteményéből, hangszeres variánsát a Nemzeti Múzeum zenei osztályának kéziratgyűjteményében talált, a XIX. század elejére datált debreceni kottás gyűjteményből is publikálta, de közzétette a szöveg 1830-as forrását is. Ezek alapján Ruzitska kiadványának 1832-es adatát aránylag későinek tartotta. Így vélekedett Kiss Lajos is, aki a történeti forrásokat Szentirmay Elemér *Ne bánts a magyart* című 1867-es feldolgozásával, valamint több népzenei párhuzammal egészítette ki.¹⁰

A dallam XIX. század eleji használatára vonatkozó adatok azonban bizonytalanok. Az ének eredetének történeti hagyományáról elsősorban a tudományos szempontból megbízhatónak nem tartható Káldytól értesülünk. Az általa közölt, a XIX. század elejére vonatkozó adatok hitelességét az 1838-ban született zenész közvetlenül nem tapasztalhatta. Az előszó szerint a Martinovics-nótát és egy „Széchenyi István és Wesselényi Miklósról szóló ének” dallamát Jókai Mór éneklése után kottázta le, aki

⁶ Az énekelt verbunkosról lásd: Tari Lujza, „Kisfaludy Károly korának zenéje verseinek kortárs megzenésítései alapján”, *Arrabona: a Győri Múzeum évkönyve* 43 (2005/2): 47–74. Ide: 52.

⁷ Major Ervin, „Népdal és verbunkos”, in *Zenatudományi Tanulmányok I. Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára*, szerk. Szabolcsi Bence, Bartha Dénes (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1953), 221–240. Ide: 225.

⁸ Káldy Gyula, *A szabadságharc dalai és indulói* (Budapest: a szerző kiadása, 1895), 5.

⁹ Káldy Gyula, *A régibb és újabb Magyar Tánczokról 1567–1848* (Budapest: Athenaeum, 1896), 10, 15.

¹⁰ Kiss Lajos, „Népi verbunk-dallamainkról”, in *Táncstudományi Tanulmányok 1959–1960*, szerk. Dienes Gedeon, Morvay Péter (Budapest: Magyar Táncművészek Szövetsége, 1960), 279–290. Ide: 284.

mindkét dalt pápai diák korábban tanulta Vály Ferenc tanártól, a Martinovics-nóta szövegét pedig Gárdonyi Antal színész mondta el neki, aki Petőfi és Jókai iskolatársa volt ugyanott.¹¹ Az adatok némi pontosításra szorulnak. Az 1810-ben született Vály Ferenc 1837-től volt a tizenöt évvel fiatalabb Jókai tanára, de nem Pápán, hanem Komáromban. Jókai az 1841–1842-es tanévben, Vály viszont csak 1849-ben került Pápára, ugyanakkor már korábban, 1839-ben Jókai sógora lett, így kapcsolatuk bizonyára Jókai iskolaváltásával sem szakadt meg. A dallam mellett talán azt az információt is Jókai közvetítette Káldy számára, hogy az 1820-as években a táncmesterek erre tanították a magyar lassút. Ezt sejteti az is, hogy Káldy a Jókaitól hallott másik dallam tánchasználatáról is hasonlóan írt,¹² azonban ahogyan Káldynál sem, úgy az 1825-ben született Jókainak és az egy évvel korábban született Gárdonyi Antalnak sem lehetett erről közvetlen tapasztalata. Az viszont elképzelhető, hogy Vály Ferenc fiataalként ismerte táncdallamként a dalt, s így tanította Jókainak. A dallam XIX. század eleji létéről azonban ő is csak közvetetten tudhatott.

A dallamról és a szövegről valójában nincsen elsődleges adatunk a XIX. század elejéről. A Major Ervin által ismertetett, ma az Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtárában található debreceni kéziratról¹³ részletesebb vizsgálat alapján kiderül, hogy jóval későbbi. Major és Kiss Lajos a datálásban vélhetően a védőborítóra támaszkodott, amelyen ez áll: „Nótásfüzet / a XIX. század elejéről / hegedűre.” E felirat mellé később ceruzával egy kérdőjelet írtak. Szintén a borítón olvasható a szögletes zárójelekkel együtt: „Debreczenből a néhai Mácsay Sándor / kollégiumi zenetanár hagyatékából. / [Kodály Z. közlése].” Mácsay Sándor feltehetően azonos az 1858-ban született Mácsai Sándor karnaggyal, zeneszerzővel és tanárral, aki 1881-től 1924-ig volt a Debreceni Református Kollégium Kántusának vezetője. A régebbi korra visszautaló címet utólag írhatta fel valaki, talán éppen Mácsai. A datálás azonban biztosan téves, a hangszeres darabokat tartalmazó gyűjteményben ugyanis magyar táncok mellett az 1825-ben született ifj. Johann Strauss és az 1821-ben született Bunkó Ferenc művei is szerepelnek. A füzet tehát legkorábban a XIX. század közepe táján keletkezhetett.

¹¹ Káldy Gyula, *A szabadságharc dalai és indulói* (Budapest: a szerző kiadása, 1895), 4–5. Kiss Lajos félreérti e sorokat, mikor azt állítja, hogy Káldy e dallamot gyerekként hallotta Jókaitól. Az eredeti szöveg szerint Káldy sok dallamot gyerekkorából ismer, több régebbit pedig másoktól hallott, s ezek közé tartozik a Martinovics-nóta.

¹² Káldy Gyula, *A szabadságharc dalai és indulói* (Budapest: a szerző kiadása, 1895), 4–5.

¹³ Papp Géza, *A verbunkos kézíratos emlékei. Tematikus jegyzék* (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1999), 127–133.

Annál több forrást találunk viszont a XIX. század második harmadából. A Martinovics-nóta legkorábbi datált forrásai a dal szövegének feljegyzései. Kelemen László *Világi Énekes Könyv 1828* című, de a megadott évszámnál jóval később is folytatott kottás gyűjteményének 110. számaként,¹⁴ illetve Polgár János sárospataki diák az 1830-ból való kéziratosszerű gyűjteményében¹⁵ örökítette meg a dallammal rendszeresen együtt járó, „Szememből könnypatak csorog” kezdetű szöveg egy-egy változatát. A szöveg szerkezete, valamint a szöveg és dallam nem sokkal későbbi forrásból már ismert, jellemző párosítása alapján feltehetően a most vizsgált dallamhoz tartoztak. A már említett pápai adatokkal együtt feltűnik a dal ismertsége a református kollégiumok diákjainak körében, ami történeti–hazafias témájával is összefügghetett. A vokális változat „Martinovics magyarja” néven szerepel továbbá Tóth István fülöpszállási kántor *Áriák és dallok verseikkel* című, 1832 és 1843 között készített kottás kéziratában (63. sz.).¹⁶ A szöveg tehát az 1830-as években hirtelen több forrásban megjelenik, ahogy Vály Ferenc közvetett adatai is ugyanerre a korszakra, legfeljebb néhány évvel korábbra mutatnak. A dal kedvelt lehetett Pápán az 1840-es években, hiszen egyrészt Gárdonyi Antal akkor még Kövesdy Antal néven valóban szintén Pápán tanult, másrészt a Káldy által közlöttel szinte teljesen azonos annak a vokális változatnak a szövege, amelyet Tari Lujza mutatott be Kiss Dénes pápai joghallgató 1844-es gyűjteményéből (230. sz.).¹⁷

A Papp Géza által készített, a XIX. századi magyar táncok kéziratosszerű emlékeit összegyűjtő katalógusban a debreceni kéziraton kívül a dallam öt további változatát találjuk. Három közülük datálatlan, de a megközelítő időbeli elhelyezés alapján sem ezek, sem a datált források nem lehetnek lényegesen korábbiak az eddig bemutatott forrásoknál, hanem keletkezésének idejüktől függetlenül szintén a dallam 1830-as és 1840-es évekbeli kedveltségét mutatják. Az *Öt magyar nótát két hegedűre Svastits Urtól* feliratú gyűjteményben a dallam címe „Lassú Magyar”, mellette „List” neve szerepel, a dallam pedig az előadási jelek hiányát leszámítva pontosan egyezik a Ruzitska kiadásában megjelent darabéval. A rákövetkező, hangnemiileg is illeszkedő „Friss” azonban nem az ott a Martinovics-nóta után megjelent „Friss”-sel, hanem a *Magyar*

¹⁴ Tari Lujza, „Kisfaludy Károly korának zenéje verseinek kortárs megzenésítései alapján”, *Arrabona: a Győri Múzeum évkönyve* 43 (2005/2): 47–74. Ide: 52–53.

¹⁵ Major Ervin, „Három, tévesen Liszt Ferencnek tulajdonított kompozícióról”, *Zenei Szemle* 11 (1926): 21–28. Ide: 28.

¹⁶ I. m. 26–27.

¹⁷ Tari Lujza, „Kisfaludy Károly korának zenéje verseinek kortárs megzenésítései alapján”, *Arrabona: a Győri Múzeum évkönyve* 43 (2005/2): 47–74. Ide: 52.

Nóták Veszprém Vármegyéből előző fogása végén található, szintén Liszt János „Verbung”-ját követő „Friss magyar”-ral azonos. A gyűjtemény egyébként öt lassút és valószínűleg ezekhez tartozó frisseket tartalmaz, s egy kivételével a gyűjtemény mindegyik dallama megtalálható a *Magyar Nóták Veszprém Vármegyéből* különböző fogásaiban, még ha a lassúkhöz olykor – mint a Martinovics esetében is – ez utóbbi gyűjtemény más frissei kerülnek.¹⁸ Ruzitska kiadványának több késői darabja, például az utolsó, 1832-es fogásban megjelenő és más kiadványból Papp közlése szerint nem ismert „Butsuzó Lassú Magyar”-ja is szerepel az *Öt magyar nótában*. Ez, és az itt vizsgált dallam egyezése arra utal, hogy a gyűjtemény alapvetően a *Magyar Nóták Veszprém Vármegyéből*re támaszkodhatott. Szintén Liszt János változatához áll közel az a „Lassu Verbung”, amely a borítóján „Ant. von Bezereďy” nevét viselő gyűjteményben szerepel. A zongoraműveket tartalmazó gyűjtemény¹⁹ számos népszerű darabot tartalmaz, köztük Rossini, Georg Adler, Franz Morelli, Svastits János műveit, valamint 13 magyar táncot.

A többi gyűjteményben a Martinovics-dallamnak egyértelműen más változata jelenik meg. Két egymáshoz közeli variánst találunk Ivanóczi Gyurikovits Ferenc gitárletéteket tartalmazó *Magyar népdalok és vegyes eredetű műdalok hangjegygyűjteményében* és egy zongorára írt gyűjteményben, amelyet az első védőlapján található felirat szerint Pap Antal készített 1843-ban Halason, s amelynek külső borítón lévő címkéjén Antal de Rétallya felirat, mellette pedig talán a később kikapart „Pap” szó áll.²⁰ (1-2. kotta) Gyurikovits gyűjteményét Brodszky Ferenc a repertoár egyes darabjai – mint például a Magyarországon 1833 után ismertté vált id. Johann Strauss művei és a Bécsben 1839-ben meghonosított francia négyesek – alapján 1835 és 1845 közé datálta.²¹ A most vizsgált dallam ebben szerző és cím nélkül szerepel. Pap Antal gyűjteménye táncdarabok, népies dalok mellett több magyar táncot tartalmaz, s ezek élén áll a „Martinovics” feliratú „Lassú”. A lejegyző feltűntette mellette, hogy „eredetije LISZTtől”, ennek ellenére alapvetően különbözik a Liszt által beküldött változattól. Mind Gyurikovits, mind Pap Antal dallama inkább a Tóth István dalgyűjteményében lévő énekelt verbunkos variánshoz áll közel, de míg Gyurikovitsnál

¹⁸ Papp Géza szerint legalább hét tánc különül el, ugyanakkor a lassú után következő olykor több friss hangnemi is értelmezhető egy ciklus részeként. Ezekben az esetekben maggiore-minore viszony lenne az egyes tételek között. Papp Géza, *A verbunkos kéziratok emlékei. Tematikus jegyzék* (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1999), 163–5.

¹⁹ I. m. 277–280.

²⁰ I. m. 363–364.

²¹ I. m. 39–42.; Brodszky Ferenc (közr.), *Magyar zene gitárra a XIX. század első feléből* (Budapest: Editio Musica, 1960), 46.

a pontozott ritmusok még inkább a hangszeres verbunkos stílushoz közelítik, Pap Antalnál az egyenletesebb, kevésbé pontozott ritmika is a Tóth Istvánnál található formával rokon.



1. kotta. Ivanóczi Gyurikovits Ferenc gyűjteménye, 18. sz.



2. kotta. Pap Antal gyűjteménye, 1. sz., Martinovics

Bár több részletben eltér, inkább ehhez a körhöz tartozik az a szintén alig pontozott ritmusú változat, amelyik a „Sólo Stücke / auf /Guitarra^{mo} / 9.” feliratú gyűjteményben szerepel. A borító szerint a tulajdonos neve Sedony Mari, a kötéstábla belsején „Sedony Maria 1843”, a 28. lapon pedig „Schi túl 1843 evben” felirat áll. Korabeli népszerű darabok mellett több magyar tánc szerepel benne, köztük „Magyar Nota” címmel, friss nélkül a Martinovics-nóta.²² Míg más források a különböző variánsok ellenére mindig e-moll hangnemben közlik a dallamot, Sedony Mária lejegyzése a-mollban van, ami talán a gitárletéttel is összefügg. (3. kotta)

²² Papp Géza, *A verbunkos kéziratok emlékei. Tematikus jegyzék* (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1999), 233–236.



3. kotta. Sedony Mária gyűjteménye, f. 19r, Magyar Nota

Mindezeknél az adatoknál valószínűleg még későbbi tehát a debreceni gyűjtemény, amelyben a dallam „Magyar Martinovicstól” címmel szerepel. Hangszeres volta ellenére az eddig bemutatott források mindegyik dallamváltozatánál egyszerűbb, figurálatlan, vokális jellegű változat, ilyen szempontból rokon Kiss Dénes 1844-es kéziratos gyűjteményének szillabikus, de a dallam egyes részleteiben ettől eltérő dalával. (4. kotta)



D. C.

4. kotta. Debreceni gyűjtemény, f. 19v, Magyar Martinovicstól

Az új források és a már ismertek újravizsgálása alapján Liszt Jánosé tehát az egyik első, ha nem a legelső hangszeres forrás. A vokális és hangszeres dallam műveltebb rétegekben való ismertségét az 1830-as és 1840-es évekből már számos dokumentum tanúsítja. A korai szövegforrások és daladatok egyúttal azt is tükrözik, hogy Liszt János darabja ugyan hamar ismertté válhatott, de aligha lehetett ez a kiindulópont. Egy élő közzenei hagyomány létére utal az is, hogy a dallam példáit Ruzitska gyűjteményén kívül nyomtatásban nem, viszont számos kéziratot gyűjteményben megtaláljuk. Ráadásul mind a cím vagy szerző megnevezése, mind

pedig a dallamváltozatok egyes részletei azt mutatják, hogy a dallamnak többféle variánsa élhetett egyszerre.

A dallam népi kötődése

Míg a dallam XIX. századi közzenei hagyománya világosan tükröződik az eddig bemutatott forrásokban, ezek egyike sem utal népi használatra. A dallam XX. századi népzenei adatai, valamint a történeti források jellege miatt felmerül viszont a kérdés, hogy az utóbbiakban megmutatkozó élő közzenei hagyomány vajon mennyiben kötődhetett a korabeli népzenehez. Népi hagyománnyal való kapcsolatot az eddigieknél jobban sugall egy sajátos, közvetett adat, amely egy kései visszaemlékezésben bukkan fel. Az *Egyetértés* c. lap 1887. január 30-i számának *Ki tette a csárdást szalonképessé?* címmel megjelent cikkében egy 1839-es bálról olvashatunk.²³ Az évtizedekkel későbbi leírásra az 1824-ben született báró Podmaniczky Frigyes is reflektált, aki ebben az időben írta visszaemlékezéseit fiatalkori naplói alapján. Podmaniczky igazolta a történetet és át is vette a cikk szövegét, bár tudomása szerint az esemény nem 1839, hanem 1840 telén játszódott.²⁴

A cikk szerint a részben főúri társaságban Széchenyi István szónak tette, hogy miért nem járnak e bálokban magyar táncot is. Mikor felvetették a magyar szólótánc nehézségét, Széchenyi azt felelte, „nem azt a táncot, az úgynevezett magyar szólót értem és óhajtanám ide behozni, hanem azt a gyönyörű kedélyes táncot, melyet a mi népünk odakünn a falukon táncol”. Kérdésére elmondták, hogy a fiatal báró Orczy István „igen jó magyar táncos s nagyon szépen és népiesen tudja járni a gyöngyösi kapás legények táncát.” Hozzátehetjük, hogy az Orczy-családnak Gyöngyösön volt kastélya, s báró Orczy István nagybátyja, Orczy Lőrinc egyébként Heves vármegye országgyűlési követe volt. A zenekar Bihari egy kottáját kereste elő, s „le kezdtek játszani Biharinak egymagában véve klasszikus palotás magyarját, de melyen csak úgy lehetett volna táncolni, ha azt egy jobbféle, de vidéki cigánybanda játszotta volna”, ezért egy fiatal jogász, „a Szatmár megyei hírneves alispán Kendének a fia, Kende Pista” a „Martinovics”-ot kérte. Bár a német karmester ezt nem ismerte, a zenekar magyar másodhegedűse tudta kotta nélkül. Megmutatta a német zenészeknek, hogy hogyan

²³ *Egyetértés*, 1887. jan. 30., 1–2.

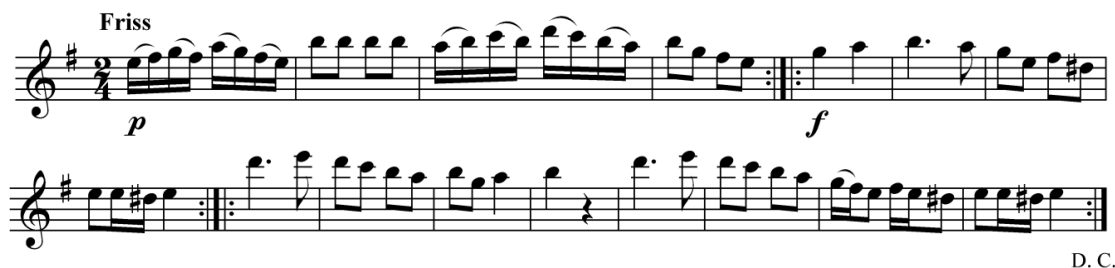
²⁴ Podmaniczky Frigyes, *Naplótöredékek 1824–1886*. I. kötet. 1824–1844. (Budapest: Grill Károly, 1887), 261–289.

kísérjék, s „felkérte, hogy ne rángatva, hanem, mint a cigányok, vontatva, húzva, cigányosan kontrázzanak neki.” Csak sejthetjük, hogy ez az instrukció a dúvőkíséretre utal. Miután összegyakorolták, Orczy eljárta, s „tánca hű képe volt a falusi legények táncának, melyet a tánckör szélein körüllejtve és bokázva a legnobilisabb elegáns úri modorban mutatott be.” A szóló végeztével Széchenyi megkérte, hogy a magyar páros táncot is mutassa be egy hölgygel. A zeneválasztás korábbi nehézsége alapján elképzelhető, hogy ezt is a Martinovics-nótára járták. Széchenyi végül meghagyta a zenekarnak, hogy tanulja be a Martinovics-nótát, vagy más, tánchoz alkalmas magyar nótát, s ez meg is történt, így a következő bálokban már az Orczy által betanított párok mutatták be az új táncot, amelyet aztán a táncrendbe is felvettek „csárdás” néven.

Liszt nevét nem említik, a Martinovics elnevezés viszont az első adatok közé sorolható, figyelembe véve természetesen, hogy ezúttal csak feltételezhetjük a szóban forgó és a most vizsgált dallamok lényegi azonosságát. Feltűnik, hogy a dallamot kérő köznemesi származású Kende István, akinek említett alispán apja bizonyára Kende Zsigmond volt, éppen úgy Szatmár megyéből való, mint a mátészalkai Liszt János, s a debreceni kézirat is e területhez kötődik. Mindezek egy helyi élő tradíció nyomai lehetnek. Bár a dallamot népi táncsal összefüggésben említik, kifejezetten népi használatára nem utal az elbeszélés, viszont elképzelhető, hogy szélesebb körben ismert dallam volt, amelyet népiesebbnek éreztek. Népi, illetve közzenei használatára utal, hogy a zenész e dallam megfelelő kíséretének a zenekar által játszott magyar művekkel ellentétben egy sajátos kíséretmódot, talán a dúvőt tartott, amit a képzett, idegen zenészeknek külön meg kellett mutatnia. A cikkben leírt esemény feltehetően nemcsak a „csárdás”, hanem e konkrét dallam további népszerűségét is elősegítette, s ezt a dallam történeti forrásainak kora is alátámasztja.

Népzenei kapcsolat szempontjából különösen érdekes a debreceni kéziratban a dallamhoz kapcsolódó „Friss”. (5. *kotta*) A Martinovics-nóta a forrásokban nem jár együtt egy bizonyos frissel. Bezerédy, Gyurikovits, Sedony Mária, Pap Antal gyűjteményében, valamint a dalgyűjteményekben egyáltalán nem követi másik dallam, s ez a dal vokális hagyományával is összefügghet. A többi forrásban különböző frisseket találunk. Bár a *Magyar Nóták Veszprém Vármegyéből* jegyzőkönyvében a 129–131. számú táncokat összetartozóként tüntették fel, a kiadványban a „Liszt” név csak az első, e-moll „Lassú Magyar” mellett szerepel, és valójában nem tudjuk, hogy az E-dúr „Lassatskán vígan”-t és a szintén E-dúr „Allegro”-t is Liszt János küldte-e el

Ruzitskának.²⁵ Nemcsak a dallamok szerzőségét érinti a kérdés, hanem azt is, hogy a hangnemileg összetartozó ciklusokat a „Lassú” szerzője-átírója, vagy a gyűjtemény szerkesztője állította-e össze, akár más, ismert frissekből. Mindenesetre mint láttuk, még a Ruzitska gyűjteményéhez sok szempontból kapcsolódó *Öt magyar nóta* sem ugyanazt, hanem a gyűjteményben Liszt egy másik „Verbung”-ját követő „Friss magyar”-t közli a Martinovics-dallam után.



5. kotta. Debreceni gyűjtemény, f. 19v, Friss.

E kevésbé népies tételekkel szemben a debreceni kézirat Martinovics-nótához kapcsolódó „Friss”-e, ahogyan Kiss Lajos a már említett tanulmányában bemutatta, a magyar népzene északi dialektusterülete középső–keleti részén igen elterjedt hangszeres verbunkdallam párhuzama.²⁶ Amint a következőkben részletesebben bemutatom, „vasvári” néven önmagában is jellemző volt, de a Martinovics-dallam hangszeres népi variánsaihoz is ez csatlakozott a területen. Bár a Martinovics-nóta és e „Friss” összekapcsolódása a történeti forrásokban egyedülálló, a debreceni kézirat talán egy, az élő hagyomány XIX. század közepén is létező dallampárosításának emlékét őrzi. E feltételezést megerősíti a kézirat területi kötődése a közvetetten népi XIX. századi adatokhoz Északkelet-Magyarországról.

A Martinovics-dallam népzenei használatának egyértelműbb adatát találjuk Színi Károly 1865-ben kiadott dalgyűjteményének előszavában: „Mindaz, mit zenészeink a láb alá vagy pedig mint hallgatót huztak, egyszersmind mint dal is élt népünk ajkán; és mindarra, a mit daloltak, egyszersmind tánczoltak is nálunk. Indulóink, mint a Rákóczy- és Martinovics-indulók, széltiben daloltattak, s még maig is számos régi indulónak

²⁵ 1926-os tanulmányában Major tényként kezeli, hogy a gyűjteményben a szerzővel feltüntetett lassúkat követő névtelen frissek is ugyanahhoz a szerzőhöz tartoznak, 1953-ban azonban már jogosnak érzi Brodszky Ferenc erre vonatkozó kételyét. Brodszky Ferenc, *A Veszprémvármegyei Zenetársaság 1823–1833*, Veszprémvármegyei Füzetek 5 (Veszprém: Veszprémvármegyei Múzeum, 1941), 38.

²⁶ Kiss Lajos, „Népi verbunk-dallamainkról”, in *Táncstudományi Tanulmányok 1959–1960*, szerk. Dienes Gedeon, Morvay Péter (Budapest: Magyar Táncművészek Szövetsége, 1960), 279–290. Ide: 286–287.

maradt meg a szövege és dallama a nép ajkán.”²⁷ Ezt a múltbeli időszakot Színi nem határozta meg pontosabban, de az előszó összességében az 1848 előtti korszakot sugallja. Az 1829-ben született, a kötet megjelenése idején már Pesten élő szerző a népdalok kapcsán a Tisza és Bodrog vidékén, falun és kisvárosban töltött gyerekkorának számos emlékére hivatkozott, azt viszont nem tudjuk, hogy az indulókra vonatkozó kijelentésének konkrét forrása volt-e.

Feltűnő, hogy akárcsak Liszt János és a bálban említett Kende István, Színi is Északkelet-Magyarországhoz kötődött. Szavai egyértelműen igazolják a későbbi népzeneben elsősorban hangszeresként élő dallam dalként való népi ismertségét. Népi vagy korábban magasabb körökben élő tánckísérő funkciójáról viszont nem szólnak, sőt, a szerző a Martinovics-nótát a XX. századi népzeneben mindig indulónak játszott Rákóczi-indulóval együtt, szintén indulóként említette. A dallamnak e funkciója az 1848 körüli forradalmi hangulat idején jobban előtérbe kerülhetett. Színi előszava a legkorábbi forrás, amelyben a Martinovics-induló kifejezés szerepel, s a szerző szóhasználata az előszó írásának idején bevett fogalomra utal. A történeti forrásokhoz hasonlóan egyúttal azt is sugallja, hogy a könyv kiadása idején a dallam a műveltebb rétegek számára vokális dalként már nem volt ismert.

A népszínművek szerepe

Míg a kéziratos adatok a dallam egykorú használatának emlékei, a XIX. század közepéről származó, a dallam kapcsán a korábbi szakirodalomban nem hivatkozott népszínmű-adatok nemcsak korabeli népszerűségét tükrözik, de széleskörű ismertségének előmozdítói is lehettek. A Martinovics-dallamot megtaláljuk Ellenbogen Adolfnak a Szilágyi Sándor szövegére írt, 1850-ben bemutatott *Egy magyar komédiás* című vígjátékában. Az első felvonás No. 8 számú kettősének „Andante”-jában a két vokális szólam a Martinovics-dallam egyszerűbb variánsa a „Szememből könnypatak csorog”-tól teljesen független, szerelmes szöveggel. Az első hegedű valamivel aprózottabb, hangszereszerűbb dallamváltozattal kíséri őket. A hegedűszólam leginkább a Gyurikovits gyűjteményében található formához, egyúttal Pap Antal és Tóth István dallamváltozatához áll közel. (6. kotta)

²⁷ Tari Lujza, *Magyarország nagy vitézség. A szabadságharc emlékezete a nép dalaiban* (Budapest: Magyar Néprajzi Társaság, 1998), 136.; Színi Károly, *A magyar nép dalai és dallamai* (Pest: Heckenast Gusztáv, 1865), 5.



6. kotta. Egy magyar komédiás, I. felv. No. 8.

A dallam későbbi ismertsége szempontjából még fontosabbnak tűnik az 1855-ben bemutatott *Huszárcsíny*, amelynek szövegét Vahot Imre írta, zenéjét pedig Böhm Gusztáv szerezte, s amelyben a Martinovics-dallam hangszeres tételként, „Toborzó” néven szerepel. A mű igen népszerű volt még a XIX. század második felében is. Szinnyei József szerint 1866-ig 22-szer játszották,²⁸ egyes dalai önállóan is megjelentek 1855-ben, 1857-ben és 1860-ban.²⁹ Tudjuk, hogy a Népszínházban műsoron volt az 1870-es évek végén,³⁰ más fővárosi színpadokon való előadásáról pedig 1906-ból és 1907-ből is van adatunk.³¹ Játszották Brassóban 1859-ben,³² Kolozsváron az 1866-os évadban, „dalokkal, huszár toborzó tánczczal” 1869-ben,³³ s talán szintén táncra utal egy 1887-es váci műkedvelő előadás kritikusa, mikor kiemeli, hogy „a »toborzó« is jól be volt gyakorolva.”³⁴ 1880-ban a kolozsvári színészekből alakult társulat egy nagy

²⁸ „Vachott (Vahot) Imre,” in Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái. XIV. kötet. Telgárt-Zsutai* (Budapest: Horánszky Viktor, 1914), 701–706.

²⁹ „Dalok Huszárcsíny ered. népszínműből.” Említi Szinnyei i. m., valamint „Vachott Imre,” in *Új Magyar Életrajzi Lexikon VI. Sz–Zs*, szerk. Markó László (Budapest: Helikon, 2007), 983–984.

³⁰ Verő György, *Blaha Lujza és a Népszínház Budapest színi életében*. Rákosi Jenő előszavával (Budapest: Franklin-Társulat, 1926), 142, 174.; Barcali Károlyné, *A Népszínház műsora (Adattár)*. Színháztörténeti füzetek 20. (Budapest: Színháztudományi és Filmtudományi Intézet, Országos Színháztörténeti Múzeum, 1957), 16.

³¹ *Magyar Színpad*, 1906. szept. 6., 8. és 1907. ápr. 7., 8.

³² Orbán László, „Adatok a brassói magyar színielőadások történetéhez”, *Erdélyi Múzeum* 57 (1995/3–4): 112–126. Ide: 123.

³³ *Nemzeti színházi zsebkönyv 1866-ik évre* (Kolozsvár: Szentpétery Babos Károly, 1866), 7., *Új évi nemzeti színházi zsebkönyv* (Kolozsvár: Jakab István, Nagy György, 1870), 7.

³⁴ *Váci Hírlap*, 1887. október 9., 1-2.

sikerű vendégszereplésen is játszott Bécsben.³⁵ Mint népszerű művet említette Mikszáth Kálmán egy előadás alkalmából 1880-ban a *Szegedi Naplóban*,³⁶ majd Paulay Ede 1893-ban a magyar színjátszásról írt összefoglalójában.³⁷ Az Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtárában az eredeti kézirat mellett egy másolat is található a borítóján Krecsányi Ignác színikazgató nevével, aki 1873-tól működött ilyen funkcióban. A borítón 1889–1894 ceruzás évszámot és 1861-es Miskolcra, valamint 1898-as, Kecskemétre vonatkozó ceruzás feliratokat találunk, a belső borítón pedig az 1901-es előadás rendjét olvashatjuk. A XX. század legelején készült, kereskedelmi forgalomba került hanglemezek között is felfedezhetjük a mű egyik kettősének felvételeit.³⁸

A *Huszárcsíny* „Toborzó”-jában népi, vagy legalább élő közzenei hagyomány emlékére utal, hogy a hegedűkön játszott, díszített dallamváltozatot dúvóval kíséri a többi vonós. A Gyöngyösön felnőtt Vahot Imre emlékirataiban említette, hogy gyerekkorában, az 1820-as években hivatalos hegedűtanulmányai mellett több magyar nótát, köztük toborzót, cifrázót és aprózót tanult el a legjobb cigánybanda primásától, s ezeket a bandával együtt el is játszotta. A gyöngyösi kapás és iparoslegényektől is tanult magyar táncot. Szempontunkból fontosabb a tizenkét huszár által cigányzenére, körben járt huszártoborzó. Mint írja, ő maga is tudott toborzót járni. A *Huszárcsíny* saját élményeinek hatása alatt íródott,³⁹ s bár a dallamokról Vahot nem szólt, a műfajmegjelölés alapján a népszínmű „Toborzó”-ja a huszártánchoz vagy az általa játszott és táncolt toborzóhoz kötődhet. (7. kotta)

Ahogyan a „Ritka búza” esetében, a sokáig népszerű népszínmű bizonyára szerepet játszott a dallam későbbi életében, s a Martinovics-nóta közzenei és népzenei hagyományára is visszahathatott. Szentirmay Elemér *Ne bánts d a magyart. Eredeti magyar nóta (régi stylben)* címmel, saját néven 1867-ben megjelentetett feldolgozásának részleteiben, díszítéseiben egyéni, de alapvetően közel áll ahhoz a változathoz, amely a *Huszárcsíny*-ben szerepel, s amely ekkor talán már a dallam ismert

³⁵ „Bécsi Magyar Népszínmű-társulat,” in *Magyar Színművészeti Lexikon I. Ágh Endre–Faust*, szerk. Schöppflin Aladár (Budapest: Országos Színészegyesület és Nyugdíjintézete, 1931), 146.

³⁶ Mikszáth Kálmán, *Cikkek és karcolatok* 9, 1880. június–december, kiad. Nacsády József (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969), 232–233.

³⁷ Paulay Ede, „A magyar színészet,” in *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen IX. Magyarország III.*, főszerk. Jókai Mór (Budapest: Magyar Királyi Államnyomda, 1893), 339–378. Ide: 364.

³⁸ *Huszárcsíny kettős*. Énekli Jászai Mimi, Pintér Imre, zongorán kísér Szinegh Viola. Meteor Record, C. 2407. matr. 6141 U; *Huszár csíny (Kettős)*. Énekli Kende Frigyesné, Pintér Imre. Favorite Record, 1-29531, matr. 2304%-f.

³⁹ Vahot Gyula, *Vahot Imre emlékiratai és Petőfi Sándor emlékezete. I. kötet* (Budapest: Vahot Gyula, 1880), 38, 49–50.



7. kotta. „Toborzó” a Huszárcsínyből

hangszeres variánsa lehetett.⁴⁰ Ugyanakkor a *Huszárcsíny* változata nem vált egyeduralkodóvá. Wachtel Aurél az *Apolló* 1875-ös IV-ik kötetében *Martinovics indulója* címmel jelentette meg lényegében a Liszt János-féle változatot, de Liszt neve nélkül. Az augmentált írásmód mellett a különbség elsősorban abban áll, hogy az előadási jelek indulószerűbbé teszik a dallamot. A dallamot újraközlő Major szerint bár Wachtel nem nevezte meg forrását, Bodó Károly kistályai lelkész gyűjteménye, amelynek dallamai az *Apolló* korábbi számaiban is szerepeltek, az összehasonlítás alapján a *Magyar Nóták Veszprém Vármegyéből* című kiadvány lehetett.⁴¹ Major felhívta a figyelmet, hogy az induló megnevezés először e kiadványban szerepel a dallam mellett,⁴² ugyanakkor, mint láttuk, Színi tíz évvel korábban, ismert névként használta a fogalmat. A dallam egyszerűbb és a megszokottól egy-egy ponton jobban

⁴⁰ Szentirmay Elemér, *Ne bánts d a magyart. Eredeti magyar nótá (régi stýlben)* (Pest: Kugler László, 1867). Dallamát Kiss Lajos újraközlte tanulmányában. Kiss Lajos, „Népi verbunk-dallamainkról”, in *Táncstudományi Tanulmányok 1959–1960*, szerk. Dienes Gedeon, Morvay Péter (Budapest: Magyar Táncművészek Szövetsége, 1960), 279–290. Ide: 284.

⁴¹ Major Ervin, „Három, tévesen Liszt Ferencnek tulajdonított kompozícióról”, *Zenei Szemle* 11 (1926): 21–28. Ide: 26.

⁴² Major Ervin, „Népdal és verbunkos”, in *Zenatudományi Tanulmányok I. Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára*, szerk. Szabolcsi Bence, Bartha Dénes (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1953), 221–240. Ide: 223.

eltérő melódiával, szöveg nélkül jelent meg Limbay Elemér *Magyar Dal-Albumában*, és „A magyarok szent honának” kezdetű szöveggel a sorozathoz tartozó szöveggyűjteményben 1888-ban.⁴³

A *Huszárcsíny*ben szereplő dallam igen közeli változatát játszotta hanglemezekre Berkes Béla a XX. század legelején. E korszak számos cigányzenei hanglemezen a legnevesebb és legnépszerűbb bandák játszanak, akiknek repertoárja legnagyobbbrészt hallgatónak és csárdásnak játszott nótákból, illetve csárdásnak húzott hangszeres műdallamokból, kisebb részben operettszámokból, operarészletekből és a korabeli könnyűzene más típusaiból áll. Verbunkos darabok, toborzók szinte teljesen hiányoznak lemezeikről annak ellenére, hogy ezek módot adtak volna a zenészek hangszeres tudásának csillogtatására, s még ha a hétköznapiakban kevésbé is játszották a dallamokat, a hanglemez új eszközén a zenészek művészi igényét kifejező eszközök lehetnének. Ennek fényében tehát különösen érdekesek Berkes Béla 1900-as évek elején készült felvételei.

A kiadványok közül némelyik bizonyára másolat. Azonos matricaszámmal és azonos címmel jelent meg az Odeon Record és a Jumbola-Record kiadása,⁴⁴ továbbá más, egymással szintén megegyező címmel és matricaszámmal a Melodia Record és a „Diadal” Record kiadása.⁴⁵ Előbbiekénél egyszerűen Berkes Bélát és cigányzenekarát nevezték meg előadókként, míg utóbbiaknál ifj. Berkes Bélát. Mivel ekkor id. és ifj. Berkes Béla egyaránt élt még, nem tudjuk biztosan, hogy a Berkes Bélát feltüntető felvételeken melyikükről van szó. A dallamot elsőként tartalmazó lemezek címe *Toborzó – Régi emlék csárdások*, illetve *Régi magyar toborzó és csárdások*, azaz a kiadványok címadása talán egy akkor már történetinek számító műfajra utal. Elképzelhető azonban, hogy az elnevezés is a *Huszárcsíny* „Toborzó”-jára vezethető vissza.

Nem tudjuk azt sem, hogy Berkes Béla ismert-e a dallamhoz kapcsolódó népi hagyományt. Idősebb Berkes Béla apja, Berkes Lajos Aszódon szolgált a Podmaniczkyaknál, ilyen módon kötődött ahhoz a nagytájhoz, amelyen a dallam a népzeneben is fennmaradt. Noha a Berkes Béla által játszott változat közel áll több

⁴³ Limbay Elemér (szerk.), *Magyar Dal-Album VI.* (Braunschweig: Henry Litolf’s Verlag, é. n.) A sorozat évszám nélkül jelent meg, de hivatkozik a dalok szövegeit publikáló kötetekre: Limbay Elemér (szerk.), *Magyar daltár VI.* (Győr: Hennicke Rezső, 1888), 1011.

⁴⁴ [Toborzó – régi emlék csárdások, Berkes Béla és zenekara \(Odeon Record, A. 110070, matr. Ho.229-W\); Toborzó – régi emlék csárdások, Berkes Béla és zenekara \(Jumbola-Record, No. 15625, matr. Ho.229-W\).](#)

⁴⁵ *Régi magyar toborzó és csárdások*, ifj. Berkes Béla cigányzenekara („Diadal” Record, D 556, matr. 53033); [Régi magyar toborzó és csárdások, ifj. Berkes Béla \(Melodia Record, 53033, matr. 53033\).](#)

később gyűjtött népzenei változathoz, figyelembe kell venni, hogy felvétele, illetve – ha volt – általában a városi cigányzenei hagyomány valószínűleg befolyással bírt a későbbi népzenei gyakorlatra. Szintén nem tudni, hogy Berkes merített-e valamilyen élő hagyományból abban, hogy felvételen ugyanazzal az azonos tempójú, dúr hangnemű sorpárral folytatta a lassút, amely a *Huszárcsíny*-ben nem szerepel, de amely „huszárverbunk” néven, sorpárként vagy bővebb formában, négysoros strófként önállóan is ismert a hangszeres népzeneben, s amelynek több népzenei adata a Martinovics-dallamot követően hangzik el. Néhány példáját Kiss Lajos is bemutatta a népi verbunkdallamokat vizsgáló tanulmányában.⁴⁶ A XIX. századi forrásokban e dallam nem kapcsolódik a Martinovics-nótához, bár a Ruzitska gyűjteményében szereplő „Lassatskán vígan”, amelynek énekelt verbunkos változatát Major közölte,⁴⁷ igen távolról rokonítható a „Huszárverbunk”-kal. A hasonlóság inkább a dallamok második felének harmóniamenetében, dallamvonalában és egyes motívumaiban jelentkezik. A két dallam első fele bár hasonló jellegű és szerkezetű, még harmóniailag nem azonos, és különösen eltér kezdőmotívumuk.

Ki lehetett Martinovics?

A dallam XIX. századi népi, illetve közzenei hagyományhoz annak a kérdése is közelebb vihet, hogy vajon mit árulnak el a legkorábbi források a gyakori „Martinovics” elnevezésre vonatkozóan. A dalt a szóbeli hagyomány Martinovics Ignáchoz kapcsolja, és a későbbi szakirodalom is egyértelmű tényként kezeli, hogy a név a dallam Martinovics Ignáchoz való kötődéséből ered. Ezzel szemben Fabó Bertalan 1908-ban „Martinovics primás körmagyarjá”-nak nevezte, amely az 1840-es és 1850-es években ismert körmagyar volt.⁴⁸ Fabó Martinovits Péter cigányprimásra (?–1858) utalt, aki a

⁴⁶ Kiss Lajos, „Népi verbunk-dallamainkról”, in *Táncstudományi Tanulmányok 1959–1960*, szerk. Dienes Gedeon, Morvay Péter (Budapest: Magyar Táncművészek Szövetsége, 1960), 279–290. Ide: 288–289.

⁴⁷ A dallam „Magyar szív váltig hív” szövegkezdettel Kovács Károly, a *Vasárnapi Ujság* szerint nemzeti színházi tag *Dalkoszorú* című sorozatának 5. füzetében jelent meg 1855-ben *Magyar szív (Toborzó)* címen. A dallam mellett Kovács megjegyzi, hogy „A’ Kisfaludy T. Gyűjteményéből”, s a szöveget valóban megtaláljuk Erdélyi János *Népdalok és mondák* című gyűjteményének 1846-os I. kötetében, amely szerint ezt a Rábaközben énekelték. A szöveg megjelent továbbá Kecskeméthy Csapó Dániel *Nemzeti dalok és marsok* című, 1847-es gyűjteményében is. Major Ervin, „Népdal és verbunkos”, in: *Zenatudományi Tanulmányok I. Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára*, szerk. Szabolcsi Bence, Bartha Dénes (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1953), 221–240. Ide: 223–4.

⁴⁸ „Például Martinovics híres primásnak egy igen szép dallamú körmagyarja széltében elterjedt, úgy, hogy a 40-es és 50-es években mindenütt erre tanultak az úri leányok és legények körmagyart táncolni. (Bartay 30 magyar zenedarab 21. lap, Liszt átiratában.) A nép ezt megszövegesítette: „Sárga kancsó, veres bor./ Mindjárt rám kerül a sor./ Ürítsd ki a kupádat,/ Verd össze a bokádat,/ Verd össze a bokádat.”

Zenei Lexikon szócikke szerint az 1830-as években Szabolcs megyében működött.⁴⁹ A *Honderű* nagykárolyi tevékenységéről számol be,⁵⁰ Tari Lujza pedig debreceni működését említette.⁵¹ Major Ervin határozottan cáfolta, hogy a dallam kapcsolatban állna a primással, erre azonban egyetlen indoka, hogy a szöveg, amelyre Fabó szerint a dallamot énekelték, nem illik a dallamra.⁵²

A név és a dallam kapcsolata a források alapján azonban problematikusabbnak tűnik. A vokális dalok szövege szinte mindig a „Szememből könnypatak csorog” kezdetű szövegtípus egymástól alig eltérő változatainak valamelyike. Az általánosabban honvágy-témájú vers nem említi Martinovics Ignácot vagy a vele kapcsolatos történelmi eseményt, sőt, ettől a kontextustól inkább idegennek tűnik a Kelemen Lászlónál és Tóth Istvánnál „Bár pogány lántzot fűzzön rám”, Kiss Dénesnél, Káldynál és Jókainál pedig „Bár tatár rabszíjját fűzd rám” változatban megjelenő szövegsor. A forrásokban csupán a vezetőknév szerepel, az sem mindig, így hiányzik a két korai szövegforrásból, Liszt János darabjából, valamint az *Öt magyar nóta* zeneileg ahhoz közelálló letétjéből is. Tóth István gyűjteményének „Martinovics magyarja” felirata legalább annyira vonatkozhat egy azonos nevű zenész művére, mint a történelmi alakhoz kötődő dalra. Nem egyértelmű a Pap Antal gyűjteményében található „Martinovics” felirat sem, amely mellett ott áll: „eredetije LISZTtől”, ráadásul a kézirat tetején lévő eredeti feliratban úgy tűnik, hogy a Martinovics név az általában a szerzőnek fenntartott jobb szélen helyezkedik el. Az eredeti felirat nagy részét sajnos levágták, így annak tartalma inkább csak sejthető. Major Ervin, majd az ő nyomán Kiss Lajos „Magyar Martinovicsról” címmel közli a debreceni kézirat dallamát, a nevet tehát címként használja. A kézirat alaposabb vizsgálata során azonban kiderül, hogy a lejegyző az „r”-hez hasonló, alacsony „t” betűket ír, de a két betű kézírásában egyértelműen különbözik. A gyűjteményben számos hasonló kifejezéssel találkozunk, amelyek zeneszerzőkre vonatkoznak, például „Magyar Rózsavölgyitől”, „Magyar Kirch Jánostól”, „Magyar Biharitól” – s ahogyan Papp Géza is közreadja, a „Magyar

Fabó Bertalan, *A magyar népdal zenei fejlődése* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1908), 280–281.

⁴⁹ „Martinovits Péter”, in *Zenei Lexikon II.*, főszerk. dr. Bartha Dénes (Budapest: Zeneműkiadó Vállalat, 1965), 533.

⁵⁰ *Honderű*, 1843. 19. sz., 651.

⁵¹ Tari Lujza, „A tágabb környezet – a cigányzenés Debrecen”, *Magyar Zene* 36 (1995/2): 154–170. Ide: 154–157.

⁵² Major Ervin, „Három, tévesen Liszt Ferencnek tulajdonított kompozícióról”, *Zenei Szemle* 11 (1926): 21–28. Ide: 26.

Martinovicstól”.⁵³ Inkább címszerűnek hat viszont az 1839-es vagy 1840-es bál leírásában említett „Martinovics”.

Mindenesetre feltűnő egyrészt, hogy Martinovics Péter működési helye az a terület, ahol a XIX. századi források alapján a dallam erősen élő hagyományát sejtjük, másrészt lelőhelye alapján szintén e tájhoz kötődik a Martinovicsot szerzőként említő debreceni kézirat is. Mindez nem jelentené feltétlenül Martinovics primás szerzőségét. A zenész és a dallam összekapcsolódása a dallam helyi hagyományának emléke lehet, amelyre a primás is támaszkodhatott, a neves muzsikusz ugyanakkor segíthette is a dallam népszerűségét. Összességében, ha biztosat nem is tudunk a Martinovics elnevezés eredetéről, felmerül a lehetőség, hogy a dallam életének korai időszakában talán mégsem, vagy nem feltétlenül Martinovics Ignác személyével kapcsolódott össze, így nem zárható ki a dallam Martinovics Péterrel való kapcsolata sem.

„A haza sorsán búsuló hazafiak”

A XIX. század végén, elsősorban Káldy Gyulához kapcsolódva a dallam történeti szellemű divatja tűnik fel, ami a Martinovics-nóta műveltebb körökben való népszerűségének kopásával is összefügghet. Retrospektív szemléletűnek tekinthető már Bartay Ede *30 Eredeti Magyar Zenedarab* című nyomtatott kiadványa is, amelyben Bartay Ruzitska gyűjteményének több műve között Liszt János e darabját kiadta a letét kísérőszólamait érintő kisebb változtatásokkal, s talán a Wachtel Aurél *Apollójában* megjelent, szintén Liszt Jánosra támaszkodó darabja.

Káldy Gyula 1895-ben megjelent *A szabadságharc dalai és indulói* című gyűjteménye megjelenéséhez képest fél évszázaddal korábbi időszakra utal. Míg a dallam XIX. század közepi népszerűsége valóban igazolt, nem tekinthető hitelesnek Káldy későbbi tanulmányának adata, amelyben a dallamhoz konkrét 1795-ös évszám kerül. A *Magyarország vármegyéi és városai* című sorozat Borovszky Samu és Sziklay János által szerkesztett, 1898-as *Vas vármegye* kötetében viszont ugyanez a dallam „Vas megyei nóta” néven jelenik meg Káldy Gyula zongoraátiratában. A kísérőszöveg *A szabadságharc dalai és indulói* című gyűjteményben megjelent ismertető szöveg változata, ezúttal nem 1795-ös, hanem 1796-os konkrét évszámmal kiegészítve, s feltűnik a „vas megyei nóta” fogalma: „A *vas megyei nóta* dallama a híres *Martinovits*

⁵³ Papp Géza, *A verbunkos kéziratok emlékei. Tematikus jegyzék* (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1999), 128.

nóta melódiájára megy, mely a magyar vértanú, Martinovics Ignác halála után, 1796-ban keletkezett. Később a 20-as években az e dalból készült vasmegyei nóta dallamára tanította Fitos Károly és a többi magyar tánczmester az akkori fiatalságot a »Magyar lassú«-ra.”⁵⁴ Nem tudjuk, hogy létezett-e a „vasmegyei nóta” fogalom. A fenti szöveg szerint annak dallama a Martinovics-nóta melódiája, s ennek fényében sajátos megfogalmazás a kiadók részéről, hogy a „Vas megyei nóta verse”-ként is a Káldynál és általában is a dallamhoz tartozó szöveget adják meg. Káldy korábban tárgyalt forrásai sem kötődnek Vas megyéhez, így kérdés, hogy bármilyen szempontból – például a dal Vas megyei ismertségére vonatkozóan – hiteles forrásnak tekinthetjük-e e sorokat.

Noha Káldy csak a dallamot kötötte Jókaihoz, az író maga is felidézte a szöveget két, 1891-ben, illetve 1896-ban kiadott regényében. Elképzelhető, hogy a dallam és szöveg egyeztetése Jókaiiban is felelevenítette a fiatalkorából ismert éneket, s ez is ösztönözhetette, hogy azt műveibe beemelje. Hacsak Káldy valójában nem a regényből vette át a dalszöveget, a közös felidézés hatását támasztja alá az is, hogy Jókai az 1891-es *Rákóczy fiába* a Káldynál megjelenttel azonos két strófát illesztett egy apró különbséggel: a Káldynál szereplő „csereg” szó helyett itt „csorog”-ot találunk. Már a dalt idézi fel a 18. század első felében játszódó regény 30. fejezetének „*Szememből könnypatak csorog*” címe is. E részben II. Rákóczi Ferenc szüleitől elszakított s most apjához Rodostóba igyekvő fia felfigyel a hajón evező magyar hadifoglyok énekére, amelynek Jókai két teljes strófáját közli. Rákóczy a kísérijétől megtudja, hogy ez régi magyar dal, amelyet mindenki ismer. A történelmi hitelesség nyilvánvalóan nem volt célja az írónak, s még a szöveg ismertségére vonatkozó adatnak sem tekinthetjük a forrást, hiszen a teljes szöveggel közölt strófa önmagában is magyarázza jelenlétét a műben. Szintén lehet írói eszköz, hogy vokálisan is ismert dallamként tünteti fel a dalt a szerző az 1896-os *De kár megvénülni!* című regényben, amelyben egy fiatal csellista magyar dallamként „elhúzta a Bihari kesergőjét, meg a »Szememből könnypatak csereg« melódiáját”. Jókai, aki itt a Káldynál megjelenő „csereg” szót használja, talán az új kiadványra is épít, amelytől fiatalkora énekének újbóli ismertségét is remélhette.

Az előzmények fényében kérdés, hogy bármennyire is hitelesnek tekinthető-e a *Vasárnapi Ujság* 1897. április 11-i számának Kölcseyről szóló cikke, amely az 1790-ben született költő gyermekkorát így jellemzi: „A budai generális kaszálón (a mai Vérmező) alig száradt föl még a magyar jakobinusok vére, a falusi nemesi kúriákban itt-

⁵⁴ Sziklay János – Borovszky Samu, *Magyarország vármegyéi és városai. Vas vármegye* (Budapest: Apollo Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1898), 595–596.

ott dugdosták még az »Ember és Polgár« nevezetű kátét, meg a *szabadság-fút*, melynek eredetijét a Martinovics-féle összeesküvés egyik részese, Szolárcsik Sándor, szénnel rajzolt börtönének a falára, és jól bezárt ajtók mögött titkon fölzendült holmi vékony póklábú zongorán a Martinovics-nóta, a mely mellett jelen századunk első tizedében ifjak, lányok a nagyon szomorú Martinovics táncot járták.” A leírás hitelessége ellen szól a „Martinovics táncz” korábban soha elő nem forduló fogalma és a tánc szomorúként való jellemzése, amelyre semmiféle utalás nincs korábbról. A fogalmat nyilván a szöveg jellege és a Martinovicshoz kötődő tragikus történelmi események ihlették, s bizonyára a Káldynál megjelenő konkrét keletkezési évszám, valamint Káldy kottakiadványának „Mély bánattal és sok kifejezéssel”, továbbá tanulmánya kottapéldájának „Lassan. Mély bánattal, sok kifejezéssel” zenei utasítása erősítették meg. A cikk tehát sokkal inkább a dalnak a korszakban feléledő új emlékezetét tükrözi.

Feltehetően Káldyra és talán e cikke támaszkodott Róka Pál is, aki 1900-ban megjelent *A táncművészet tankönyve* című munkájának „A magyar tánc eredetéről” fejezetében a „Martinovics-táncot” is bemutatta a régi magyar táncok között. Mint írta, „a haza sorsán búsuló hazafiak azt is megtették, hogy egy-egy tiltott szövegű dalt táncra alakítottak át, s mialatt a táncot járták, szövegét dalolták.” Ennek példája a Martinovics-tánc is, amelynek általa közölt szövege egy apró részletől eltekintve megegyezik Káldy szövegével még a „csereg” szóban és a megszóvegezett ismételtsében is, de hiányzik a szöveg utolsó sora. Róka szerint a tánc lépései „lassú mélabúsak” voltak. Egy másik hasonló dalnál említette, hogy a korabeli táncmesterek ezekre tanítottak táncot,⁵⁵ ami alapján az elmondottak nagyjából a XIX. század második negyedéhez köthetők. Összességében semmit nem tudunk arról, hogy mire alapozott Róka, de sejthető a már említett egykorú források hatása. Káldy már említett előadási utasításán kívül a tánc mélabús voltát és a „Martinovics-tánc” nevet csupán a *Vasárnapi Ujságban* olvashatjuk, a tánc közbeni éneklésre és a dal tiltott voltára pedig nincs korábbi adatunk.

*

A Major és Kiss által elfogadott nézettel ellentétben a XIX. század legelejéről semmiféle közvetlen adatunk nincsen a Martinovics-dallamra, vagy az ahhoz általában

⁵⁵ Róka Pál, *A táncművészet tankönyve. Elméleti és gyakorlati szaktankönyv rajzokkal és eredeti choreographiai jegyzetekkel* (Nagykőrös: Ottinger Kálmán, 1900), 166–167. Ugyanezt 1922-ben is megjelentette. Lásd uő., *Táncművészeti szaktankönyv. Elméleti és gyakorlati tankönyv kezdő és működő táncmesterek részére. 2., bővített kiadás* (Budapest: Róka Pál, 1922), 46–47.

kapcsolódó szövegre vonatkozóan. Nem állíthatjuk, hogy a dal, vagy dallam ne élhetett volna már a XIX. század elején, de úgy tűnik, hogy a reformkor hozta igazán felszínre. A század második harmadából elsősorban kéziratos forrásokban fennmaradt több szöveges, vokális és különösen sok hangszeres adat, illetve azok különböző dallamváltozatai már a dallam élő hagyományára utalnak. Aligha eldönthető, hogy a dallam közzenei népszerűsége mennyiben támaszkodott szorosabban véve népzenei tradícióra, és mennyiben hatott arra maga is, az azonban a kevés adat alapján is világossá válik, hogy népi és közzenei hagyomány e dallam szempontjából hamar és erősen összefonódott. Ezt mutatják azok a szöveges adatok is, amelyek a Martinovics-dallam népi használatáról, vidéki közismertségéről, és a műveltebb rétegeknek a dallam iránt való érdeklődéséről informálnak. A népszínművek – elsősorban a *Huszárcsíny* – egyszerre meríthettek a néphagyományból vagy közzenei hagyományból, és segíthették elő a dallam további népszerűségét. A későbbiekben egységesítő hatásuk is észlelhető.

A dallam életútja sok szempontból hasonlít a „Ritka búzá”-éhoz. Jellemző állomásai ennek a dallam variánsokban viszonylag gazdagabb hagyománya, később egy népszínműbe való beemelése, majd ennek köszönhetően nagyobb népszerűsége és egyben egy bizonyos változatának megszilárdulása. A Martinovics-nóta XIX. század második feléből származó forrásai azt sejtetik, hogy a dallam a műveltebb rétegekben egyre inkább történeti emlékké vált, amelyet a század végének retrospektív kiadványai újra ismertté tettek. Közzenei népszerűségének emlékét még őrizték a városi cigányzenekarok körülbelül a XX. század közepéig, a kéziratos és nyomtatott forrásoknak a XIX. századihoz hasonló viszonylagos gazdagsága azonban ekkor már nem volt jellemző.

" Vasvári "
(Verbunk és frisse)

1963.

A

$\text{♩} = 120$

A

 $\text{♩} = 130$

B

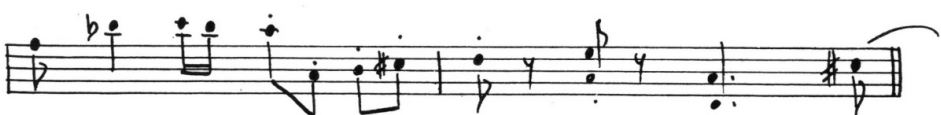
B

8. kotta. Alsókálósai cigányzenekar, 1963. Varsányi Ildikó közlése

C



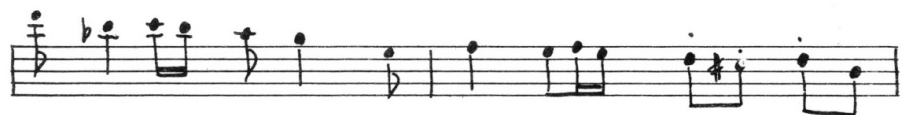
C



8. kotta. Alsókálósai cigányzenekar, 1963. Varsányi Ildikó közlése

Frisse

D ♩ = 160

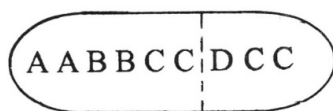


♩ = 175

C



8. kotta. Alsókálosai cigányzenekar, 1963. Varsányi Ildikó közlése



8. kotta. Alsókálosai cigányzenekar, 1963. Varsányi Ildikó közlése

2. A hagyomány rétegződése a Martinovics-nóta népi adataiban

A Martinovics-dallam XX. századi népzenei gyűjtései a dallam XIX. századi forrásaihoz képest sokkal inkább a néphagyomány keretein belül maradvá, de önmagukban is tükrözik az inkább városinak és inkább népinek tekinthető jelenségek szoros összefonódását, ami már a dallam korábbi történetében is kitapintható volt. A Martinovics-nóta számos hangszeres gyűjtése ismert elsősorban a magyar népzene északi dialektusterületének keleti részéről. Szórványos példáit a Dunántúlon és az Alföldön is fölvtették, ugyanakkor a dallamot a XX. században is szívesen játszották kávéházi cigányzenekarok. Ahogyan a „huszárverbunk” kapcsán röviden utaltam rá, egyetlen dallamtípus népi változatainak összehasonlító vizsgálatával azt is megfigyelhetjük, hogyan mutatkozik meg a hagyomány rétegződése a dallam, illetve ezúttal emellett a befoglaló ciklus variálódásában. A tárgyhoz tartozó, névvel számon nem tartott különböző dallamok, dallamrészek elemzésében célszerűnek látszott ezek betűjelölése ahhoz hasonlóan, ahogyan ezt a pedagógiai célú *Népzenei füzetek. Hangszeres népzenei példatár* című sorozat gömöri kötetében Alsókálosán gyűjtött vasvári verbunk közreadásában Varsányi Ildikó tette.⁵⁶ (8. kotta a 75–79. oldalon) Mivel a gyűjtésekből gyakran nincs pontos adatunk a Martinovics-dallam helyi használatáról, az erre vonatkozó kutatás egyúttal azt is illusztrálhatja, hogy milyen tényezők akadályozhatják a már eleve a hagyomány kopásakor készült gyűjtéseket évtizedekkel később feldolgozó kutató számára egy dallam népzenei életmódjának teljes megismerését.

A Martinovics-dallam városi népszerűsége a XX. században

Amint előzőleg bemutattam, a Martinovics-nóta Berkes Béla, illetve ifj. Berkes Béla és cigányzenekara előadásában a XX. század elején kereskedelmi forgalomba került gramofonlemezek is hallható.⁵⁷ A század első felében kiadott hanglemezek és azok

⁵⁶ Varsányi Ildikó, *Gömöri népzene. Népzenei füzetek. Hangszeres népzenei példatár*, szerk. Eredics Gábor (Budapest: Magyar Művelődési Intézet, 1994), 13–17.

⁵⁷ *Toborzó – régi emlékek csárdások*, Berkes Béla és zenekara (Odeon Record, A. 110070, matr. Ho.229-W); *Toborzó – régi emlékek csárdások*, Berkes Béla és zenekara (Jumbola-Record, No. 15625, matr. Ho.229-W);

Régi magyar toborzó és csárdások, ifj. Berkes Béla cigányzenekara („Diadal” Record, D 556, matr. 53033); *Régi magyar toborzó és csárdások*, ifj. Berkes Béla (Melodia Record, 53033, matr. 53033).

népzenei kapcsolatai további kutatást igényelnek, de egy-egy adat azt sejteti, hogy a dallam később is jelen volt a városi cigánybandák repertoárján. Egy a 1939-es és 1940. évi hanglezemelés-kiadványokat összegző katalógusban „Martinovits-toborzó”, valamint „Palotás (Martinovics)” címetek találunk, amelyek a most vizsgált dallamra utalhatnak.⁵⁸ A Martinovics-nóta városi ismertségét az is segíthette, hogy vokális formában megjelent Káldy Gyula *A szabadságharc dalai és indulói* című kötetében 1895-ben, valamint a Rozsnyainál kétféle változatban is kiadott hasonló című gyűjteményekben.⁵⁹ A verbunkdallam népi és történeti adatait vizsgálva Kiss Lajos megemlíti, hogy tanulmányának írása idején, az 1950-es évek végén sok helyen játszották a cigányzenekarok, azaz amint a szövegkörnyezetből érthető, a városi cigányzenekarok.⁶⁰ Későbbi népszerűségét dokumentálja Sárosi Bálintnak a városligeti Ezerjő étteremben 1961-ben készített gyűjtése. Bobe Gáspár Ernő hétagú zenekara a dallamot „Kapunári verbunk”-ként játszotta.⁶¹ A korai folklórmozgalmakból jól ismert, a Gyöngyösbokréta műsorán is szereplő⁶² kapunári verbunkot valójában más dallamra járták, Sárosi bizonyára Bobe téves megnevezését rögzítette. Egy másik, országos népszerűséget élvező primás, Járóka Sándor és zenekara „e-moll verbunkos” címmel adta elő a Martinovics-dallamot a Hungaroton egy 1964-ben kiadott magyarnóta-lemezén.⁶³ (9. kotta)

A Berkes Béla-féle felvételek „Toborzó”, illetve „Régi magyar toborzó” címe az 1855-ös *Huszárcsíny* című népszínmű „Toborzó”-jával rokon, amely a Martinovics-nóta dallamát használja fel. A népszínműhöz kötődnek a Berkes által játszott dallamvariánsok is, amennyiben a későbbi városi cigányzenei előadásoknál szorosabban követik a *Huszárcsíny* megfelelő részletét. (10. kotta) A dallam fő hangjai azonosak. Berkesnél egyszerűbb a ritmika, elmaradnak a triolák, a pontozott ritmusok sorát a

⁵⁸ „Kossuth Lajos azt üzenté, Martinovits-toborzó”, Pertis Pali és cigányzenekara (N/II. 4920); „Palotás (Martinovics, Körmagyar (Borzó-Friss)”, Mursi Elek és cigányzenekara (A. 3919). Lásd: *Sternberg királyi és udvari hangszeryár. Hangszeripari és Kereskedelmi Részvénytársaság. Gramofonlemez-jegyzék. 1939. és 1940. évi kiadványok.* 3 és 49.

⁵⁹ Káldy Gyula, *A szabadságharc dalai és indulói* (Budapest: a szerző kiadása, 1895), 1. sz.; *A szabadságharc dalai és indulói*, énekekre és zongorára átírtá Huber Sándor (Budapest: Rozsnyai, é. n.). A kötet anyaga Bloch József hegedűátíratában is megjelent.

⁶⁰ Kiss Lajos, „Népi verbunk-dallamainkról”, in *Táncstudományi Tanulmányok 1959–1960*, szerk. Dienes Gedeon, Morvay Péter (Budapest: Magyar Táncművészek Szövetsége, 1960), 279–290. Ide: 279.

⁶¹ „Kapunári verbunk”. Budapest, Ezerjő étterem, 1961. febr. 9. Gyűjtő: Sárosi Bálint. Játsszott: Bobe Gáspár Ernő és zenekara. ZTI_Mg 2729A.

⁶² Pálfi Csaba, „A Gyöngyösbokréta története”, in *Táncstudományi Tanulmányok 1969–1970*, szerk. Dienes Gedeon, Maácz László (Budapest: Magyar Táncművészek Szövetsége Tudományos Tagozata, 1970), 115–161. Ide: 149, 161.

⁶³ „E-moll verbunkos”, in *Magyar nóták. Hungarian Popular Songs*, Járóka Sándor és zenekara (Hungaroton, LPX 10064, 1964).

♩ = 100
8^{va}----- al fine

Violin

9. kotta. E-moll verbunkos. Jároka Sándor és zenekara. Riskó Kata lejegyzése.

♩ = 106

Violin

10. kotta. Toborzó. Berkes Béla és zenekara. Riskó Kata lejegyzése

csárdásokra jellemző, pontozással induló egyenletes menetek váltják fel. Jelen vannak a második ütem *Huszárcsíny*ben és más történeti forrásokban is megtalálható ugrásai, amelyek a XX. században egyre inkább kikopnak az előadásból. Feltűnő a hasonlóság a népszínművel a 3–4. ütem majdnem két oktávot átívelő hangzatfelbontásában is, a későbbi felvételek e pontján ugyanis jellemzően a dallam kezdőmotívumára rímelő

skála visz a moll hangsor VI. fokára. Ez utóbbi motívum rokonait korábbi forrásokban, például Sedony Mária gitárdallamokat összegyűjtő 1843-as kéziratában is felfedezhetjük. Ugyanakkor az, hogy a hagyomány a XX. században viszonylag egységesen változott egy bizonyos irányba, arra utal, hogy a városi cigányzenei gyakorlat uniformizáló hatása lényeges szerepet játszhatott e folyamatban.

Kisebb különbségektől eltekintve Berkes, Bobe Gáspár és Járóka dallamváltozatai igen közel állnak egymáshoz, Bobe Gáspár előadásmódja azonban a többiek táncszerű tempo giusto felvételeivel ellentétben kifejezetten rubato. Sárosi gyűjtése funkcióban, éttermi esték során készült, és a verbunk az esti órák elején, az inkább bemutató jellegű részben, mintegy előadási darabként hangzott el. Bobe Gáspár, akinek stílusára egyébként is jellemző az érzelgősebb előadásmód,⁶⁴ már nem érezte a dallam korábbi tánc- illetve indulójellegét, vagy nem tartotta szükségesnek megtartani azt. A városi hagyomány egységét az is mutatja, hogy a Martinovics-dallamot mindhárom primás ugyanazzal a „huszárverbunk”-kal folytatta, amellyel Berkes, noha a XIX. századi forrásokban nem találjuk e párosítás nyomát. Berkestől ugyanakkor csak a „huszárverbunk” első sorpárját halljuk, Bobe Gáspár és Járóka viszont teljes, a második felében minore hangnembe forduló strófáját húzta.

Ifj. Járóka Sándor nemcsak a Martinovics-dallamot, hanem az azt követő frisseket is apjához hasonló sorrendben és változatokban játszotta lemezre 1984-ben,⁶⁵ „E-moll verbunk” helyett azonban „Vasvári verbunk” néven. Az éttermi cigányzenészek kiadványain korábban nem szereplő kifejezés a dallam népi változataira utal, amelyek a folklórmozgalomnak köszönhetően válhattak közismertté. A címadással ifj. Járóka, vagy kiadója bizonyára a korra jellemző zenei érdeklődésnek igyekezett megfelelni. Míg azonban id. Járókának a táncdallamok feszes karakterét alapvetően megőrző, abból csupán egy-egy szabadabb mozzanattal kilépő, modorosságoktól mentes előadása valójában közelebb áll a népi felvételekhez, fia a teljes ciklust Bobe Gáspárhoz hasonlóan meglehetősen rubato játszotta. A XX. századi városi cigányzene további kutatása részletesebben bemutathatja, hogy e változás hogyan illeszkedik a cigányzene stílusát érintő általános tendenciákba.

⁶⁴ Riskó Kata, „A cigányzenei előadásmód változásai egy étterem-monográfia alapján”, in *Műfajok, stílusok, szubkultúrák. Tanulmányok a magyar populáris zenéről*, szerk. Ignác Ádám (Budapest: Rózsavölgyi és Társa, 2015), 57–73. Ide: 64–73.

⁶⁵ „Vasvári verbunk”, in *Apáról fiúra / From Father to Son. Sándor Járóka and his Gypsy Band, Sándor Járóka Jun. and his Gypsy Band* (Qualiton, SLPM 10186, 1985).

Népi adatok az északi dialektusterületen kívül

A Martinovics-dallamot a XX. századi népzenei gyűjtések során viszonylag nagyobb számban vették fel az északi dialektusterület egy bizonyos kisebb területén, a régi Gömör és Nógrád megye határán. Más tájakról elszórt, és gyakran a városi zenéhez köthető adataink vannak. A dallam párhuzamosan élő falusi és városi hagyománya miatt minden adat esetében felmerül a kérdés, hogy az vajon mennyiben tekinthető a népi hagyomány – tánc-hagyomány vagy egy tánchoz nem tartozó hangszeres tradíció – emlékének, és mennyiben kötődik a városi cigányzenéhez. E problémát a korábban bemutatott verbunkokhoz hasonlóan csak bonyolítja, hogy kevés a kiegészítő információnk a dallamok hagyományban betöltött szerepéről, esetleges tánc-kísérő funkciójáról, az előadók korábbi vagy egykorú működési helyeiről, vagy arról, hogy a zenész kitől és mikor tanulta a dallamot.

Éppen a földrajzilag elszigeteltebben jelentkező adatok olykor forráskritikai szempontból is különösen problematikusak. Bemutatásuk nemcsak a dallam elterjedtségét illusztrálja, hanem az északi dialektusterület hasonló jellegű és dallamváltozat szempontjából rokon példáinak értelmezését is segítheti. A Martinovics-dallam általam talált népzenei hangfelvételei közül a legkorábbi Lajtha László 1930-as gyűjtése a Pest megyei, 1950-től Kiskunlacházához tartozó Peregről. Az adatközlő a magyar banda akkor 36 éves primása, Kátai Bertalan volt, aki a dallamot az akkoriban inkább a kávéházi cigányzenében, rádióban bevett „Verbunkos” szóval nevezte meg.⁶⁶ Az első fejezetben már említett primás a néphagyományban táncdallamként nem élő klasszikus verbunkost is játszott „Bihari nótája Mikor elfogyott a pénze” címmel. Ahogyan arról, úgy a Martinovics-dallamról sem tudjuk, hogy hogyan illeszkedett a helyi hagyományba, játszották-e tánchoz vagy akár hallgatni való verbunkosnak, és ha igen, kinek. A Kátaitól felvett változatban sajátosak a sorkezdő dallammenetek choriambus-szerű egyszerűsítései és az ezt követő ütemek részben Berkes Bélához hasonló hangzatfelbontásai, amelyek az adat korai voltával függhetnek össze. A változatot még inkább egyénivé teszi, hogy egyfajta tendencia érezhető a strófán belül az egyébként sajátos motívumvariánsok következetessége, egységessége felé.

⁶⁶ Pereg (Pest-Pilis-Solt-Kiskun), 1930. Gyűjtő: Lajtha László. ZTI_MH 2408d. A gyűjtés ismertségét Weiner Leó op. 40 *Peregí verbunk* című műve is segítette. A dallam lejegyzése megjelent: Tari Lujza, „Weiner Leó művészete a népzenei források tükrében”, in *Weiner-tanulmányok. A Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola tudományos közleményei 2.*, szerk. Kárpáti János (Budapest: Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola, 1989), 59–223. Ide: 91.

Több adatunk van az 1950-es évekből. A cigányzenekarok lemezein megjelent változatok közeli rokona egy szekszárdi, egy nádudvari és egy egri gyűjtés. Szekszárd földrajzilag távol esik a Martinovics-dallam népi előfordulásainak legjellemzőbb területétől. Az 1779-től kezdve megyeszékhelyként működő, 1949-ben körülbelül 16000 lakosú település jellege, a zenészek éttermi működése miatt nem meglepő, hogy a Karaszi Jenő primás vezette zenekar 1952-ben részben városi repertoárt, műcsárdásokat, palotást, a „Bihari kesergőt” és „Bihari verbunkos” néven a „Mikor a pénze elfogyott” címmel ismert verbunkost játszott a városias előadásban.⁶⁷ A város mérete önmagában nem zárna ki, hogy a jegyzőkönyvben részletes adatokkal nem regisztrált zenekar egykorú vagy korábbi működésével a környékbeli kisebb településekhez is kötődjön. Nem tudjuk, hogy éppen ezek a zenészek milyen megítélés alá estek Szekszárdon. Ismertek néhány, a terület népzenejében élő ereszkedő ugrós dallamot, bár ezeket a hagyományos előadásnál jóval gyorsabban játszották. Mindenesetre a Martinovics-dallam elszigeteltsége és „Borzó Miska csárdás” megnevezése arra utal, hogy itt a városi repertoárhoz tartozhatott, ezzel a névvel ugyanis id. és ifj. Magyar Imre hangfelvételein is találkozunk, akik azonban „Borzó Miska csárdás” címmel más dallamot játszottak.⁶⁸ A Martinovics-dallam Szekszárdon rögzített változata közel áll Járóka Sándor későbbi felvételéhez. Karaszi Jenőék is a „huszárverbunk”-ot játszották utána, de Berkessel, Bobéval és Járókéval ellentétben végig dúr hangnemű négysoros strófájával. Kivételes, hogy ezután a lassú Martinovics-dallam első fele még mindig azonos tempóban visszatér, pillanatnyi leállás után pedig egy lényegesen gyorsabb műfriss következik.

Míg a szekszárdi felvétel egyértelműen a városi cigányzenei hagyomány képviselőjének tekinthető, népzenei beágyazottság szempontjából sajátosak a Hajdú megyei Nádudvarról származó adatok. Lugossy Emma a *39 verbunktánc* című könyvében két 1951-ben gyűjtött tánc, B. Nagy Ferenc 51 éves pásztor férfi szólótáncainak kísérődallamaként adta közre a Martinovics-dallam változatát. A dallamot Domokos Pál Péter gyűjtötte 1953-ban,⁶⁹ lejegyzését Kiss Lajos a népi verbunkdallamokat vizsgáló tanulmányában újraközölte. Különböző történeti és népi források lejegyzéseit a dallamváltozat alapján rendezte, s kottapéldáiból is kiderül, hogy

⁶⁷ Szekszárd (Tolna), 1952. február 6. Gyűjtő: Kerényi György, Kertész Gyula. Játszott: Karaszi Jenő primás és cigányzenekara. ZTI_D 034/80.

⁶⁸ „Borzó Miska csárdása és frisse”, in [Id.] *Magyar Imre és cigányzenekara* (Odeon, A 197274, matr. Ho. 1094. é. n.); *Magyar nóták. Ifj. Magyar Imre cigányzenekara* (Qualiton, HLP MD 10003, 1957).

⁶⁹ Lugossy Emma, *39 verbunktánc* (Budapest: Zeneműkiadó, 1954), 74–78. A szerző a kötet előszavában is említi, hogy a táncokhoz nem feltétlenül a terepmunka során elhangzott dallamadatot publikálta.

a nádudvari változat egyes helyeken meglepően rímel Szentirmay Elemér „*Ne bánts a magyart!*” című, 1867-ben megjelent művére. A variánsok többségéhez képest sajátos, hogy a többnyire a moll hangsor alaphangján induló harmadik sor (a Káldynál „Bár tatárrab szíjját fűzd rám” szövegre eső rész) Szentirmaynál és a nádudvari adatban terchangról induló motívummal kezdődik. A hangszeres figuráció szempontjából viszonylag egyszerűbb nádudvari adat jelentőségét erősíti, hogy noha földrajzilag távol esik a Martinovics-dallam legtöbb népi előfordulásától, népi táncadathoz kapcsolódik.

1959-ben Kiss Lajos „e-mollos verbunk” néven, lényegesen virtuózabb előadásban vette fel a dallamot Nádudvaron az 1925-ben született Berkes Aladár primástól.⁷⁰ Hasonló, hangnemre utaló elnevezés előfordul a népi gyűjtésekben, mintegy mutatva a zenész tudását. Ez a konkrét verbunknév ugyanakkor Járóka Sándor már említett, néhány évvel későbbi lemezfelvételének címével rokon, s a dallamváltozat szinte pontosan megegyezik azzal, amit Járóka játszott. A ciklus felépítése is azonos. Berkes Aladár előadásában a teljes Martinovics-dallamot a „husárverbunk” első két sora és annak kétszeri ismétlése követi, majd a primás azt a frisset játssza többször, amellyel a „husárverbunk”-ot Járóka is folytatta. Ezt Kiss Lajos a Martinovics-dallamot is magába foglaló nádudvari és egy ózdi verbunk lejegyzésében a „husárverbunk” második félstrófájaként közölte.⁷¹ A dallamot a továbbiakban F-fel jelölöm. (11. kotta.)

Járóka és Berkes változatához igen közel áll továbbá az a „Vasvári-verbunkos”, amelyet Kiss Lajos saját 1953-as egri gyűjtése alapján tett közzé Molnár János 32 éves primástól.⁷² Elképzelhető, hogy a népszerű budapesti primás, az 1952-től a Belügyminisztérium Művészegyüttesének népi zenekarát vezető⁷³ Járóka előadását már az említett lemezfelvétele előtt is közvetítették a rádióban. Ugyanakkor mindezek az adatok egy általánosabb cigányzenei gyakorlathoz tartoznak, amelyet a részleteket tekintve árnyalhattak, egységesíthettek rádiófelvételek. Ez a jelenség sejthető Nádudvar esetében, ahol a városi cigányzenekarok repertoárjára jellemző változat egy meglévő népi táncagyományra épülhetett, s legalábbis Berkes Aladár esetében a verbunkdallam

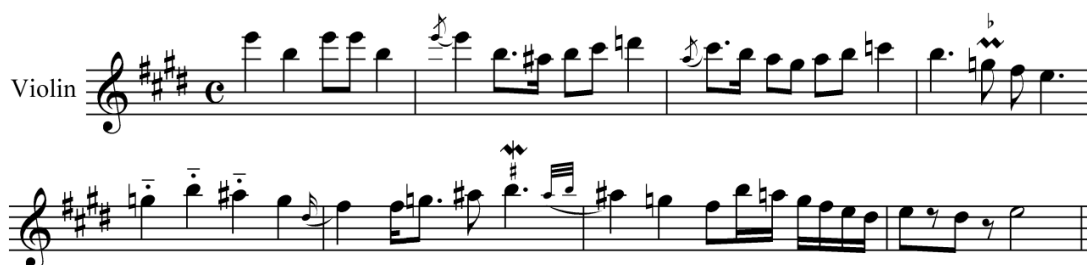
⁷⁰ Nádudvar (Hajdu), 1959. aug. 9. Gyűjtő: Kiss Lajos. Játzott: Berkes Aladár primás (sz. 1925). ZTI_Mg 1027 A.

⁷¹ Kiss Lajos, „Népi verbunk-dallamainkról”, in *Táncstudományi Tanulmányok 1959–1960*, szerk. Dienes Gedeon, Morvay Péter (Budapest: Magyar Táncművészek Szövetsége, 1960), 279–290. Ide: 288–289.

⁷² Vasvári-verbunkos. Eger (Heves), 1953. szept. Gy. Kiss Lajos. Játzott Molnár János primás (32). Lejegyzését lásd: Kiss Lajos, „Népi verbunk-dallamainkról”, in *Táncstudományi Tanulmányok 1959–1960*, szerk. Dienes Gedeon, Morvay Péter (Budapest: Magyar Táncművészek Szövetsége, 1960), 279–290. Ide: 280–283.

⁷³ Leszler József, *Nótakedvelőknek* (Budapest: Zeneműkiadó, 1986), 165.

helyi változatának helyébe léphetett. Nádudvar esetében ráadásul felmerül a kérdés, hogy a Vörös Csillag Termelőszövetkezet kiemelt helyzete vajon hogyan befolyásolta a falu életét, s mennyiben segítette elő a nagyvárosi kultúra hatását.



11. kotta. „e-mollos verbunk” részlete.

Játszotta Berkes Aladár, nádudvari primás. Riskó Kata lejegyzése

Az egri adat különösen érdekes abból a szempontból, hogy jelentősebb városban, de a dallam legtöbb népi adatának származási területéhez közel gyűjtötték. Földrajzi szempontból hasonló Balassagyarmat és Miskolc, ahol a népihez közelebb álló változatokat rögzítettek. E példák jól illusztrálják a hagyomány rétegeinek egymásra hatását, értékelésük viszont ezért nehezebb. Lajtha László és Rajeczky Benjamin 1951-ben, a már említett balassagyarmati gyűjtésen Baranyi Dezső cigányzenekarától elsősorban városias anyagot tudott felvenni, de népi dallamot is rögzített.⁷⁴ Nehezen eldönthető, hogy a Martinovics-dallam repertoárjuk melyik rétegébe sorolható. Míg több verbunkot kifejezetten műzenei hangszínen, dinamikai árnyalásokkal játszottak, feltűnő, hogy ezt a népihez közelebb álló stílusban adták elő, a dallamváltozat viszont annak rokona, amit Járóka későbbi felvételéről ismerünk. A lassúhoz a „Cickom, cickom” szövegkezdettel ismert dal friss csárdás-változata csatlakozik. Kezdmotívuma egyaránt emlékeztet a „husárverbunk”-ra, a Járóka felvételénél már említett F dallamra, valamint egy a vasváriban jellemző, most E-vel jelölt frissre, de egyikkel sem azonos. A gyarmatiak által játszott frisset Lakatos Sándor egy későbbi, 1964-es lemezén a primás „Cickom csárdás” néven játszotta igen hasonló módon.⁷⁵ Ezzel kapcsolatban

⁷⁴ Balassagyarmat (Nógrád), 1951. május. Gyűjtő: Lajtha László, Rajeczky Benjamin. Játszott: Baranyi Dezső primás (42), Bandri Antal tercprimás (27), Baranyi Béla brácsás (38), Erki Sándor cimbalmos (46), Jónás Ferenc nagybőgős (42). ZTI_Gr 154Bb. Megjelent: Sebő Ferenc (szerk.), *Pátria, magyar népzenei gramofonfelvételek. CD-ROM* (Budapest: Fonó Records, 2001).

⁷⁵ *Magyar Nóták/ Hungarian Popular Songs* (Qualiton, LPX 10065, 1964).

újra felvetődik a kérdés, hogy Lakatos Sándor vajon milyen hagyományra támaszkodhatott.

Miskolcon Buri Rudolf cigányzenész cimbalmos játszotta a vasvárit 1961-ben. Az akkor 77 éves zenésztől Sárosi Bálint meglehetősen nagy, elsősorban városias repertoárt gyűjtött. A cimbalmos játszott hallgatónak való magyar nótákat, műcsárdásdallamokat, számos kromatikus díszítéssel adta elő a „Repülj fecském”-et, de ismert kanásztáncdallamokat is. A Martinovics-nóta dallamát a kevésbé népies „verbunkos” néven mondta be, cimbalmon és lényegében azonos módon facimbalmon is előadta. Változata nem áll távol a már bemutatottaktól, ugyanakkor azt az E friss követi, amely az északi dialektusterület népi verbunkjaiban gyakran csatlakozik a vasvári másik, „Sárga szöget...” kezdettel is ismert dallamához. A Martinovics-nóta a néphagyományban folytatódhat a „Sárga szöget...”-dallammal, de az E friss mindig ezután, és nem közvetlenül a Martinovics-dallam után hangzik el. Az E friss megjelenése Burinál a néphagyománnyal való kapcsolatra utal, szokatlan helye azonban eltávolít attól. A ciklust a már ismertetett előadásokkal rokonítja, hogy azt a cimbalmos a „huszárverbunk” első sorpárjával zárta.⁷⁶

Vasvárik Rimaszombat környékén

A Martinovics-dallam viszonylag sok népi adatát gyűjtötték a régi Gömör megye déli, illetve Nógrád keleti részén fekvő, Rimaszombat környéki területről. A térség néphagyományába való beágyazottságát támasztja alá az érintett települések mérete, jellege és egymáshoz való közelsége, több táncadat, valamint a befoglaló ciklusok sajátosságai. Jellemző a dallam különösen erőteljes variálódása, amely a népi hagyomány alakító erejét tükrözi. Területi sajátosság, hogy gyakran csatlakozik hozzá a már említett „Sárga szöget...” dallam, illetve annak önállósult második része. A helyi variánsok létrejöttét a trianoni döntés után Magyarországon kívül eső, földrajzilag is elzárt terület elszigeteltsége is segíthette, amelyet ekkor még kevésbé oldhatott a rádióból sugárzott zene, míg más területeken a Martinovics-dallam egyéni vagy helyi variánsait egységesebb irányba terelhetette az általánosan elterjedt változat.

⁷⁶ Miskolc (Borsod), 1961. március 13. Gyűjtő: Sárosi Bálint, Vig Rudolf. Játszott: Buri Rudolf cimbalmos (sz. 1884, Szikszó). ZTI_Mg 1171 A és 1961. márc. 14. ZTI_Mg 1172 A. A felvételek Budapesten készültek.

A földrajzilag viszonylag közeli egri, balassagyarmati és miskolci példák mellett ebben a szűkebb térségben, kisebb településekről is találunk olyan felvételeket, amelyek legalább olyan közel állnak a korábban bemutatott adatokhoz, mint a jellegzetes kistáji változatokhoz. Az a verbunk, amelyet Oláh Kálmán füleki prímás, Oláh Kálmán salgótarjáni segédprímás, Dávid Baltazár cakói brácsás és Ökrös Rudolf füleki bőgős⁷⁷ játszott 1988-ban egy Budapesten készített felvételen, Járóka Sándor és Berkes Aladár dallamainak valamivel távolabbi, de egyértelmű rokona. A zenészekre vonatkozó adatokból is látszik ugyanakkor, hogy ezúttal a kistáji viszonylatban egymástól messze, ráadásul a mai országhatár két oldalán fekvő településekről, Salgótarján esetében jelentősebb városból állítottak össze a gyűjtés kedvéért zenekart. A felvétel keletkezésének idején már a táncházmozgalom hatása sem zárható ki. Ezúttal a Martinovics-nótának csak első fele (A) hangzik el, amit a „huszárverbunk” sajátos formájú strófájával, előbb a strófa moll második felével, majd a Járóka által is játszott első sorpárjával folytattak. Végül az F friss következik. A Martinovics-dallam félstrófája és a „huszárverbunk” sorpárjainak sorrendje felejtésre utalhat, esetleg a hitelesség kérdését vetheti fel. A dallam helyi használatára vonatkozó adat hiányában különösen nehéz eldönteni, hogy Oláhék felvétele mennyiben sorolható szűkebben e terület hagyományához, amelyben városi és népi egymásra hatásával is számolnunk kell, és mennyiben ahhoz az általánosabb magyar cigányzenei hagyományhoz, amelynek impulzusai elsősorban e kistérségen kívülről érkeztek. Mindenesetre a gyűjtési adatok és zenei jellemzők problémái egyaránt kétségesé teszik a verbunkdallam hitelességét.

Más adatok sajátos dallamváltozata, előadásmódja és a következetesen a Martinovics-dallamhoz kapcsolódó népi társdallamai a néphagyományba való beágyazottságukat tükrözi akkor is, ha erről nincs konkrét adatunk. Gyakran éppen a régebbi, az élő hagyományhoz még szerveesebben kapcsolódó gyűjtésekről rendelkezünk kevés információval a dallamok helyi használatára vonatkozóan. A gyűjtők kevesebb felvételt készíthettek, így beszélgetést ritkán rögzítettek, és az akkor természetesnek tartott, szigorúbb válogatási szempontokkal összefüggésben néha a jegyzőkönyvben sem tartották szükségesnek feltüntetni, hogy a dallam milyen funkciót töltött be. Olykor az adott településen később végzett gyűjtések egészítik ki új adattal a korábbiakat.

⁷⁷ Fülek (Nógrád), 1988. szept. 16. Gyűjtő: Halmos Béla, Vavrincz András, Virágvolgyi Márta. Játsszott: ifj. Oláh Kálmán prímás (sz. 1947), id. Oláh Kálmán segédprímás (sz. 1920), Dávid Baltazár brácsás (sz. 1922), Ökrös Rudolf bőgős (sz. 1922). ZTI_Mg 5468.

AP 2383/6

Vasvári csatlás

Nemesradnót

(Göncör m.)

György Antal sz. 1910.

igazgyűlés

Kiss Lajos 1958. XI.

lej. Tari Lujza

1992. VII.

$\text{♩} = 104$ ~ Vasvári verbungos

poco acc. *poco acc.*

leggedű *al* $\text{♩} = 108$ *poco a poco acc.*

a=a

al $\text{♩} = 112$

$\text{♩} = 120$

pochissimo meno tempo

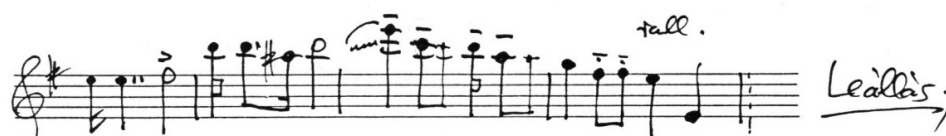
12. kotta. „Vasvári verbungos”.

Játszotta György Antal nemesradnóti primás. Tari Lujza lejegyzése

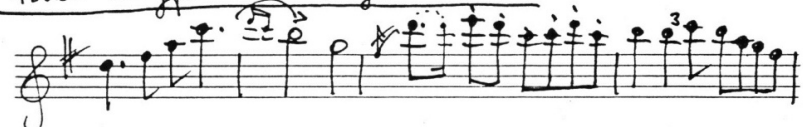
-x tubato; majduem
 3
 111 ritmus

AP 2383/b

♩ = cca 128-130



rövid hangfolyvétel zöngés után:



x 3
 a belső
 hangrepet.



1. A Vásvári-verbungos darabot jödröttá

György Tóti négyvennyóc éves rádióti primás."

12. kotta. „Vasvári verbungos”.

Játszotta György Antal nemesradnóti primás. Tari Lujza lejegyzése

Kiss Lajos 1958-ban „Vasvári verbungos darab” részeként vette fel a Martinovics-dallamot a nemesradnóti cigányprímástól, az 1910-ben született György Antaltól.⁷⁸ (12. kotta) A közeli Alsókálosán 1963-ban, Sárosi Bálint gyűjtésén „Vasvári verbunk”-ként adta elő a banda Molnár László primás vezetésével az 1. kottában már bemutatott változatot. E gyűjtés a viszonylag nagyobb, öt tagú zenekarnak köszönhetően különösen értékes.⁷⁹ A Martinovics-nóta nemesradnóti és alsókálosai változatai különböznek az eddig bemutatott formáktól és egymástól is, de mindkét variáns szétfeszíti a dallam megszokott hangterjedelmét azzal, hogy a primások az első motívum után oktávot váltanak. Míg az alsókálosai cigányzenekar előadása tempo giusto, a nemesradnóti muzsikusa nemcsak lassabb, hanem főleg a Martinovics-dallam elején kevésbé feszes. A dinamika használata is inkább egy előadási darabéhoz hasonló, összhangban a bemondásban megadott elnevezéssel. Az előadásmódot akiséret hiánya is befolyásolhatta. Dallamrend és változatok szempontjából is sajátos változatot gyűjtött Ág Tibor a már inkább a Medvesaljához tartozó ajnácskői Porteleki István primástól, neve alapján vélhetően parasztprimástól 1974. augusztus 24-én.⁸⁰ A Porteleki által játszott verbunkban a Martinovics-dallam első fele a szokott formát követi, második felében azonban a zenész a jellegzetes kezdőmotívumot improvizatív hatást keltve, egyéni módon szövi tovább, aminek háttérében a dallam felejtésének lehetősége is felmerül.

Területileg idetartozik egy szintén 1963-ban gyűjtött vokális adat a Kálosával szomszédos Gömörmihályfalváról. Az akkor 56 éves Óvári Dénesné Bónis Ilona részben szöveggel dalolta, részben szöveg nélkül dúdolta a „vasvárié”-t, pontosabban annak egy talán töredékes változatát. A dallamot a Martinovics-nóta második felének kétszer elhangzó variánsával kezdte (B), amelyet „Madár az én lovam” szöveggel énekelt. Ezt a vasvári másik, „Sárga szöget...” (D) dallamának első része követte, majd Óvári Dénesné az egészet megismételte (BBDBBD).⁸¹ (13. kotta) A szokatlan szerkezet az adatközlő nem hangszerjátékos voltából adódó, valószínűleg passzív, s talán már

⁷⁸ Nemesradnót (Gömör és Kis-Hont), 1958. nov. Gyűjtő: Kiss Lajos. Játszott: György Antal primás (sz. 1910). ZTI_Mg 0846 A.

⁷⁹ Alsókálosa (Gömör és Kis-Hont), 1963. nov. Gyűjtő: Sárosi Bálint. Játszott: Molnár László primás (42), Ruszó Béla segédprimás (57), Molnár Kálmán brácsás (39), Máté Gyula cimbalmos (36), Ruszó Andor nagybőgős (36). ZTI_Mg 1586 A.

⁸⁰ Ajnácskő (Gömör és Kis-Hont), 1974. aug. 24. Gyűjtő: Ág Tibor. Játszott: Porteleki István primás (sz. 1894) ZTI_Mg 3531A.

⁸¹ Gömörmihályfalva (Gömör és Kis-Hont), 1963. nov. 3. Gyűjtő: Olsvai Imre. Énekelt: Óvári Dénesné Bónis Ilona (56). ZTI_Mg 1430A.

töredékes tudásából is eredhet. Karakteres, lendületes előadásáról a gyűjtő megjegyzi, hogy helyenként a falubelije szerint is gyorsan énekelt.

Tempo giusto (♩ = c. 138-152)

Ma-dár az én lo-vam, a há-tá-ra, a há-tá-ra fel-ü-lök,
Ne várj ba-bám, ne várj, nem me-he-tek, nem me-he-tek min-den-kor,
Még az éj-jel, még az éj-jel, a ba-bám-hoz re-pü-lök,
Van még né-kem egy jó a-nyám, ki rám vi-gyáz i-lyen-kor.
Tra-la-la-la-la-la-la-la la-la-la-la tra-la-la-la-la-la-la-la la-la-la-la
tra-la-la-la-la-la-la-la la-la-la-la-la-la-la-la T. f.
D.C. al Fine

13. kotta. „Vasvárié”. Énekelte Óvári Dénesné Gömörmihályfalván.

Lejegyezte Riskó Kata

A nemesradnóti, alsókálosai és ajnácskői felvételben közös, hogy a Martinovics-dallamot a C sorpár valamelyik variánsa, majd a verbunkhoz e tájon szorosan kapcsolódó „Sárga szöget...” dallam követi. A C sorpár a Martinovics-dallam XIX. századi forrásai közül a debreceni kéziratban is megjelenik, valójában a Martinovics-nótát ott is követő, a „Sárga szöget...” dallamnak megfelelő „Friss” második része. A népi verbunkok történeti párhuzamait vizsgáló tanulmányában Kiss Lajos rámutatott a C sorpár megjelenésére a „Sárga szöget...” egyes változataiban, így a debreceni kéziratban, és a népi változatok közül a nemesradnóti verbunkban és Volly István 1952-ben gyűjtött és vázlatosan lejegyzett ózdi verbunkadatában. Utóbbinak lassú részét, mint csonkult alakú dallamot nem közölte. Ugyanakkor a sorpárt önálló dallamként is tárgyalta, s távoli párhuzamaként Liszt Jánosnak a *Magyar Nóták Veszprém Vármegyéből* című gyűjteményben megjelent darabjának „Trió”-ját említette, amely a Martinovics-dallam után következik.⁸²

A Martinovics-dallamhoz a népi adatokban is a „Sárga szöget...” debreceni kézírathoz hasonló változatai kapcsolódnak. A népi verbunkokban ez utóbbi dallam

⁸² Kiss Lajos, „Népi verbunk-dallamainkról”, in *Táncstudományi Tanulmányok 1959–1960*, szerk. Dienes Gedeon, Morvay Péter (Budapest: Magyar Táncművészek Szövetsége, 1960), 279–290. Ide: 286–288.

kettéválhat. Az alsókálosai banda a düvővel kísért Martinovics-dallam és a C sorpár együttesét élesen elválasztotta a frissnek játszott, esztammal kísért, egyre gyorsuló teljes „Sárga szöget...” dallamtól. Ennek részeként, ezúttal már friss tempóban újra eljátszották a C dallamot, míg a nemesradnóti és ajnácskői felvételeken a C dallam után már csak a „Sárga szöget...” első felét halljuk. Porteleki István ezután a miskolci Buri Rudolf kapcsán már említett E dallamot, majd pedig újra a Martinovics-nóta első felét húzta. Utóbbi visszatérésére csak a szekszárdiaktól hallottunk példát. Porteleki tempo giusto és lényegében egy tempóban játszotta végig a ciklust, s ez a Martinovics-dallam visszatérését is gördülékenyebbé teszi.

Itt említhetjük meg, hogy a Martinovics-dallamhoz és „Sárga szöget...”-dallamhoz hasonlóan az E friss történeti és más népi párhuzamait is ismerjük. A hangszeres dallam valójában a „Sikolt rikolt a sarkantyú” szöveggel ismert dal változata. A dal „Boldogtalan az én sorsom” szöveggel Tóth István dalgyűjteményében is jelen van, majd Szigligeti Ede Liliomfi című, 1949-ben bemutatott népszínművében „Sikolt, rikolt a sarkantyú” szöveggel szerepelt. Ennek alapján megjelent Füredi Mihály dalgyűjteményében, majd több XIX. századi kötetben, s számos népi adata is ismert.⁸³ A Zenetudományi Intézet Népzenei gyűjteményének vokális változatai mellé tehetjük egy korai, ráadásul hangszeres és a népi verbunkokhoz a daloknál közelebb álló, bár a lejegyzés módosító jeleit tekintve valószínűleg hibás előfordulását az 1834-ben bemutatott *Garabonciás diák* című színmű Pály Elek által írt zenéjéből, a mű fináléját megelőző számból. (14. kotta)



14. kotta Pály Elek: Garabonciás diák No. 14

A Martinovics-dallam népi használatáról a bemutatott Rimaszombat környéki gyűjtésekből nem tudunk meg többet. A gyűjtések jellege mellett a variánsok egy hagyományos létmódot tükröznek, ugyanakkor nincs adatunk arra, hogy a dallam a

⁸³ Lásd a Zenetudományi Intézet Népzenei Típusrendjének 18.249.00 típusát.

felvételek idején, vagy az azt közvetlenül megelőző időszakban táncot kísért volna. A Martinovics-nóta táncfunkció nélküli hangszeres verbunkosdallamként is jelen lehetett a kistáj hagyományában, illetve a zenészek azt egy esetleges korábbi verbunk tánc eltűnése után is megőrizhették. Feltűnő, hogy Ajnácskőn néhány nappal a hangszeres gyűjtés előtt, 1974. augusztus 20-án hangfelvétel nélküli táncfilmgyűjtés is készült, de azon a településhez tartozó verbunkot nem vettek fel.⁸⁴ A következő évben viszont a kistáj hagyományőrző csoportjának műsorán a Martinovics-dallam is megszólalt. Az 1975-ös kalocsai folklórfesztiválon a Csemadok Medvesalji parasztegyüttesként feltüntetett csoport karikázókkal és egy hosszabb, sajátos ciklussal lépett fel, amit a jegyzőkönyvben meg nem nevezett cigányzenekar kísért. Műsorukról hang- és filmfelvétel is készült.⁸⁵ A ciklus hangszerkíséretes egységét a vasvári verbunk nyitotta, amelyet a Martinovics-dallamnak csupán első fele, ezzel azonos tempóban a C sorpár, majd a „Sárga szöget...” egy változata kísért (AACD). A banda gyorsult a „Sárga szöget...” során, de nem ez, hanem az utána játszott, többször ismételt E szolgált esztam kíséretes frissként. Éles váltással tért vissza a lassabb, dűvővel kísért Martinovics-dallam és a C dallam. Csárdásnak húzott nóták után újra a Martinovics, majd a „Ritka búza”, s megint a Martinovics és a „Sárga szöget...” dallama hangzott el, amely után megszakad a felvétel.

A Martin György által készített zenei- és táncjegyzőkönyv a Martinovics-dallam mindegyik előfordulását vasvári verbunknak nevezi, a filmből azonban kiderül, hogy ezek különböző funkciót töltenek be. Az első, hosszabb egységet egy pár táncolta páros vasváriként. A gyűjtési jegyzőkönyv nem nevezi meg pontosan az előadókat, de a pár a feltüntetett táncosok közül csak a gömörpéterfalai Katyi István és lánya lehetett. A korábban bemutatott népi gyűjtésekkel, elsősorban az ajnácskőiével összhangban a Martinovics-dallamhoz a C, a „Sárga szöget...” (D) és az E dallam társult. Sajátos viszont, hogy a „Sárga szöget...” dallamnak itt olyan változata szerepelt, amely máshol nem kapcsolódik a Martinovics-dallamhoz. A verbunkot járók frisse után a Martinovics-nóta csak a további párok bevonulását kísérte. Az ő csárdásuk után újra a Martinovics következett, amely alatt a párok átrendeződtek. A „Ritka búza”-ra táncolt csárdás után

⁸⁴ Ajnácskő (Gömör és Kis-Hont), 1974. aug. 20. Gyűjtő: Quittner János, Ág Tibor, Básti Borbála, Katona Ádám, Sebők Géza, Katona István. ZTI_Ft. 870. A gyűjtés során a gömöri Tajtin vettek fel „verbunk”, illetve a Nógrád megyei Fülekpuspökin „vasvári” verbunk táncot.

⁸⁵ Almágy, Gömörpéterfala, Détér (Gömör és Kis-Hont), 1975. júl. 25. Gyűjtő: Martin György, Pesovár Ernő, Sztanó Pál, Németh István, Pálffy Gyula. Előadta: Csemadok Medvesalji parasztegyüttes, játszott: cigányzenekar. ZTI_Mg 3339, ZTI_Ft. 889. Kalocsán, a Duna Menti Folklórfesztiválon készült felvétel.

megint megszólalt a Martinovics, a filmfelvétel azonban ezalatt megszakad, s csak hallatszik, hogy erre és a „Sárga szöget...” dallamra több pár táncolt.

A Martinovics-dallam visszatérése itt tehát funkcióját tekintve nem rokon az ajnácskői felvételben megjelenő visszatéréssel, még ha esetleg a színpadi megoldás ötletét az a gyűjtés adta is. A tempóváltással újra és újra megszólaló lassú Martinovics ezúttal gyakorlati célt szolgál, a hosszabb, szerkesztett színpadi produkció egyes egységeit különíti el egymástól. A dallam verbunkot kísérő szerepe szempontjából az első, egy pár által táncolt rész vehető figyelembe, de kérdés, hogy a hasonló színpadi felvételeket, amelyek egy társulat önálló produkciójaként létrejött műsorát rögzítik, mennyiben tekinthetjük népzenei adatnak. Ráadásul 1979-ben, a Csemadok Zselizen rendezett Országos Népművészeti Fesztiválja alkalmával készült felvételen Katyi István és felesége páros táncát egy meg nem nevezett hegedűs és kontrás csupán a „Sárga szöget...” dallammal és az ahhoz jellemzően csatlakozó E frissel kísérte, amely dallamok a páros vasvárinak egyébként is jellemzőbb kísérői.⁸⁶ Nem zárható ki, hogy az 1975-ös kalocsai fesztiválon egy korábbi hangszeres gyűjtés, talán az ajnácskői felvétel dallamát emelték be a színpadi produkcióba, hogy a tágabb térségben élő, sajátos és reprezentatív Martinovics-dallamot is bemutassák.

A kései gyűjtések problémái

A folklórcsoportok és színpadi műsorok növekvő népszerűségét látva nem meglepő, hogy a különböző hagyományok és hatások száalai az 1980-as évek végén, 1990-es évek elején végzett gyűjtésekben sokszor kibogozhatatlanok. A feledi Danyi László 1988-ban játszott verbunkjában⁸⁷ például a dallamok sorrendje és a dallamváltozatok az ajnácskőivel és a medvesalji hagyományörző együttes műsorával rokonok. A balogfalai cimbalmos 1988-ban kissé akadozottan előadott Martinovics-dallama szintén a medvesalji együtteséhez áll közel, de azt a kistájra jellemző „Sárga szöget...” dallamot kihagyva rögtön a C dallammal folytatta.⁸⁸ Az 1963-ban és az 1990-es években készült alsókálósai felvételek összehasonlítása jól mutatja, hogy a legújabb gyűjtések már olyan

⁸⁶ Gömörpéterfala (Gömör és Kis-Hont), 1979. jún. 9-10. Gyűjtő: Borbély Jolán, Varga Zoltán, Quittner János, Hidas G. Táncolt: Katyi István és felesége. ZTI_Mg 4084A, ZTI_Ft. 1029. 11. sz. Zselizi fesztiválon készült felvétel.

⁸⁷ Feled (Gömör és Kis-Hont), 1988. márc. 20. Gyűjtő: Agócs Gergely. Játszott: Danyi László (sz. 1907). ZTI_Mg 5648A.

⁸⁸ Balogfala (Gömör és Kis-Hont), 1988. szept. 11. Gyűjtő: Agócs Gergely. A zenész neve nem szerepel a gyűjtési jegyzőkönyvben. ZTI_Mg 5663B.

mértékben magukon viselik a külső hatások és a hagyomány felbomlásának nyomát, hogy bővebb információk híján óvatosan kezelendők. Az időben önmagában álló 1963-es gyűjtés háttérét nem ismerjük, de az öttagú bandától felvett kitűnő előadás és az adott település jellemző dallamait kiválogató, technikai okból is szelektálni kényszerülő korabeli gyűjtői gyakorlat az adat dallamanyagának és helyi hagyományának hitelességére utal. Azt, hogy mi állhat a több 1990-es évekbeli gyűjtés jelentős különbözőségeinek háttérében, aligha lehet felfejteni, így csupán e sokféleség bemutatására szorítkozom.

Agócs Gergely 1990-es gyűjtésén helyi zenészek az 1937-ben Alsókálosán született Molnár Géza „Sandrik” vezetésével a „Sárga szöget...” dallamot húzták vasváriként, lassúnak és frissnek. A Martinovics-dallam ezúttal nem hangzott el, ami annál különösebb, mivel a korábbi gyűjtés primása, Molnár László is játszott a bandában. A vasvári páros és szóló verbunkot is kísért, ez azonban természetesen nem a most vizsgált dallam tánckísérő funkciójához jelent adatot. Sőt, felmerül a kérdés, hogy a Martinovics-dallam elmaradása nem függ-e össze a verbunk táncot, részben páros táncot kísérő szerepével?⁸⁹

Ez utóbbi felvetést cáfolja egy 1991 júliusában készült felvétel, amelyen újból Molnár Géza „Sandrik” vezetésével játszott egy kisebb együttes. A Martinovics-dallamot Cselényi József és Mag Béláné páros vasvárijához húzták. A dallamváltozat közelebb áll ahhoz, amelyet a Csemadok parasztegyüttese játszott, előadásmódja pedig kissé nehézkes. A Martinovics-dallamnak csak első fele hangzott el, amit az 1963-as felvételhez hasonlóan a C dallam és a „Sárga szöget...” követett. Molnár Géza előadása saját korábbi felvételével rokon abban, hogy ez utóbbi előbb dúvóval kísérve, majd esztammal hangzott el.⁹⁰ Ez tehát az egyetlen adat a Martinovics-dallam tánckísérő szerepéről az alsókálosai zenészek felvételei közül, beleértve Sárosi első gyűjtését is, azonban késői volta elbizonyít a hitelességet illetően.

⁸⁹ Alsókálosa (Gömör és Kis-Hont), 1990. okt. 6. Gyűjtő: Agócs Gergely, Barkó Vanda, Pálffy Gyula, Takács András, Teszáry Miklós, Varga Norbert. Játszott: Molnár Géza „Sandrik” primás (sz. 1937, Alsókálosa), Molnár László primás (sz. 1921, Alsókálosa), 1965-től rimaszombati lakos, Sörös Kálmán kontrás (sz. 1936, Szűtor), 1953-tól rimaszombati lakos, Váradi András „Kis Bandi” bőgős (sz. 1932, Szűtor), 1950-től rimaszombati lakos. ZTI_Mg 5932 és ZTI_Mg 5933, ZTI_Ft. 1367. A felvételek Felsővályon készültek.

⁹⁰ Alsókálosa (Gömör és Kis-Hont), 1991. júl. 7. Gyűjtő: Agócs Gergely, Pálffy Gyula, Richtarcsik Mihály, Teszáry Miklós. Játszott: Molnár Géza „Sandrik” primás (sz. 1937, Alsókálosa), Molnár Kálmán „Fekete” brácsás, (sz. 1924 Alsókálosa), Molnár István bőgős (sz. 1975, Rimaszombat). Táncolt Cselényi József (sz. 1932, Lökös) és Mag Béláné Sebők Rozália (sz. 1947, Felsőrás). ZTI_Mg 6128, ZTI_Ft. 1402.

A következő hónapban végzett gyűjtésen⁹¹ név szerint nem ismert zenészek „vasvári”-ként szokatlan összeállítású és dallamrendű, az eddigiek fényében igen heterogén ciklust játszottak. A Martinovics-dallamnak az előző felvételhez hasonlóan az első fele és a C dallam szólalt meg, amit a „huszárverbunk” két sora, a Martinovics-dallam második fele, végül az F és a dúvővel kísért teljes „Sárga szöget...”-dallam (DC) követett. Frissként a primás virtuozitását csillogtató, nem tánczeneként élő „Csípd meg bogár”, az ehhez sosem csatlakozó, többször ismételt E friss, valamint újból a „Sárga szöget...” következett, ezúttal esztam kísérettel.

Egy technikailag igen gyenge minőségű 1993-as felvételen újra Molnár László a primás, s a Martinovics-nóta ekkor játszott változata a második sor oktáváltásának köszönhető kitágításával egyértelműen közelebb áll az 1963-ban felvett variánshoz, mint a fentebb bemutatott felvételek. Ezúttal is csak a Martinovics-dallam első fele hangzott el, amit a C dallammal, a teljes „Sárga szöget...”-tel, majd az első gyűjtésen nem szereplő E dallammal folytattak. Az általában frissként játszott E dallamot ugyanakkor sajátos módon előbb lassúnak húzták, majd a tempót és a kíséretmódot a dallam közben váltották frissre. A ciklust egy ereszkedő vonalú dallam zárta.⁹² Mindemellett Molnár László előadásmódja nehézkes, inkább 2/4-es metrizálású.

Az egymástól nagyon eltérő 1990-es évekbeli felvételek inkább a hagyomány kopásából és az új hatások szervesen beépüléséből eredő sokféleségre utalnak. Az 1963-as gyűjtéshez képest feltűnő, hogy az újabb felvételeken a Martinovics-dallamnak csak első fele szólalt meg, s hogy a „Sárga szöget...” dallamot, illetve egyik alkalommal az E dallamot dúvő kíséretes lassúnak és esztam kíséretes frissnek is játszották. Felmerül a kérdés, hogy e sajátosságok valamelyikének volt-e helyi hagyománya, vagy a hagyomány felejtéséből, illetve egy-egy alkalmi megoldás rögzüléséből erednek-e.

Azt, hogy a vasvári ekkor valójában már az eltűnő hagyomány része volt, Tari Lujza 1997-es gyűjtése is tükrözi. Ezúttal Molnár László unokája, a 16 éves Molnár Béla segédprimás vezette az adatközlő fiatal alsókálosai zenészeket, mivel a primás,

⁹¹ Alsókálosa (Gömör és Kis-Hont), 1991. aug. 28. Gyűjtő: Agócs Gergely, Németh István, Szöllősi Mihály. A gyűjtési jegyzőkönyv nem nevezi meg a zenészeket. ZTI_Mg 6132.

⁹² Alsókálosa (Gömör és Kis-Hont), 1993. jún. 21. Gyűjtő: Agócs Gergely, Galambos Károly, Halmos Béla, Rosta Katalin, Szomjas György, Varjasi Tibor. Játzott: Molnár László primás (sz. 1921, Alsókálosa), 1965-től rimaszombati lakos, Molnár Géza „Sandrik” primás (sz. 1937, Alsókálosa), Ján Radics „Suhánc” hegedűkontra, (sz. 1924, Alsókálosa), rimaszombati lakos, Molnár Kálmán „Fekete” brácsás (sz. 1924, Alsókálosa), Váradi András „Kis Bandi” bőgős (sz. 1932, Szútor), 1950-től rimaszombati lakos, Danyi István „Csucskos” cimbalmos (sz. 1930, Rimaszék), rimaszombati lakos. ZTI_Mg 6385. A felvétel Felsőráson készült.

Ruskó Károly nem volt jelen. Molnár László unokája volt a cimbalmos is. A gyűjtésen szereplő muzsikuskok, akik közül a legidősebb is csak 24 éves volt, már nem ismerték a régi hagyományt, még a Molnár László által játszott régi dallamokat, így a vasvárit sem. Ezeket közönségük sem kérte tőlük. Repertoárjuk a részben a rádióból tanult népszerű magyarnótákból, csárdásokból és más tánczenéből állt.⁹³

A Martinovics-dallam néptáncadatai

Azon a Rimaszombat környéki kistérségen belül is, amelyen a Martinovics-dallam számos népi példáját gyűjtötték, különböző változattípusokat különíthetünk el. Két, egymással majdnem szomszédos település verbunkja jobban eltér az eddigiektől. Egyes vonásokban a városias adatokkal rokonok, azonban mivel táncot kísérték, arra figyelmeztetnek, hogy pusztán a zenei jellemzőkből nem következtethetünk közvetlenül a dallam hagyományban betöltött szerepére. E települések szóló férfitánc adata a különböző dallamváltozatok ellenére elképzelhetővé teszi, hogy valamikor a Martinovics-dallamnak Rimaszombat környékén más településeken is lehetett hasonló táncfunkciója.

A verbunk és verbunkos fogalmakkal kapcsolatban az első fejezetben bemutatott 1989-es osgyáni gyűjtésen a muzsikuskok vasvári kísérőjének mondták a dallamot.⁹⁴ A felvételen a Martinovics-dallam sajátos, erősen díszített második résszel hangzott el, ezt a C dallam követi, ami után azonban nem a „Sárga szöget...” (D), hanem a városi előadásokban hallott F dallam következik. Illés László primás szerint nem volt hozzá friss. A primás igen virtuóz, cifrázott előadásával kapcsolatban már említettem, hogy bár a zenészek a Martinovics-nótát vasvári dallamaként ismerték, ezt játszották akkor, mikor a gyűjtő a verbunkosról kérdezte őket, amely fogalom alatt ők egyértelműen a műzenei stílust értették, s ez előadásmódjukat is befolyásolhatta.

Az Osgyánhoz igen közel fekvő Nagymarásra vonatkozóan Balog Árpád cigányzenész tárogatós is beszélt a dallam tánckísérő szerepéről.⁹⁵ Az 1944-ben

⁹³ Tari Lujza, *Szlovákiai magyar népzene. Válogatás Tari Lujza népzene gyűjtéséből (1983-2006)*. Gyurcsó István Alapítvány könyvek 49. (Dunaszerdahely: Csemadok Dunaszerdahelyi Művelődési Intézete, 2010), 160–161.

⁹⁴ Osgyán (Gömör és Kis-Hont), 1989. szept. Gyűjtő: Abonyi Attila, Balázs Tünde, Halmos Béla, Varga Norbert. Játszott: Illés László primás (sz. 1925), Szabó Lajos kontrás (sz. 1928) és Putnoki Dezső bőgős (sz. 1925). ZTI_Mg 5697 B.

⁹⁵ Losonc (Nógrád), 1994. dec. 3. Gyűjtő: Tari Lujza. Játszott: Balog Árpád tárogatós (sz. 1944, Nagymaros). ZTI_DAT 231B_0_30. Lásd: Tari Lujza, *Szlovákiai magyar népzene. Válogatás Tari Lujza*

Nagydarócon született, de Tari Lujza 1994-es gyűjtése idején Losoncon élő zenész megjegyezte a Martinovics-dallamról, hogy „verbunkos-féle”, s miután eljátszotta, hozzátette, hogy „ez lett vóna a vasvári.” Elmondása szerint a vasvári Nagydarócon férfitáncként élt, amelyet a jó táncosok külön kértek a maguk számára. A szóló férfitánc összhangban van a Martinovics-dallam jellemzően cikluskezdő szerepével és verbunkos jellegével. A dallam korábbi használatáról Tari lejegyzése szerint így fogalmazott:

„Akkor vótak olyan emberek, akik ezt kikérték maguknak a lagziba, és akkor ők táncoltak. De akkor mā sēnki sē tāncolt, csak ők. Mer’ ők még ki tudtāk lábbal is taposni akkor ezt a nótāt.” A gyűjtő kérdésére elmondta, hogy még 1980-ban is élt az az ember Nagydarócon, aki táncolt rá. „Pista bācsinak hívták, az még eljárta magāba, pedig mā’ 70 éves vót! Vékony magas ember volt, csizmāt viselt, nagyon szerette mutatni, hogy ő tud tāncolni. Akkor eljárta. Dehāt az olyan pontosan, mint az óra, mikor jár, úgy tāncolt erre a nótāra!”

Balog Árpád elbeszélése utólag egészíti ki táncadattal a korábbi gyűjtéseket, amelyek egyikén ő is részt vett, de amelyeken a dallam használatára vonatkozó információt nem rögzítettek. 1987-ben és 1988-ban Agócs Gergely többször felvette a dallamot nagydaróci zenészekről, az 1940-ben született Balog Gyula primástól és az egy évvel fiatalabb Balog Rudolf kontrástól.⁹⁶ Az általuk játszott ciklust a Martinovics mellett a lassúnak húzott, de nem minden esetben szereplő F dallam és egy bizonyos műfriss alkotja, sorrendjük az időben egymáshoz közel, azonos zenészekkel készült felvételek esetében is különbözik. Nincs tehát jelen a kifejezetten a területhez kötődő „Sárga szöget...” és C dallam, valamint az E friss sem.

Az Agócs saját kazettáiról átjátszott magnetofonszalagok vélhetően követik a nem mindig pontosan datált gyűjtések időrendjét. A primás a Martinovics-dallamot először „vasvári verbunkos”-nak nevezte, a későbbiekben nincs bemondás. Különös, hogy az első két 1987-es felvételen a más települések adataiban inkább friss jellegű F dallam indította a ciklust, ezt követte a Martinovics-dallam, amelynek először csupán első felét játszották, másodszor

népzenegyűjtéséből (1983-2006). Gyurcsó István Alapítvány könyvek 49. (Dunaszerdahely: Csevadok Dunaszerdahelyi Művelődési Intézete, 2010), 127–129.

⁹⁶ „Vasvári verbunkos”. Nagydaróc (Nógrád), 1987. júl. Gyűjtő: Agócs Gergely. Játszott: Balog Gyula primás (sz. 1940), Balog Rudolf bőgős (sz. 1945), ezúttal hegedűkontrás. ZTI_Mg 5647 B, ZTI_Mg 5648 A; 1988. május 14. ZTI_Mg 5663 A; 1988. Játszott: Balog Gyula prim, Botos József brácsa, Balog Rudolf bőgő, Balog Árpád, tárogató. ZTI_Mg 5664.

Violin $\text{♩} = \text{c. } 136$

The violin score for the 15th staff is written in G major (one sharp) and 2/4 time. The tempo is marked as approximately 136 beats per minute. The music consists of ten staves. The first nine staves end with a triple bar line and a key signature change to D major (two sharps). The tenth staff begins with a double bar line and a key signature change to D major, followed by a repeat sign and two endings. The first ending leads back to the beginning of the piece, and the second ending leads to the final cadence.

15. kotta. Játszott Balog Gyula primás, Nagydaróc. Riskó Kata lejegyzése

pillanatnyi leállással jutott eszébe a primásnak a folytatás, amit beledúdolt. Ezután visszatért az F. A harmadik felvételen csak a teljes Martinovics-dallam hangzott el az F nélkül, s a frissek követték. 1988 májusában a muzsikusok a területen ismert „Amott van egy nagy ház...” kezdetű ereszkedő népdalt hallgatónak játszották, majd Agócs azt

kérte, húzzák mellé a vasvárit. Az ezt követő bizonytalanság a kapcsolódás szokatlanságát sejteti, de a zenészek eljátszották a Martinovics-dallamot, azonos tempóban az F-et, majd frisseket. A hallgatóval való párosítás talán a gyűjtő kérése, a verbunk dallamainak azonban nem kizárt, hogy ez volt eredeti sorrendje, amelyet esetleg eleinte, az első két felvételkor nem tudtak biztosan felidézni.

1988-ban egy pontosabban nem datált felvételen Agócs a verbunkot Balog Gyula primástól, az ezúttal bőgöző Balog Rudolftól, Botos József brácsástól és a későbbi gyűjtésen is játszó Balog Árpád tárogatóstól vette fel. A vasvári az említett hallgatót követte, s a Martinovics-dallamból és a frissekből állt, az F nem hangzott el. 1994-ben Balog Árpád viszont az előző, 1988. májusi gyűjtéshez hasonló ciklust adott elő. Csupán az egyébként cifrázott verbunkdallam szabadabb, rubatóbb karaktere különbözött a korábbi vonós adatoktól, ami a klarinétos-tárogatós számára szokatlan szóló előadással függhet össze. (15. kotta)

A Martinovics-nóta nyomai az észak-keleti vidéken

Néhány földrajzilag elszórt adat azt sejteti, hogy a dallam korábban az eddig bemutatott kistájtól keletebbre is élhetett a néphagyományban. Az általam talált, táncfunkcióban készült Martinovics-felvételek közül éppen a legkorábbi nem tartozik a már bemutatott területhez. Nem is magyar etnikumú. Az Abaúj-Torna megyei, Kassától keletre fekvő Györkén 1972 novemberében ruszinok táncoltak a dallamra. Az eddigiektől dallamilag távolabb álló variáns a Martinovics-nóta második felének felel meg, s ebben a gömörmihályfalvi adathoz hasonlít.⁹⁷ Kidolgozása egyes részleteiben kifejezetten a magyar változatokkal rokon, máskor viszont a primás a magyar verbunkoktól teljesen idegen módon, például a harmadik dallamsorban egész ütemen át tartó tremolóval figurálta a dallamvázatot. A verbunk két ismert magyar nóta, a „Nem loptam én életembe” és a „Gyenge a nád” szlovák nyelvű változatára járt csárdással és frissel folytatódott, amely dallamok lényegében azonosak a magyar formával.

A verbunkdallamok virtuóz jellegével, bemutató karakterével kapcsolatban említettem a Martinovics-dallamhoz tartozó Bereg megyei táncadatot. A szernyei Szálka Gábor hegedűs a népies műtáncra utaló „magyar verbunkos csárdásnak” nevezte a Martinovics-nóta általa előadott sajátos változatát 1988-ban. Mint mondta,

⁹⁷ Györke (Abaúj-Torna), 1972. nov. 26. Gyűjtő: Martin György, Mészáros Imre, Quittner János. ZTI_Mg 2669 B, ZTI_Ft. 793.

Nagydobronyban játszotta utoljára körülbelül 1947-ben, amikor még táncolták férfiak nőkkel „körbe is, meg egyesével is”. A gyűjtő kérdésére elmondta, hogy Nagydobronyban előfordult néha az is, hogy férfi egyedül járta, majd azzal folytatta, hogy juhászok, csordásemberek tudták ezt legjobban táncolni. Ez utóbbi információ már ellentmondásosnak tűnik a primás „magyar verbunkos csárdás” megnevezésével, amely utóbbi alapján elképzelhető, hogy betanult műtánc is ment a Martinovics-nótára. 1988-ban a gyűjtés kedvéért Szálka Gábor primás vezetésével gáti, szernyei és polgári zenészekből összeállt egy zenekar, s az ekkor készített némafilmen táncoltak is a Martinovics-dallamra.⁹⁸ A zenész által említett négy évtized elteltével az adatközlők vegyes származási helye miatt ez is óvatosan kezelendő. Szálka a saját szavai szerint nem tudta jól a dallamot. 1901-ben született apja játszotta a bandájával, de ő már alig hallotta tőle. Egy alig két hónappal később készült másik felvételen,⁹⁹ amelyen egy helyi és egy nagydobronyi zenésszel muzsikált, eleve bizonytalanul kezdte a Martinovics-nótát, majd a kezdőmotívum után egy másik, általa korábban is játszott verbunkkal folytatta, és második strófa gyanánt már teljes egészében ezt a dallamot játszotta. Ő maga is mondta, hogy „valahogy én átmentem a másikba”.

Mindazonáltal a györkei és nagydobronyi adatot különösen érdekessé teszi, hogy ezek a Martinovics-dallam valamikori hagyományának tágabb, a nyelvterület északkeleti részére is kiterjedő területének lehetőségét vetik fel. A történeti források népi, vagy legalább közzenei hagyományhoz kapcsolódó adatai közül több mutatott a Bodrog vidékére, Szatmár és Szabolcs megyére, illetve Debrecen környékére. Az ezekből kirajzolódó terület földrajzilag és kulturálisan is közel esik ahhoz a kistájhoz, ahol a Martinovics-dallam a XX. században is számos településen fennmaradt a néphagyományban. A most bemutatott szórványos XX. századi népi gyűjtések e terület peremvidékéről származnak.

⁹⁸ Szernye (Bereg), 1988. nov. 19–20. Gyűjtő: Felföldi László, Halmos Béla, Vavrincez András. Játszott: Szálka Gábor (sz. 1926). ZTI_Mg 5544 B, ZTI_Mg 5545A kontra kísérettel, ZTI_Mg 5545 B zenekar, ZTI_Ft. 1328–1331. A jegyzőkönyvben nem rögzítették pontosan, hogy a filmre vett cigánytánc és magyar csárdás közül melyiket kíséri a dallam, de a primás korábbi közlése alapján vélhetően az utóbbit.

⁹⁹ Gát (Bereg), 1989. jan. 8–9. Gyűjtő: Halmos Béla, Vavrincez András, Virágölggyi Márta. Játszott: Szálka Gábor primás (sz. 1926, Szernye), Papp Károly kontrás (sz. 1933, Szernye), Papp Zoltán cimbalmos (sz. 1935, Nagydobrony). ZTI_Mg 5594, ZTI_Ft. 1373–1374.

Problematicus adatok

Egy-egy településen vitatható a Martinovics-dallam jelenléte. A Borsod megye Gömör megyei határán lévő Domaháza közel fekszik a Rimaszombat környéki kistájhoz. Lajos Árpád 1960-ban, a domaházi ivónak nevezett farsangi mulatságról publikált tanulmányában a domaházi vasvári kísérodallamát is közzétette. Az általa publikált dallam a Martinovics-nóta első felének változatából és a „Sárga szöget ...” dallamból áll. Mint írta, ez jól ismert volt a hangony- és általában a barkóvidéki cigányzenekarok körében.¹⁰⁰ Ugyanakkor ez az egyetlen adat, amely a domaházi vasvárival kapcsolatban a Martinovics-nótát is feltünteti. Ráadásul Lajos lejegyzése sem kifejezetten domaházi, hanem a pontatlan megjelölés szerint „hangonyvidéki” cigányzenészek előadását rögzíti, ami a Domaháza fölött eredő és a Sajóba folyó Hangony-pataknek a falunál távolabb térségére utal. A Domaháza táncéletét részletesen vizsgáló Erőss László 1960-as gyűjtési jelentéseiben a vasvári dallamaként több vokális dalt, valamint egy „vasvári dallam”-nak nevezett „hangszeres műdal”-t említett. Utóbbi az általa történeti párhuzamként megnevezett debreceni kézirat és a későbbi domaházi gyűjtések alapján a „Sárga szöget...” dallam lehetett. Erőss leírása szerint a vasvári a területen általában egy régi lassúból és egy vagy több frissből áll, s a lassú mindenütt a „Martinovics nóta”, amelyet azonban Domaházán nem ismernek.¹⁰¹ A Martinovics-dallam a Zenetudományi Intézet Népzenei Archívumának az utolsó fejezetben részletesen tárgyalandó domaházi vasvári felvételein sem hangzik el. Mindenesetre ha nem is tudjuk, hogy a Lajos Árpád által közölt dallamváltozat melyik település hagyományához tartozik, zenei szempontból a kistáj többi verbunkadata közé illik.

Medveshidegkúton az 1929-ben született Mag Albert Péter primás 1988-ban elmondta, hogy a Medves alatt nem jártak vasvárit, s általában véve verbunkot sem,¹⁰² és 1985-ös medvesalji gyűjtését követően Takács András is arról számolt be, hogy a korábbi gyűjtések szerint a vasvári nevet nem használták Medvesalján. Ugyanakkor a Medveshidegkúttal szomszédos településről új adatot közölt: „a mostani gyűjtés Egyházasháton olyan adatközlőre (adatközlőkre) lelt, akik egyértelműen igazolták a

¹⁰⁰ Lajos Árpád, „A domaházi ivó”, *Néprajzi Közlemények* 5/ 3–4 (1960): 267–289. Ide: 281–284.

¹⁰¹ Erőss László: *Domaháza táncai és táncélete* (Kézírtatos összefoglaló, ZTI_Akt. 751.), 10–13.

¹⁰² Medveshidegkút (Nógrád), 1988. ápr. 3. Gyűjtő: Agócs Gergely. Játzott: Mag Albert Péter primás (sz. 1929). ZTI_Mg 5663 B.

tánc vasvári megnevezésének honosságát, sőt a tipikus dallamát is ismerték.”¹⁰³ Takács az 1990-ben megjelent könyvében az „Engem a vármegye nem szán” szövegű dallamot is említette, mint amely a Medvesalján, a barkóvidéken a tánc jellegzetes verbunkdallama mellett a vasvárihoz kötődött.¹⁰⁴ A jellegzetes verbunkdallam alatt vélhetően a Martinovics-nótát értette, mert a vasvári másik, „Sárga szöget...” szöveggel is ismert dallamára külön hivatkozott, az azonban nem egyértelmű, hogy pontosan melyik területre vonatkozóan tartotta elterjedtnek. Mindenesetre a gyűjtésekből nem ismerünk a Martinovics-nótára vonatkozó adatot a szűkebben vett Medvesaljáról.

A Gömör megyei Szilice Rimaszombattól nem messze, északkeletre fekszik. Pesovár Ernő és Lányi Ágoston e falu vasvári verbunkjának kísérőzenéjeként a Martinovics-dallamot közölte 1974-ben, *A magyar nép táncművészete* című könyvében. A szerzők azt is feltüntették azonban, hogy a publikált dallamváltozat nem népi gyűjtés, hanem Ruzitska Ignác *Magyar Nóták Veszprém Vármegyéből* című gyűjteményének darabja.¹⁰⁵ Nem indokolták, hogy miért ezt a dallamot adták meg a verbunkhoz. Az eredeti, 1968-as szilicei gyűjtésen a táncot Ádám Gyula járta, s a néptánc jegyzőkönyvből az is kiderül, hogy mivel zenészek nem voltak a filmfelvétel készítésekor, a gyűjtők a Pozsony megyei Vásárúton felvett verbunkot játszották le magnetofonról. A szilicei verbunkdallamot talán szóbeli adatok alapján azonosították. A meglehetősen távoli Vásárúton más verbunkdallam élt, és a gyűjtők fel is jegyezték, hogy annak frisse nem felelt meg a szilicei táncosoknak, hanem vagy zenén kívül, vagy friss nélkül járták a verbunkot.¹⁰⁶

Ugyanezt a táncot, valamint a gyűjtés egy másik, szintén erre a zenére táncolt verbunkját Takács András a mikófalvi vasvári dallamával közölte, amely a „Sárga szöget...” egyik altípusába tartozik.¹⁰⁷ Szilice más verbunkadataiban nem bukkan fel a Martinovics-dallam. Ádám Gyula az 1968-as gyűjtésen a vasvári dallamaként a „Sárga

¹⁰³ Egyházasbást (Nógrád), 1985. júl. 12. Gyűjtő: Takács András. Az 1900-ban született Mede István páros vagy szóló táncként írja le, s eldúdolja dallamát lassabban is, gyorsab is. Takács nem nevezi meg pontosan a dallamot. Mede Pál (sz. 1918) és Mede Pálné Nagy Aranka (sz. 1924) is emlékeztek a táncra, amit 4-5 férfi járt a lakodalomban. ZTI_Akt. 1410.

¹⁰⁴ Takács András, *Eredeti magyar népi táncok IX. Borzova, Szilice, Magyarbőd táncai* (Bratislava, Osvetovústav, 1990); Takács András–Fügedi János, *Gömöri népi táncok* (Pozsony, Madách, 1992), 18.

¹⁰⁵ Pesovár Ernő–Lányi Ágoston, *A magyar nép táncművészete. Néptánciskola I.* (Budapest: Népművelési Propaganda Iroda, 1974), 41–42 és 125–127.

¹⁰⁶ Szilice (Gömör és Kis-Hont), 1968. júl. 11. Gyűjtő: Martin György, Quittner János. Táncolt: Ádám Gyula. ZTI_Ft. 632. tánc.

¹⁰⁷ Takács András, *Eredeti magyar népi táncok VII. Szilice, Borzova, Berzéte, Kőrös táncai* (Bratislava: Osvetovústav, 1971), 80–81, 91. és Takács András–Fügedi János, *Gömöri népi táncok*. (Pozsony: Madách, 1992), 100, 108–109.

szöget...” szövegű dalt kezdte énekelni.¹⁰⁸ A Martinovics-dallamot a környéken végzett népzenei gyűjtéseken nem játszotta sem a berzétei Figur Jancsi primás, akit Ádám Gyula a verbunk egyik különösen jó játékosaként említett, sem a szintén Rozsnyó környéki, rudnai Rusznyák Pál primás, sem pedig a rudnai Gonosz Ferenc cimbalmos. Pedig a vasvári „Sárga szöget...” dallamát mindegyiküktől felvették, s több más verbunkdallam is elhangzott e terepmunkák alkalmával.¹⁰⁹ Elképzelhető, hogy az adatközlők által dúdolt „Sárga szöget...” alapján a gyűjtők tévesen a vasvári más településeken ismert, a Martinovics-dallamot is tartalmazó nagyobb ciklusával azonosították a Szilicén fennmaradt verbunk kíséredallamát.

*

A Martinovics-dallam jól illusztrálja a falusi és városi hangszeres zenei hagyomány elválaszthatatlan kapcsolatát, amely különösen szoros volt a viszonylag korán polgárosodó északi dialektusterületen. A dallamnak népzene gyűjtéseken rögzített adatai közül sem mindegyik sorolható a szűkebb értelemben vett néphagyományhoz. Az északi dialektusterület egy részének számos gyűjtése, több táncadata, és helyi dallamváltozatai arra utalnak, hogy e területen a Martinovics-dallam a néphagyomány, ezen belül a népi verbunkhagyomány szerves részének tekinthető, ugyanakkor amint a nádudvari gyűjtés mutatta, ez máshol is lehetséges. Ez azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy a tánchasználatra is mindenhol egyértelmű adataink lennének. Míg Osgyánban és Nagymaráson a dallamra járt férfitáncra vonatkozó emlékek hitelesnek érződnek, Rimaszombat környékének más településein a Martinovics-dallam variálódása, jelenléte a falusi zenészek repertoárján alátámasztja a dallam hagyományos jelenlétét, táncadatunk azonban e falvakból nincs. Elképzelhető, hogy a dallam itt legalábbis a XX. század második felében táncfunkciótól független verbunkosként maradt fenn.

¹⁰⁸ Szilice (Gömör és Kis-Hont), 1968. júl. 11. Gyűjtő: Martin György, Quittner János. ZTI_Mg 1896 A-B.

¹⁰⁹ Rudna (Gömör és Kis-Hont), 1955. jan. Gyűjtő: Manga János. Játszott: Rusznyák Pál (18), Kónya Kálmán (38) és Ikri György (74). ZTI_Mg 4335 B–ZTI_Mg 4336 A; 1956. nov. Gyűjtő: Manga János. Játszott: Rusznyák Pál primás (18) és Kónya Kálmán brácsás (40). ZTI_Mg 1623 A; Berzétei (Gömör és Kis-Hont), 1956. nov. Gyűjtő: Manga János. Játszott: Figur Jancsi primás (49), Kristóf István, kontra (30), Polák János, bőgő (22). ZTI_Mg 1623 A–B; Berzétékőrös (Gömör és Kis-Hont), 1967. okt. 28. Gyűjtő: Ág Tibor. Játszott: Figur János és zenekara. ZTI_Mg 3532 B; Rudna (Gömör és Kis-Hont), 1988. jún. 16. Gyűjtő: Tari Lujza. Játszott: Gonosz Ferenc parasztcimbalmos, bányász (sz. 1904). ZTI_Mg 5451A. A szilicei verbunkról lásd továbbá Takács András, *Eredeti magyar népi táncok VII. Szilice, Borzova, Berzétei, Kőrös táncai* (Bratislava: Osvetový ústav, 1971), 61–107. és Takács András–Fügedi János, *Gömöri népi táncok*. (Pozsony: Madách, 1992), 77–126.

A dallam létmódjával bizonyos mértékig összefügg, hogy hol melyik dallammal alkot ciklust, helyi változatai pedig a népi hagyomány variáló erejét mutatják. Az egyes változatok zenei jellegzetességei, a variáns típusa összefüggést mutat olyan más jellemzőkkel, mint a település néprajzi jellege, az adat elszigeteltsége, vagy a dallamnak a helyi hagyományban betöltött szerepéről ismert információ. Ugyanakkor a tradíció kopása és talán a különböző hagyományörző törekvések hatása miatt, különösen az újabb gyűjtések esetében, egyes adatokról szinte lehetetlen eldönteni, hogy mennyiben kötődnek a helyi népzenei hagyományhoz.

3. Dallamtípus és változatok: „Sárga szöget veretek a csizmámba...”

Az északi dialektusterület középső és keleti részén, a Martinovics-nótához képest szélesebb területen maradt fenn a „vasvári”-nak az a dallama, amelyet a már bemutatott adatközlők közül a szilicei Ádám Gyula és a rudnai Gonosz Ferenc cimbalmos a „Sárga szöget veretek a csizmámba” kezdetű szöveggel is említett.¹¹⁰ A dallam elsősorban hangszeres jellegű, de hasonló szövegkezdettel már korábban, 1957-ben gyűjtötte a faluban Ág Tibor, a szintén Rozsnyó vonzáskörzetéhez tartozó Csucsomban ő és Martin György 1968-ban vette fel,¹¹¹ és ezzel a szöveggel ismertként említi a szlovákiai magyar népzene bemutató kötetében Tari Lujza is.¹¹²

Az éttermi cigányzenéből átvett dallamok eredetét sokszor a változat erős hasonlósága árulja el. A városi zene egységesítő hatása a népi tánckísérő dallamként is élő „Ritka búza” gyűjtéseiben is megmutatkozott. A Martinovics-nótának a zenekultúra különböző rétegeihez sorolható adataiban az inkább városi és inkább népi hagyományozódás eltéréseit a variálódáson keresztül is megfigyelhettük. Noha a „Sárga szöget...” dallamhoz is találunk párhuzamokat XIX. századi forrásokban, sokkal jelentősebb a dallam népi elterjedtsége. Gyűjtési adataiban éppen ezért különösen szemléletesen nyilvánul meg a népzene variánsokban megvalósuló létmódja. A népzene kutatásban a dallam és történeti párhuzamai, valamint a gyakran hozzá kapcsolódó népi tánc mellett kevesebb figyelmet kapott a változatok eltéréseinek és hasonlóságának rendszerezése, zenei elemzése. Pedig az északi dialektusterület verbunkjai között a „Sárga szöget...” kiemelt helyet foglal el a variánsok gazdagságának szempontjából. Dallamváltozatainak különböző csoportjait különíthetjük el, amelyeknek a helyi többnyire egy-egy kisebb területhez kötődnek.

¹¹⁰ Szilice (Gömör és Kis-Hont), 1968. júl. 11. Gyűjtő: Martin György, Ág Tibor, Quittner János. Énekelt: Ádám Gyula (55). ZTI_Mg 1896A–B, ZTI_Ft. 632; Rudna (Gömör és Kis-Hont), 1988. jún. 16. Gyűjtő: Tari Lujza. Játzott: Gonosz Ferenc parasztcimbalmos, bányász (sz. 1904). ZTI_Mg 5451A.

¹¹¹ Szilice (Gömör és Kis-Hont), 1957. Gyűjtő: Ág Tibor. Énekelt: Bárczi György (sz. 1892). Megjelent in Takács András–Fügedi János, *Gömöri népi táncok* (Pozsony: Madách, 1992), 302.; „Vasvári”. Csucsom (Gömör és Kis-Hont), 1968. júl. 12. Gyűjtő: Martin György, Ág Tibor. Énekelt: özv. Ondrej Andrásné Domik Margit (61). ZTI_AP 7136/j-l.

¹¹² Tari Lujza, *Szlovákiai magyar népzene. Válogatás Tari Lujza népzene gyűjtéséből (1983-2006)*. Gyűjtő István Alapítvány könyvek 49 (Dunaszerdahely: Csemadok Dunaszerdahelyi Művelődési Intézete, 2010), 166.

A „Sárga szöget...” történeti forrásai

Viszonylag kevés olyan történeti adattal rendelkezünk, amelyek a „Sárga szöget...” dallamnak a XX. századi népzene gyűjtések során rögzített változataival egyértelmű, közeli rokonságban lennének. Kiss Lajos a népi verbunkdallamokat vizsgáló tanulmányában a Martinovics-nóta kapcsán bemutatott, XIX. századi debreceni kézirat Frissét és a „Sárga szöget...” dallam néhány népi változatát állította egymás mellé.¹¹³ A „Sárga szöget...” távoli, inkább csak a korai dátum miatt érdekes kapcsolatát fedezhetjük fel a jelenleg az Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtárában őrzött, *Nemzeti Tántzok 1822* címet viselő kézirat egyik dallamával.¹¹⁴ A kézirat több, mint harminc hegedűdallamot és további, önállóan is lejegyzett „Figurá”-t tartalmaz. Egy lassabb, verbunkos jellegű tétel „Frisses” feliratú részének mindössze nyolc ütemes Triója a felütéses kezdés ellenére a „Sárga szöget...” dallam első felével rokonítható. Tari Lujza a „Sárga szöget...” rokonára mutatott rá Sárközy Kázmér darabjában, amely „Lassú Magyar Szomorúan” felirattal szerepel Ruzitska Ignác *Magyar Nóták Veszprém Vármegyéből* című gyűjteményének 1824-ben kiadott második fogásában, „Nagyon Lassan” felirattal egy 1825-ben megjelent kiadványban, valamint „Lassan” felirattal, szerző említése nélkül egy Pannonhalmán fennmaradt, az előbbiekkal körülbelül egykorú, hegedűre írt gyűjteményben.¹¹⁵ A darab a verbunkos korszak lassú, gazdagon díszített tételtípusába tartozik, dallamváz szempontjából távoli rokonságban áll a népi verbunkokkal. A források száma alapján vélhetően kedvelt mű volt, s elképzelhető, hogy valamilyen népi vagy népszerű dallamtípusra támaszkodott.

Közelebb áll a népzenei változatokhoz a „Márs és Vénusz szentek voltak” kezdetű énekelt verbunkos, amelyet Tari Tóth István kiskunsági kántor 1832–1843 között keletkezett kézirat dalgyűjteményéből közölt a vasvári kapcsán.¹¹⁶ A „Sárga szöget...” első felének megfelelő dallam befejezetlen, utolsó hangjai egyértelműen továbbvezető figuráció részeinek tekinthetők. Tempójelzése Moderato, ritmikája

¹¹³ Kiss Lajos, „Népi verbunk-dallamainkról”, in *Táncstudományi Tanulmányok 1959–1960*, szerk. Dienes Gedeon, Morvay Péter (Budapest: Magyar Táncművészek Szövetsége, 1960), 279–290. Ide: 286–289. A dallam második feléhez Kiss egy általa is igen távolinak tartott további párhuzamot von a *Magyar Nóták Veszprém Vármegyéből* Martinovics-nótát feldolgozó darabjával.

¹¹⁴ Papp Géza, *A verbunkos kéziratok emlékei. Tematikus jegyzék* (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1999), 139–145. Külső papírborítóján Mátray Gábor kézírásával szerepel a következő felirat: „Régi magyar nóták töredékei a XIX-ik század II. és III. tizedéből Hegedűre”, továbbá feljegyzés arról, hogy a kézirat 1858-ban a pestbudai hangászegyleti zenedéhez került.

¹¹⁵ Tari Lujza, *Különbféle magyar nóták a 19. század elejéről – Allerlei ungarischen Melodien vom Beginn des 19. Jahrhunderts* (Budapest: Balassi, 1998), 26.

¹¹⁶ I. m. 26.

egyszerű, pontozatlan. Dallama hangszereszerű, de az énekelt verbunkosban is jellemző hajlításokkal díszített, és a második ütemet záró oktávugrás a verbunkos stílusban és a népi vasváriban egyaránt gyakori. (16. kotta)



16. kotta. Tóth István dalgyűjteménye 120. sz. 65. lap. Tari Lujza közlése

A debreceni kézirat a Martinovics-nóta kapcsán már tárgyalt datálási problémái alapján legkorábban a XIX. század közepéről származhat, e távolabbi adatok keletkezési idejénél tehát valamivel későbbi lehet. Egyik darabjának „Friss”-e a „Sárga szöget...” legszorosabb történeti párhuzama,¹¹⁷ s ugyanúgy a Martinovics-nóta után szerepel, mint ahogyan e dallamot követi a „Sárga szöget...” a XX. századi népi gyűjtések egy részében. A kéziratban szereplő változat, különösen annak második fele részleteiben is feltűnően egyezik a „Sárga szöget...” bizonyos variánsaival, bár a népi verbunkokra jellemző pontozott ritmusok szinte teljesen hiányoznak.

A dallam további rokonait fedezhetjük fel XIX. századi vokális forrásokban. Lajos Árpád a domaházi vasvári kapcsán úgy fogalmazott, hogy a dallam egyik részlete Arany János „A szép fényes katonának” szövegű dalának hatását mutatja.¹¹⁸ Az Amade László XVIII. századi versére írt *Toborzó* című dal a Lajos által közölt népi verbunk dallamai közül egyértelműen a „Sárga szöget...” dallammal rokon. A művet Arany más dalaival együtt Bartalus István jelentette meg zongorakísérettel 1884-ben, előszava szerint a költő 1875. január 17-re datálta.¹¹⁹ A *Toborzó*nak különösen az első két sora áll közel a vasvári egyes népi adataihoz, második fele inkább csak a dallam vonalában hasonlít. Dallamtípusának ugyanakkor számos korábbi vokális és hangszeres párhuzamát ismerjük. Bár ezek távolabb állnak a „Sárga szöget...” népi változataitól, a kevés szorosabb történeti források mellett a tágabb típus ismertségére utaló adatok is

¹¹⁷ Papp Géza, *A verbunkos kéziratok emlékei. Tematikus jegyzék* (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1999), 127–133.

¹¹⁸ Lajos Árpád, „A domaházi ivó”, *Néprajzi Közlemények* 5/ 3–4 (1960): 267–289. Ide: 281.

¹¹⁹ Arany János *dalai*. Éneke és önálló zongorára feldolgozta Bartalus István (Budapest: Révai testvérek, 1884). 13.

555. Buda helyen fejtve 1857.
Mátyás 3. sz.
megj. 1852.

Alapritm. d = 96

Ott a réten gy al-mafi tödel-lett. An nótáim nótáim (kőnyest). P. no el-ue, mit a bpa-da

(Coda)*

Vivace. d = 100

gyöngyi, k én ró-sám, haj-ba-na-ffon. Gyö-nyöm. De-bee-ben, a' kis ár-ben, tra-ná-ben Hopp Sá-ni

Sa-rolk-ra, fogd a' ke-ze-m ma-rok-ra Hopp Sá-ni Gyö-rös-re, Enyim vagy te örökre.

1. Ott a réten áll.

2. Sárkelepes szóna terem a' réten, a' réten,
megeszkollak kedves babám e' héten, e' héten;
valamennyi kis csikó van, mint kurta,
valamennyi szép leány van, mint barna.
Debreczenben,
A' kis kertben,
Czifra szűrben,
Hopp Sári sarokra,
Fogd a' kezem marokra,
Hopp Sári csűrökre,
Enyim vagy te örökre!

mint
Berggreen 42

x) Nb. v. ö. Magyarországi dudások csöndül

1681 2926

120

zöldellett” kezdősorral egy szövegében rokon és dallamában igen közeli változatot, továbbá egy hasonló dallamú, „Pesttől fogva Debreczenig a vasút, a vasút” szövegű variánst publikált a *Magyar népdalok egyetemes gyűjteménye* első kötetében. (17. kotta) Az általa feltüntetett adatok szerint Budán és Székesfehérváron, utóbbit Káposztás-Megyeren, Pesten és Rákospalotán hallotta 1851-ben.¹²⁰

Az 1855-ben bemutatott *Huszárcsíny* című népszínmű Böhm Károly által összeállított zenéjében – amelyben a Martinovics-nóta változata is megtalálható – a „Széna, széna, széna terem” kezdetű szöveg- és dallamváltozat a Füredi által közölthöz képest jelentéktelen eltéréssel szerepel. Ezt a népszínmű más dalaival együtt Erkel Elek is kiadta. (18. kotta) A *Huszárcsíny* bizonyára jelentős szerepet töltött be a dal ismertségében, hiszen lényegében az abban elhangzó változatot találjuk számos későbbi gyűjteményben, így Bartalus István *101 magyar népdalában*, a Goll János által szerkesztett *Magyar nemzeti lant* című kórusgyűjteményben, Szini Károly dalgyűjteményében, hangszeres jellegű változatban Limbay Elemér *Magyar dal-albumában*, továbbá Szunyogné *Nótás könyvében*. E publikációk, amelyek egy része a Kodály-rendben is szerepel, egyaránt tükrözik és segíthették a dal népszerűségét.¹²¹

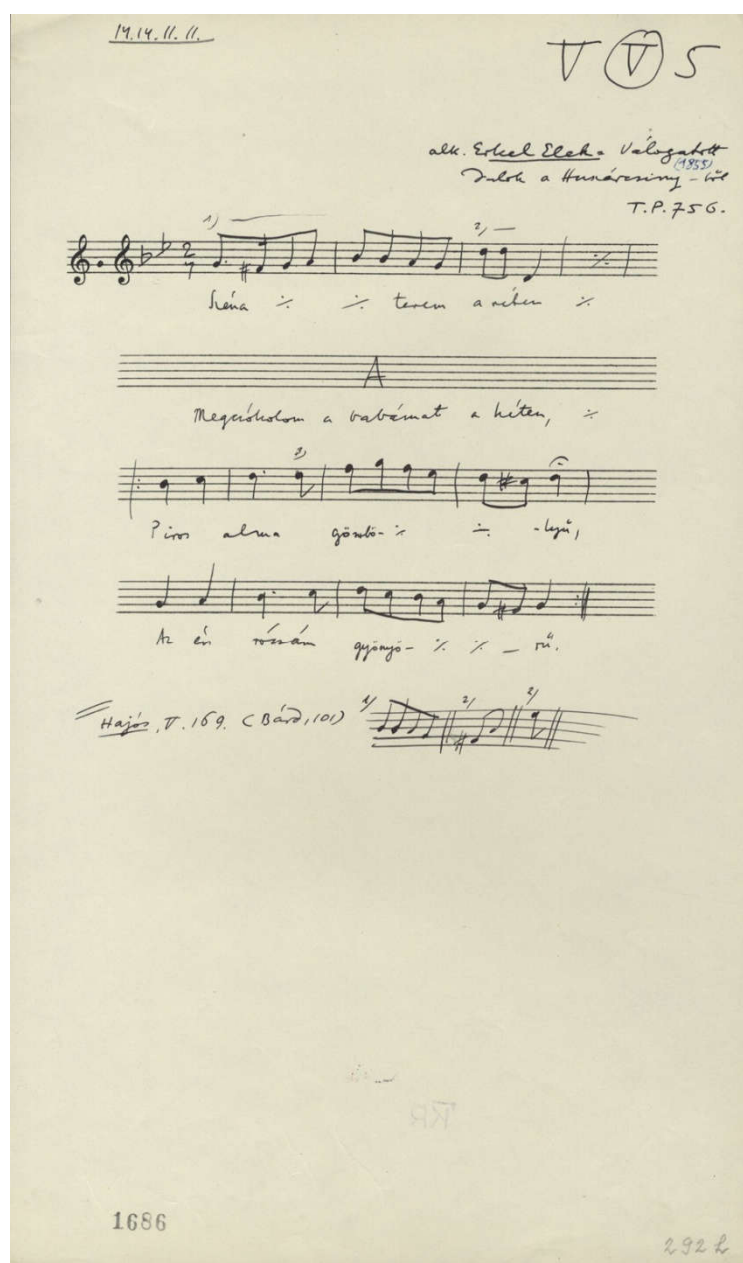
A dal mindhárom szöveg- és dallamváltozata megjelent Andreas Peter Berggreen több nemzet dalait zongorakísérettel közreadó gyűjteményének 9. kötetében 1869-ben.¹²² A „Pesttől fogva Debreczenig a vasút, a vasút” altípus Kiss Lajos 1864–1879 körülre datálható kéziratában és Káldy Gyula *A szabadságharc dalai és indulói* című gyűjteményében a világosi fegyverletételhez kapcsolódó szöveggel szerepel.¹²³ Az egyes szövegekhez tartozó altípusok legjellemzőbb különbségei az első két sorban jelentkeznek, amelynek állandó dallamvázát más-más módon variálják. A népi verbunkok „Sárga szöget...” dallamához elsősorban az első két sor, egyes variánsaihoz

¹²⁰ Mátray Gábor, *Magyar népdalok egyetemes gyűjteménye* 1. (Buda: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1852), 2–3. sz.; a Kodály-rendi támlapok száma KR 735 és 736.

¹²¹ Szini Károly, *A magyar nép dalai és dallamai* (Pest: Heckenast Gusztáv, 1865), 77. (KR 28571); Bartalus István, *101 magyar népdal* (Pest: Rózsavölgyi és Társa, 1861), 17.; Goll János (szerk.), *Magyar nemzeti lant. 200 magyar népdal, férfinégyesekben* (Budapest: Kókai Lajos, é. n., az előszó alapján 1878), 110.; Limbay Elemér (szerk.), *Magyar dal-album I. kötet*. Zongorára alkalmazá Bolla Gábor (Braunschweig: Henry Litolf’s Verlag, é. n.) 72. (KR 743); Szunyogh Lorándné (szerk.), *Nótás könyv. 530 összegyűjtött magyar nóta* (Nagyvárad, 1900), 275. sz. (KR 744). Megtaláljuk továbbá a Kodály-rendi támlap szerint 1850–1860 körülre datálható *Dalfűzér* című kéziratban (Nemzeti Múzeum Ms. Mus. 1311, KR 740) és Bartalus István *Gyermekdalthon* című kiadványának 2. kötetében (Budapest, Lipcse: Rózsavölgyi és Társa, é. n., N. G. 1414.II), 4–5.

¹²² Andreas Peter Berggreen, *Folke- Sange og Melodier, fædrelanske og fremmede, 9. Litauiske, Finske, Ungarske og Nygraeske*. Kjøbenhavn: C. A. Reitzel, 1869. No. 41, 42 és 38. Ez utóbbi szövege a *Dalfűzér* című gyűjtemény változatának második versszakaként is szerepel.

¹²³ Kodály Zoltán népzenei rendjének KR 739 számú támlapja.



18. kotta. Kodály-rendi támlap a Huszársíny alapján

inkább Szini és Arany adata, másokhoz az „Ott a réten...” altípus áll legközelebb. Kodály népzenei rendje ez utóbbi két vokális népi adatát is tartalmazza saját gyűjtéseiből Mohiról és Rimócról, a támlapon a történeti forrásokra is hivatkozva.¹²⁴

A legkorábbi ismert vokális forrásokhoz hasonlóan éppen 1851-től kezdve, néhány éven belül több hangszeres csárdásdallam-változat is megjelent, amelyek mind a „Pesttől fogva Debreczenig...” szövegű változathoz állnak közel. Ellenbogen Adolf

¹²⁴ KR 747 és 748 számú támlapok.

Három csárdás zongorára című 1851-es zongoraművének második darabjában, a „Sárga csikó” gyors részében a dallam hangszerszerűen, előkéekkel, pontozásokkal, nagy ugrásokkal szerepel. Igen hasonló ehhez a Langer János *A fiatal csárdás tánczosok* című, ismert dallamokat felhasználó csárdásgyűjteményében¹²⁵ megjelent „Sárga Csikó Csárdás”, amely talán Ellenbogen művének átirata. Közeli, de egyes részleteikben más-más módon kidolgozott változatokat találunk Ábrányi Kornél 1852-es *Tíz legkedveltebb népdalok és csárdások* című művében, illetve az 1856-ban Wagner Józsefnél szerzőnév nélkül megjelent *Lófuttatási csárdásban*. A most vizsgált dallam mindkét műben frissként szerepel. Távolság áll a „Sárga szöget...” dallamtól a „Nem ütik a jogászt agyon” kezdetű nóta, elsősorban annak első fele, amely azért érdemel mégis említést, mert az eddig felsorolt változatokkal ellentétben a XX. században is népszerű maradt a néphagyomány mellett a városi éttermi cigányzenében is.¹²⁶

Mindezek alapján a „Sárga szöget...” dallam eredete, történeti hovatartozása nem határozható meg közelebbről. A debreceni kézirat, amely a dallam igen közeli rokonát őrzi, bizonyára élő hagyományra támaszkodott. Erre utalnak a korábbi adatok is, noha zeneileg távolabbiak. Az 1850-es évektől nagyobb számban megjelenő népies dalok és csárdások egy hasonló dallamtípus népszerűvé válását mutatják az akkor leginkább divatos műfajokban, s ezek szintén hozzájárulhattak a vasvári dallamának fennmaradásához, népszerűségéhez.

A debreceni kézirat és a Rimaszombat környéki néphagyomány

A XX. századi éttermi cigányzenekarok repertoárján a „Sárga szöget...” dallam nem volt jellemző. Kevés közvetlen XIX. századi párhuzama mellett ez is arra utal, hogy a dallam valószínűleg nem volt olyan ismert a műveltebb rétegekben, mint a „Ritka búza” vagy a Martinovics-nóta. Számos népi adatát gyűjtötték viszont a magyar népzene északi dialektusterületén. Tari Lujza leírása szerint főleg a Csallóköz és Gömör megye közötti térségben a XX. század második felében is nagy népszerűségnek örvendett.¹²⁷ A Zenetudományi Intézet Népzenei Archívumában az Ipoly felső, keleti szakasza és a

¹²⁵ Ellenbogen Adolf, *Három csárdás No. 2. Sárga csikó csárdás* (Pest: Treichlinger, 1851), Langer J., *A fiatal csárdás tánczosok. Könyű népies csárdások zongorára* (Pest: Treichlinger, 1854).

¹²⁶ Ezzel függhet össze, hogy 1999-ben a kürti Farkas Róbert „vasvári” néven a „Nem ütik a jogászt agyon” kezdetű nótát húzta. „Vasvári” a korábbi kürti gyűjtésen nem volt, s a zenész talán a gyűjtő dallamkérdésére kezdte az általa ismert hasonló dallamot. A gyűjtés kiadását lásd: Agócs Gergely–Gombai Tamás, *Kürti bandák. A Vág–Garam köze népzeneje* (Budapest: Hagyományok Háza, 2004), 57.

¹²⁷ Tari Lujza, *Különbféle magyar nóták a 19. század elejéről – Allerlei ungarischen Melodien vom Beginn des 19. Jahrhunderts* (Budapest: Balassi, 1998), 26.

Hernád közötti területről találunk rá adatokat. Variánsainak az említett területen belül is különböző csoportjait különböztethetjük meg, amelyek többé vagy kevésbé egy-egy kistájra jellemzők, s amelyek bővebb adatokkal talán önálló altípusok irányába mutathatnának. Ritkább esetekben merül fel a kérdés, hogy a gyűjtött hangfelvétel, illetve az adott változat mennyiben gyökerezik a régebbi hagyományban, s mennyiben változtattak azon a vasvárit igen szívesen műsorukra tűző újabb fesztiválprodukciók.

A „Sárga szöget...” népi adatainak egy csoportja a debreceni kézirat „Friss”-ének szoros rokona. Variáns szempontjából is ide sorolhatók azok a verbunkok, amelyekben a dallam a kézirathoz hasonlóan a Martinovics-nótát követően szólal meg. Az adatok többsége Rimaszombat környékéről származik. Kiss Lajos Ózdról közölt egy megismételt két részből álló, összesen mindössze nyolc ütemes változatot, amelyet Volly István gyűjtött Oláh Kálmán prímástól és cigányzenekarától 1952-ben.¹²⁸ (19. kotta)



19. kotta. Volly István ózdi gyűjtése. Kiss Lajos közlése

A korai példák közé tartozik a Martinovics-nóta kapcsán bemutatott 1958-as nemesradnóti, 1963-as alsókálosai, 1974-es ajnácskői és 1988-as feledi verbunkfelvétel. Az ajnácskői gyűjtésen a verbunkot követően, a kezdőmotívum füttyülése – valószínűleg a gyűjtő dallamkérése – után, friss tempójú előadásban külön is elhangzott a „Sárga szöget...” teljes strófája. (20. kotta) Területileg ide sorolható az 1963-as összhangban álló „vasvárié” dallama, amelyben az akkor 56 éves Óvári Dénesné a gömörmihályfalvai gyűjtés talán töredékes, bár e dallamok variábilis karakterével Martinovics-nóta második felét a „Sárga szöget...” e változatainak jellegzetes első részével váltakozva énekelte.¹²⁹ Tari Lujza 1997-ben Rimaszombatban is felvette a dallamot Radics János cigányprímástól. Radics változata a környékbeli verbunkok

¹²⁸ Kiss Lajos, „Népi verbunk-dallamainkról”, in *Táncstudományi Tanulmányok 1959–1960*, szerk. Dienes Gedeon, Morvay Péter (Budapest: Magyar Táncművészek Szövetsége, 1960), 279–290. Ide: 286–287.

¹²⁹ Gömörmihályfalva (Gömör és Kis-Hont), 1963. nov. 3. Gyűjtő: Olsvai Imre. Énekelt: Óvári Dénesné Bónis Ilona (56). ZTI_Mg 1430A.

AP 10.474/b Ajnácskő (Gömör's kishart)
Vasvári * Porteleki István
 sz. 1894. jan. 20.
 gy. Ag Tiber 1974. VIII. lej. Tari Lujza 1998.

$\text{♩} = 120$

hepedű

poco accel.

"Eleg!" - Mondja, majd hangolui
 kezd.

l. "Verbanuk" címmel 10.474/a

* Adat nincs róla. Gyakorlott, jó primás, nevetől
 ítélve paraszt.

20. kotta. „Vasvári”, játszottá Porteleki István Ajnácskón. Tari Lujza lejegyzése

hagyományába illik, noha a Martinovics-nóta ezúttal nem hangzott el. Az első fejezetben már említett primás 1924-ben Balogtamásiban született, Rimaszécsen tanult, sokáig szülőfalujában működött, s pásztordallamokat is tudott, előadásmódja azonban

már távol került a népi hagyománytól.¹³⁰ Ez érvényes „vasvári verbunk”-jára is, amelyet nemcsak igen lassan, hanem kifejezetten rubato játszott.

A vasvárihoz tartozó dallamok, dallamrészek e csoportban bizonyos szabályszerűséget követve különböző sorrendben szerepelhetnek. A Martinovics-nóta után gyakran önállóan elhangzik a „Sárga szöget...” teljes strófájának második fele (C), amelyet Kiss Lajos önálló egységként tárgyalt. Ezt követően indul a „Sárga szöget...” dallam. Míg az alsókálosai felvételen a frissnek játszott „Sárga szöget...” részeként újból elhangzik a C, a többi előadásban a Martinovics-nóta és a C után csak a „Sárga szöget...” első felét játsszák a zenészek. Máshogy értelmezve tehát utóbbiakban a szakaszok mintegy felcserélődnek, sőt, felmerül a kérdés, hogy mi tekinthető a „Sárga szöget...” strófájának. A debreceni kéziratban a C a dallam második feleként jelenik meg, s a *da Capo* utasítás az egészet megismételteti. Más változatokban viszont a C önálló sorpárként, a „Sárga szöget...” pedig rövidebb strófaként is értelmezhető. Két részének önállósulásra hajlamos karaktere Radics felvételén is megmutatkozik egyrészt abban, hogy a primás a verbunkot a strófa első felével zárja. Másrészt az előadásmódban is megnyilvánul, hiszen a C dallammal azonos második részt a primás mindig feszesebben játssza, míg a „Sárga szöget...” kezdekor újra és újra visszatér a rubatóhoz. A Martinovics-nóta, a C dallam és a „Sárga szöget...” rövidebb vagy hosszabb változata után Ajnácskőn és Feleden a korábban már említett E friss következett.

Míg a legkorábbi magnetofonos gyűjtésekről nincs táncadatunk, számos néma táncfilmfelvétel készült a vasváriról az 1950-es évektől. Ezek közül nem mindegyiknek ismert az eredeti kísérezeneje. A Kiss által közölt ózdi gyűjtéshez kapcsolódhat az a táncfilm, amelyet 1952. július 1–2. napján készített Ózdon Berkes Eszter és Volly István, s amelyen a vasvári is szerepelt. A zenészek közül a primás a közelebből nem datált zenei gyűjtéshez hasonlóan Oláh Kálmán volt.¹³¹ Az egyrésről Ózdhoz, másrésről a Medvesaljához közeli Domaházáról a régi hagyományra vonatkozó táncadataink mellett különböző táncfilmjeink is vannak. Erőss László 1960-as gyűjtései szerint Domaházán a vasvárit a „Ritka búzá”-ra, régi stílusú népdalokra illetve a „Sárga szöget...” dallamára járták, s a Martinovics-nótát itt nem ismerték.¹³² Az 1976-ban és

¹³⁰ Tari Lujza, *Szlovákiai magyar népzene. Válogatás Tari Lujza népzene gyűjtéséből (1983-2006)*. Gyurcsó István Alapítvány könyvek 49 (Dunaszerdahely: Csemadok Dunaszerdahelyi Művelődési Intézete, 2010), 157–160.

¹³¹ Ózd (Borsod), 1952. júl. 1-2. Gyűjtő: Berkes Eszter, Volly István. ZTI_Ft. 436.

¹³² Erőss László, *Domaháza táncai és táncélete* (Kézirat, ZTI_Akt. 751),. 13–16.

1978-ban felvett gyűjtések alapján a Rimaszombat környéki verbunkok tipikus frissei sem csatlakoztak a „Sárga szöget...” dallamhoz, helyi változata mégis a most bemutatott csoportba illik. Az utolsó fejezetben részletesebben bemutatandó verbunkfelvételek előadásmódjára rányomja a bélyegét, hogy a gyűjtéseken általában citerával és csoportos énekszóval kísérték a táncot, s ennek is köszönhető az itt rögzített variánsok egyszerűsége, kevésbé pontozott ritmusa. A „Sárga szöget...” dallam egy alkalommal lassúként, majd tempóváltással gyorsként hangzott el a verbunk kíséretként, máskor a többi dallammal alkotott ciklust.¹³³ Változat szempontjából hasonló az a verbunk, amely Bükkszentmárton (1947 előtt Borsodszentmárton) műsorán szólalt meg 1976-ban ugyanazon a parádfürdői fesztiválon, mint amelyen a domaházi együttes is fellépett a verbunkkal, noha a település Domaházától távolabb fekszik, és a „Sárga szöget...” más változatát őrző Mikófalvával szomszédos. A „Honvéd Zenekar”-nak nevezett, a prím, kontra és bőgő mellett gitárt is magában foglaló együttes az 1909-ben született Viktor József üveges táncát és páros vasvárit kísért a dallammal. Nemcsak a dallamváltozat, a sajátos hangszeres apparátus, hanem a tánc is kérdéseket vet fel, hiszen az üveges tánc elsősorban a Dunántúlon fennmaradt típus.¹³⁴

A debreceni kéziratához különösen közel áll az ózdi és az ezzel rokon domaházi változat, és részben az ajnácskői és feledi verbunk alaphangra visszaereszkedő első dallamsora, bár a domaházi és ajnácskői a kézirattal ellentétben nem ismétli az első sort. Az adatok többségében az első, ismétlődő dallamsor nem az alaphangon, hanem kvinthangon záródik, így nagyobb egységet alkot az azt követő ráfelelő, alaphangra visszaereszkedő dallamsorral. Talán szintén a nagyobb formai egységek felé való törekvésből fakad a népi változatok következetes sajátossága, hogy ez a második dallamsor a debreceni kézirattól eltérően csak egyszer hangzik el.

Az alsókálosai gyűjtések széles időintervallumban készült sorát, amelyet a Martinovics-nóta kapcsán részletesen bemutatam, ezúttal csupán a „Sárga szöget...” dallamra vonatkozóan összegzem. A felvételeken különböző prímások játszottak, és a

¹³³ Domaháza (Borsod), 1976. máj. 9. Gyűjtő: Timár Sándor, ZTI_Mg 3564 A–B, ZTI_Ft. 930; 1976. máj. 23. Gyűjtő: Martin György, Lányi Ágoston, Timár Sándor, Borsai Ilona, Pálffy Gyula. ZTI_Mg 3543, ZTI_Ft. 929. A felvétel Parádfürdőn (Heves) készült; 1976. jún. 10. Gyűjtő: Timár Sándor. ZTI_Mg 3564 B; 1978. júl. 26. Gyűjtő: Martin György, Sztanó Pál, Pálffy Gyula, Pesovár Ferenc, Borbély Jolán. ZTI_Mg 3786, ZTI_Ft. 996. A felvétel Kalocsán készült; 1978. dec. 3. Gyűjtő: Timár Sándor. ZTI_Mg 3904 A.

¹³⁴ Borsodszentmárton (Borsod), 1947-től Bükkszentmárton, 1976. máj. 23. Gyűjtő: Martin György, Lányi Ágoston, Timár Sándor, Borsai Ilona, Pálffy Gyula. Játszott: Honvéd Zenekar, tagjai: Váradi Győző prímás (sz. 1953), Márton Tibor kontrás (sz. 1953), Sipos Kálmán bőgő (sz. 1953), Mida József, gitár (sz. 1953). ZTI_Mg 3542.

„Sárga szöget...” dallam eltérő funkcióban, más-más felépítésű ciklusban és részben ezzel összefüggésben más-más módon megvalósítva hangzott el, ugyanakkor a dallamnak mindig lényegében azonos csoportba sorolható változata szerepelt.

1963-ban Molnár László primás vezetésével a „Sárga szöget...” dallamot a Martinovics-nóta és a C sorpár után, esztam kíséretes, kevésbé pontozott ritmusú frissnek húzták.¹³⁵ 1990-ben viszont az akkor 53 éves Molnár Géza „Sandrik” és bandája csak a „Sárga szöget...” dallamot játszotta vasvárihoz annak ellenére, hogy a korábbi gyűjtés primása, Molnár László ezúttal is a zenekar tagja volt. Új és a későbbi gyűjtésekben is jelenlévő elem, hogy a dallam előbb mintegy a Martinovics helyettesítéseként dűvővel kísért lassúként, majd esztammal kísért frissként hangzott el. A tempóváltással együtt a ritmika is változott, amennyiben a lassú pontozott ritmusai a frissben egyenletessé váltak. A zenészek a dallamot díszítettebben is eljátszották, ez az előadás azonban kevésbé tűnik gördülékenynek. A gyűjtés során táncfilm is készült, amelyen a vasvárit egy meg nem nevezett pár, majd másik felvételen az 1902-ben Nagybalogon született Ibos Istvánné Zsámbók Piroska járta.¹³⁶

1991 júliusában újból Molnár Géza „Sandrik” volt a primás. A banda a Martinovics-dallam első feléből, a C dallamból és a „Sárga szöget...” dallamból álló ciklust játszott, ami egy pár táncát kísérte. A „Sárga szöget...” előadása ugyanakkor a primás saját korábbi felvételével rokon abban, hogy kétszer dűvővel, majd éles tempóváltás után esztammal kísért frissként szólalt meg. Molnár Géza „Sandrik” ezúttal a frissben is inkább pontozottan húzta a dallamot.¹³⁷

Az 1991 augusztusában gyűjtött „vasvári” a hagyományba nem illeszkedő ciklus, amelyet név szerint nem regisztrált zenészek működtek közre. Verbunkdallamok szokatlan sora hangzott el, s ebben a „Sárga szöget...” dallamot dűvővel kísért lassúnak, majd a frissek hasonlóan heterogén folyama végén esztam kísérettel, igen

¹³⁵ Alsókállosa (Gömör és Kis-Hont), 1963. nov. Gyűjtő: Sárosi Bálint. Játszott: Molnár László primás (42), Ruszó Béla segédprimás (57), Molnár Kálmán brácsás (39), Máté Gyula cimbalmos (36), Ruszó Andor nagybögös (36). ZTI_Mg 1586 A.

¹³⁶ Alsókállosa (Gömör és Kis-Hont), 1990. okt. 6. Gyűjtő: Agócs Gergely, Barkó Vanda, Pálffy Gyula, Takács András, Teszáry Miklós, Varga Norbert. Játszott: Molnár Géza „Sandrik” primás (sz. 1937), Molnár László primás (sz. 1921, 1965-től rimaszombati lakos), Sörös Kálmán kontrás (sz. 1936, Szútor, 1953-tól rimaszombati lakos), Váradi András „Kis Bandi” bögös (1932, Szútor, 1950-től rimaszombati lakos). ZTI_Mg 5932 és ZTI_Mg 5933, ZTI_Ft. 1367. A felvételek Felsővályon készültek.

¹³⁷ Alsókállosa (Gömör és Kis-Hont), 1991. júl. 7. Gyűjtő: Agócs Gergely, Pálffy Gyula, Richtarcsik Mihály, Teszáry Miklós. Játszott: Molnár Géza „Sandrik” primás (sz. 1937), Molnár Kálmán „Fekete” brácsás (sz. 1924), Molnár István bögös (sz. 1975, Rimaszombat). ZTI_Mg 6128, ZTI_Ft. 1402.

gyors tempóban is eljátszották.¹³⁸ Lassú és friss változata ezúttal tehát elkülönítve jelent meg, a ciklus hitelessége azonban összességében kétséges. 1993-ban Molnár László ismét a Martinovics-nóta első felét és a C dallamot követően, dúvókísérettel húzta „Sárga szöget...” dallamot. A máskor frissként szereplő E dallam előbb lassúként, majd éles tempó- és kíséretmód váltással frissként hangzott el. A hagyománytól való távolodást vagy talán egyszerűen a már idős primás tudásának megkopását jelzi a „Sárga szöget...” egyébként is nehézkes előadása.¹³⁹ A Tari Lujza 1997-es gyűjtésén játszó fiatal alsókálósai zenészek már nem ismerték a régi hagyományt, amelyet már közönségük sem igényelt, és a vasvári egyik dallamát sem tudták eljátszani.¹⁴⁰

Vasvári gyűjtések Medvesalja környékéről

A medveshidegkúti Mag Albert Péter parasztprimás 1988-as közlése szerint Medveshidegkúton nem járták a vasvárit.¹⁴¹ Talán a hagyományőrző mozgalomban való szerepléseinek és a népzenei fesztiváloknak a hatását tükrözi, hogy a dallamot részben fel tudta eleveníteni Tari Lujza 2004-es gyűjtésén.¹⁴² A tágabb értelemben vett Medvesaljához kötődő felvételeken a „Sárga szöget...” más változatait halljuk. Az idevonatkozó gyűjtések hitelessége részben az adatok tisztázatlansága miatt, részben mert fesztiválszerepléseket rögzítettek, gyakran kérdéses. 1974-ben a Gömör megyei Jesztén egy táncfilmezéssel párhuzamosan rögzített hangfelvételen a fiatal Balogh Béla primás a nem a magyar, hanem a roma népzeneiben jellemző szájböggő kísérettel páros vasvári tánchoz húzta e dallamot. Az apparátus szempontjából is problematikus előadás meglehetősen merev, egysíkú, a verbunkok jellegzetes pontozott ritmusai is

¹³⁸ Alsókálós (Gömör és Kis-Hont), 1991. aug. 28. Gyűjtő: Agócs Gergely, Németh István, Szöllősi Mihály. A gyűjtési jegyzőkönyv nem nevezi meg a zenészeket. ZTI_Mg 6132.

¹³⁹ Alsókálós (Gömör és Kis-Hont), 1993. jún. 21. Gyűjtő: Agócs Gergely, Galambos Károly, Halmos Béla, Rosta Katalin, Szomjas György, Varjasi Tibor. Játszott: Molnár László primás (sz. 1921, 1965-től rimaszombati lakos), Molnár Géza „Sandrik” primás (sz. 1937), Ján Radics „Suhánc” hegedűkontra (sz. 1924, rimaszombati lakos), Molnár Kálmán „Fekete” brácsás (sz. 1924), Váradi András „Kis Bandi” böggős (sz. 1932, Szűtor, 1950 -tól rimaszombati lakos), Danyi István „Csucskos” cimbalmos (sz. 1930 Rimaszék, rimaszombati lakos). ZTI_Mg 6385. A felvétel Felsőráson készült.

¹⁴⁰ Tari Lujza, *Szlovákiai magyar népzene. Válogatás Tari Lujza népzene gyűjtéséből (1983-2006)*. Gyurcsó István Alapítvány könyvek 49 (Dunaszerdahely: Csemadok Dunaszerdahelyi Művelődési Intézete, 2010), 160–161.

¹⁴¹ Medveshidegkút (Nógrád), 1988. ápr. 3. Gyűjtő: Agócs Gergely. Játszott: Mag Albert Péter primás (sz. 1929). ZTI_Mg 5663 B.

¹⁴² Tari Lujza, *Szlovákiai magyar népzene. Válogatás Tari Lujza népzene gyűjtéséből (1983-2006)*. Gyurcsó István Alapítvány könyvek 49 (Dunaszerdahely: Csemadok Dunaszerdahelyi Művelődési Intézete, 2010), 123–127.

hiányoznak.¹⁴³ Egyszerű, diszítetlen, de lendületes változatot hallunk az 1979-es zselizi fesztiválon a Jesztéhez közeli Gömörpéterfaláról való táncosok, Katyi István és felesége páros tánca kísérőzenéjeként, amit a jegyzőkönyvben meg nem nevezett hegedűs és kontrás játszott.¹⁴⁴ (21. kotta) Korábban, az 1975-ös kalocsai fesztiválon a Csemadok Medvesalji parasztegyüttes műsorán is a gömörpéterfalai Katyi István táncolt, akkor a lányával. Abban a produkcióban a Rimaszombat környéki vasvárival, elsősorban az ajnácsköivel részben rokon verbunk szólalt meg, amely a Martinovics-dallam első felével kezdődött, majd a C dallammal, a „Sárga szöget...” dallammal és az E frissel folytatódott. Ugyanakkor a „Sárga szöget...” változata ott is a medvesaljiakhoz volt hasonló. Mindez megerősíti azt a gyanút, amit a Kalocsán előadott műsor sajátos szerkezete egyébként is kelt, hogy a verbunk talán nem egyetlen falu adatára támaszkodott, hanem valamilyen szerkesztés eredménye volt.¹⁴⁵

♩ = c. 108-118

Violin

Friss ♩ = c. 150-176

21. kotta. Gömörfala, játszott Balogh Béla primás

¹⁴³ Jeszte (Gömör és Kis-Hont), 1974. aug. 18. Gyűjtő: Martin György. Játszott: Balogh Béla primás (26), Magyar Adolf szájbölgős (41). ZTI_Mg 3193 B, ZTI_Ft. 859. A felvételen Bodonyi András gyűjtő, tanfolyam-hallgató kontrázott, illetve a gyűjtőfüzet szerint olykor primázott, sajnos azonban nem derül ki, hogy mikor. Egy későbbi ipolyvarbói felvételen Bodonyi e dallamot más, jobb előadásban húzza, ami azt sejteti, hogy Jesztén nem ő játszotta.

¹⁴⁴ Gömörpéterfala (Gömör és Kis-Hont), 1979. jún. 9–10. Gyűjtő: Borbély Jolán, Varga Zoltán, Quittner János, Hidas G. Táncolt: Katyi István és felesége. ZTI_Mg 4084 A, ZTI_Ft. 1029. 11. sz. Zselizi fesztiválon készült felvétel.

¹⁴⁵ Almágy, Gömörpéterfala, Dété (Gömör és Kis-Hont), 1975. júl. 25. Gyűjtő: Martin György, Pesovár Ernő, Sztanó Pál, Németh István, Pálffy Gyula. Előadta: Csemadok Medvesalji parasztegyüttes, játszott: cigányzenekar. ZTI_Mg 3339, ZTI_Ft. 889. Kalocsán, a Duna Menti Folklórfesztiválon készült felvétel.

A változatok jellegzetessége, hogy hosszabb alakjuknak csupán első fele alkotja a verbunkot, alátámasztva e rész önálló karakterét. A dallam kezdősora a hangsor alaphang alatti V. fokára érkezik, majd szintén az V. fokon záródva variáltan ismétlődik. Ebből a szempontból e variánsok is párhuzamba állíthatók a történeti források egy csoportjával, nevezetesen Arany *Toborzójával*, a XIX. századi vokális dalokkal és az ezekhez kapcsolódó csárdásokkal. A „Sárga szöget...” második frázisa azonban az első motívum variált ismétlésével négy helyett hat ütemesre bővül, így a strófa tulajdonképpen ötsorosnak érződik. A dallamot kifejezetten lassúnak játsszák, s tempóváltás után az E frissel folytatják. A lassú funkció ellenére azonban az előadásmód egyszerű, lényegében díszítetlen, és az északi dialektusterület verbunkjaira általában jellemző ugrások, szinkópás ritmusok sincsenek benne jelen. Ez talán a kevés és egyébként is problematikus adattal összefüggésben a hagyomány szegényességét, megkopottságát jelezheti.

A „Sárga szöget...” az előzőeknél lényegesen nyugatabbra, a Nógrád megyei Ipolyvarbón is elhangzott Ág Tibor 1976. január 25-i gyűjtésén.¹⁴⁶ Három idős férfi szóló verbunkjait, illetve a páros vasvárit azonban Bodonyi András kísérte, aki a jegyzőkönyvben pedagógusként van feltüntetve, de aki az előző évben Jesztén már gyűjtötte a dallamot. Felmerül tehát a kérdés, hogy e felvétel népzenei adatként egyáltalán elfogadható-e? A Bodonyi által játszott verbunkdallam körvonalaiban egyezik a jesztei felvétellel. Quittner János és Sebők Géza a dél-szlovákiai magyar falvak táncait, köztük az ipolyvarbói verbunkot bemutató könyvükben le is írták, hogy a gyűjtésen „a varbói verbunkot az adatközlők megfelelő egyéb zene hiányában a »vasvári verbunk« medvesalji változatának dallamára táncolták.” Az ipolyvarbói verbunk dallamaként a szerzők a „Tüzzről pattant kis menyecske vagyok én” kezdetű ereszkedő dudadallamot közölték, amelyre a varbói lakodalomban bizonyára szövege miatt is a menyecsketáncot, szöveg nélkül a verbunkot járták.¹⁴⁷

A mikófalvi vasvári és rokonsága

Az eddigi adatok lelőhelyétől délre, a Heves megyei Mikófalván megint más változatban élt a dallam. Az Egerhez közel fekvő, egykori kuriális településen 1930

¹⁴⁶ Ipolyvarbó (Nógrád), 1975. jan. 25. Gyűjtő: Ág Tibor. A jegyzőkönyv szerint Bodonyi András pedagógus játszott. ZTI_Mg 3532A.

¹⁴⁷ Quittner János–Sebők Géza, *Dél-szlovákiai magyar lakta falvak hagyományos táncai. A szlovákiai magyar néptáncok típusai és dialektusai* (Bratislava, Osvetový ústav, 1979), 139. és 269.

márciusában gyűjtött Lajtha László. Fonográf-felvételei között hangszereset nem találunk, „Sárga szöget veretek a csizmámba” kezdetű szöveggel nem a most vizsgált dallam, hanem másik, új kisambitusú stílusrétegbe tartozó, alkalmazkodó ritmusú népdal hangzott el.¹⁴⁸ Az *Ethnographiában* ez évi útjairól beszámolva Lajtha leírta, hogy Mikófalván a fiataloktól számos új stílusú dalt hallott, a népies műdalokat nem vették át azoktól a középkorúaktól, akik azt fiatalként az úri osztálytól eltanulták. A földművesek ugyanakkor már csak kevés régi dallamot tudtak. Több régiséget őrzött meg a pásztornép, beleértve a fiatalokat is, akik közül egyik éneke – a támlapokkal való egyeztetésből kideríthető, hogy a 22 éves Osztoroczky Imre juhász – dudán is játszott.¹⁴⁹ Vasvári és általában véve vonósbanda nem szerepel Lajtha gyűjtésében. Ugyanakkor a település csoportja Mikó Miklós tanító vezetésével már 1930-ban, majd a következő években többször részt vett a Gyöngyösbokréta rendezvényeken különböző táncokkal, köztük vasvári csárdással és verbunkkal, s 1936-ban Hamburgba is eljutottak.¹⁵⁰

Nem a Gyöngyösbokrétás fellépések voltak azonban a mikófalviak első színpadi szereplései. Helyi értelmiségiek ösztönzésére, budapesti színházi szakemberek segítségével, számos falubeli szereplő és statiszta részvételével 1922-ben rendezték meg a mikófalvi passiójátékot. A vállalkozás volumenét mutatja, hogy 4-5000 főt befogadó szabadtéri színpadot építettek a hegyoldalban, az Operaházból kaptak jelmezeket és a jeruzsálemi jelenethez megfelelő díszletet, más díszleteket Pán József és Udvary Dezső festőművészek festettek, s közreműködött a miskolci honvédszenekar is. A szereplőknek téli és tavaszi estéken a kántortanító tanította be a szöveget, ezen kívül drámatechnikát is oktattak nekik. A beszámolók többször említik a szereplők tájszólását, noha úgy tűnik, hogy a kántortanító erről le akarta szoktatni a mikófalviakat.¹⁵¹ A produkció két évadot ért meg, legalább 25 000 fő látogatót vonzott, mielőtt anyagi problémák miatt megszűnt. Egy 1931-es helyszíni riport azt is tanúsítja, hogy milyen mély nyomott

¹⁴⁸ Mikófalva (Heves), 1930. Gyűjtő: Lajtha László. Énekelt: Néma Fónagy Julis (50). ZTI_MH 2401a.

¹⁴⁹ Lajtha László, „Az 1930. évi népzenei gyűjtések”, *Ethnographia* 42/2 (1931. jún.): 62–75. Újra megjelent in *Lajtha László összegyűjtött írásai I*, szerk. Berlász Melinda (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992), 54–74. Ide: 57.

¹⁵⁰ Pálfi Csaba, „A Gyöngyösbokréta története”, in *Táncstudományi Tanulmányok 7*, szerk. Dienes Gedeon, Maác László (Budapest: Magyar Táncművészek Szövetsége Tudományos Tagozata, 1970), 115–161. Ide: 140, 149.

¹⁵¹ Fejős Zoltán, „A művészet és a tudományos érdeklődés határán. A népi tematika Fejős Pál életművében”, in *Mir-susnē-xum. Tanulmánykötet Hoppál Mihály tiszteletére II*, szerk. Csonka-Takács Eszter–Czövek Judit–Takács András (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2002), 721–742. Ide: 725–729.

hagyott a falusiakban az esemény.¹⁵² „Pár esztendő előtt sűrűn szerepelt neve a budapesti lapokban, a falusiak által rendezett passió-játékok kapcsán”, írta a településről Kárpáti Aurél is 1931-ben, mikor a *Nyugat*-ban egy újabb ottani vonatkozású eseményről, a mikófalvi pásztorok fadaragványainak budapesti kiállításáról tudósított.¹⁵³ A település fővárosi kapcsolatainak szomorú mozzanata, hogy 1951 és 1953 között osztályellenségnek nyilvánított budaikat telepítettek a szintén osztályellenségnek nyilvánított jómódú mikófalvi családokhoz.¹⁵⁴ A vasvári szempontjából is lényeges, hogy a falusiak nagy számban dolgoztak az északabbra fekvő borsodnádasdi gyárban.¹⁵⁵

Mikófalva táncairól, ezzel együtt a vasváriról már 1953-ban készült hang nélküli filmfelvétel Budapesten.¹⁵⁶ 1960. október 14–18. között Pesovár Ferenc gyűjtött a faluban. Leírása szerint a vasvári, amit az idősebbek verbunknak is neveztek, „speciális verbunkzenére” járt férfi-, vagy párostánc volt, amit a férfiak körben táncoltak. A gyűjtés idején még élt, de már eltűnőben volt a hagyománya. „Valamikor általános mulatsági tánc volt, de az utóbbi időben egyre inkább az ünnepélyesebb alkalmak (pl. szilveszterkor éjféltkor) bemutató táncává vált. Táncolják még a lakodalmak és egyéb multságok hajnali hangulatában, de már csak néhányan.”¹⁵⁷ Az idősebbek emlékeztek üveg körüli változatára is, amelyet valamikor a lakodalomban láttak, ezt azonban már ők sem táncolták. A verbunk hagyománya részben szervezett átörökítéssel folytatódott, a fiatalok a táncsoportban vagy az iskolában megtanulták.¹⁵⁸ 1960 őszén több hang- és filmfelvételt rögzítettek Mikófalván a vasváriról. A néma táncfilmmel párhuzamosan készült hangfelvételen az 1911-ben született Kelemen Józsa Béla primás, Kovács Busa Lajos bőgős és Kovács Albin tangóharmonikás játszott. Először az adatközlők legidősebbje, az 54 éves Kovács Banó Béla szóló vasvárit, majd öt különböző pár a dallamra páros táncot járt. Noha az adatközlők már kiveszett formaként említették az

¹⁵² Lengyel Vilma, „Látogatás Mikófalván, ahol az első szabadtéri passiójátékot rendezték”, *Délmagyarország* 7/131 (1931. jún. 13.): 5–6.

¹⁵³ Kárpáti Aurél, „Mikófalvi pásztor-faragások”, *Nyugat* 24/9 (1931. máj. 1.).

¹⁵⁴ Erre vonatkozó adatokat és visszaemlékezéseket lásd: Voloncs Gábor–Haidekker Andrea (szerk.), *Emberről ültetett a nyakunkra. Kitelepítve Mikófalvára* (Budapest: Helikon, 2011).

¹⁵⁵ Alabán Péter, „»Siktából« az utcára: ipari munkások az ózdi kistérség törésvonalain”, *Korall: Társadalomtörténeti Folyóirat* 13/49 (2012): 82–105. Ide: 100.

¹⁵⁶ Mikófalva (Heves), 1953. jún. 22. Gyűjtő: Náfrádi László, ZTI_Ft. 732. A felvétel Budapesten készült. Pesovár Ferenc az útijelentésében azt említi, hogy 1953-ban hangfelvétel is készült, ennek azonban nem találtam nyomát.

¹⁵⁷ Pesovár Ferenc, *Jelentés a mikófalvi (Heves m.) gyűjtőútról 1960. okt. 10–14.; Jelentés az 1960. nov. 19–21-i mikófalvi néptáncgyűjtésről* (Kézirat, ZTI_Akt. 721).

¹⁵⁸ I. m.

üveges táncot, az öt férfi ezt is bemutatta. Martin György külön is készített hangfelvételt Kelemen Józsa Bélával.¹⁵⁹

A mikófalvi vasvári lassúból és frissből állt. A lassúnak játszott „Sárga szöget...” dallam helyi változata jelentősen különbözik a gömöri és borsodi variánsoktól. Az első dallamsor nem kvintre nyit, hanem alaphangra ereszkedik vissza, és csak egyszer hangzik el, így a ráfelelő sorral egy periódushoz hasonló formai egység jön létre. A dallam második felének legközelebbi rokona a gömörmihályfalvi Óvári Dénesné által énekelt, töredékesnek tűnő vasvári „Madár az én lovam” szövegkezdetű első része, egyúttal a Martinovics-nóta egy részlete. A strófát itt is az E dallam követi, amely gyakran először a „Sárga szöget...”-tel megegyező tempóban hangzik el, s csak azután folytatódik gyorsabb tempóra váltva frissként. (22. kotta)



22. kotta. A mikófalvi vasvári dallama. Takács András és Fügedi János közlése¹⁶⁰

¹⁵⁹ Bár Pesovár az 1960. október 18-án kelt jelentésében egy később lebonyolítandó filmes gyűjtés szükségességéről, annak előkészítéséről írt, a táncfilm és kísérőzenéjének gyűjtési adatai október 16-át tüntetik fel. Mikófalva (Heves), 1960. okt. 16. Gyűjtő: Pesovár Ferenc, Martin György. Játszott: Kelemen Józsa Béla hegedű, Kovács Busa Lajos, bőgő, Kovács Albin, tangóharmonika. ZTI_Mg 4822A, ZTI_Ft. 470. Mikófalva (Heves), 1960. okt. 16. Gyűjtő: Martin György. Játszott: Józsa Béla primás (sz. 1911). ZTI_Mg 5358 A.

Lassú funkciója ellenére a „Sárga szöget...” tempója viszonylag gyors, előadásmódja a szóló hegedűs felvételen is kevésbé díszített. A táncokat kísérő együttesben a harmonikának a hangszer sajátosságaiból adódó egyszerűbb, egyenletesebb ritmikájú dallama elnyomja a hegedű hangját. Jellemzőbb a primás szóló felvétele, amelyen érvényesül a verbunkok könnyed előadásmódja, pontozott, illetve szinkópás ritmikája. Bizonyára már a korábbi Gyöngyösbokréta-produkciók, valamint a helyiek hagyományörző és színpadi törekvései is közrejátszottak abban, hogy a verbunkot Pesovár élő formában ismerhette meg. A hagyományörző együttes később is szívesen szerepelt a vasvárival, a már 1960-ban is egy bizonyos formában megszilárdult verbunkdallamról azonban a gyűjtők nem készítettek újabb felvételeket.

A vasváriak elsősorban ismert borsodi, gömöri és hevesi jelenléte mellett¹⁶¹ két magyar gyűjtésünk is van a régi Abaúj-Torna megyéből. Ezeket nem közvetlenül a Gömör megyével határos területen, hanem Kassa környékén, a Kassától mintegy 15 kilométerre délnyugatra fekvő Nagyidán, illetve a várostól hasonló távolságra délre található Abaújszínán vették fel. Noha a települések közelebb vannak a külön változatot képviselő rozsnyói kistájhoz, a két adat a távolabbi Mikófalva verbunkjához hasonló.

Tari Lujza leírása szerint Nagyida zenéje inkább Gömör hagyományához sorolható. 1989-es gyűjtésén az akkor 49 éves Füleki László parasztprimás, aki egyébként cigányzenésztől tanult hegedülni, a „vasvári”-t is eljátszotta. Füleki előadása nem kifejezetten táncszerű, hanem olykor inkább rubato volt, a dallam mellé húzott burdonhangok, az ütemet összefogó hangsúlyozás, a pontozott ritmusok és kisebb díszítések mégis stílusos, jó verbunkelőadássá teszik. A dallamot nem követte friss. A hangfelvételen a primás egyetlen utalást tett a dallam korábbi helyi használatára, mikor a kérdésre, hogy ilyeneket játszanak-e még itt, azt felelte, hogy „most már nem”. Elmondása szerint az utóbbi időben már csak akkor hallott ilyen dallamot cigányzenészekről, ha a tánccsoporttal mentek valahova, azaz valószínűleg más hagyományörző csoportok produkcióját látta. Akkoriban már általában sem igényelték a cigányzenét.¹⁶² Azt, hogy a dallamot nem, vagy már régóta nem játszották tánchoz, megerősíti Tari Lujza előző évi nagyidai gyűjtése, amelyen a 78 éves Demkó András

¹⁶⁰ Takács András–Fügedi János, *Gömöri népi táncok* (Pozsony: Madách, 1992), 108.

¹⁶¹ „Vasvári verbunk”, in Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon Sz–Zs* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982), 513.

¹⁶² Nagyida-Gombos (Abaúj-Torna), 1989. máj.1. Gyűjtő: Tari Lujza. Játszott: Füleki László (49). ZTI_Mg 5615.

hosszan beszélt a korábbi szokásokról. Valamikor a faluban csak csárdást jártak, 1928-ban jött először tánctanár Kassáról. A tanárok megtanították a korszak divatos táncait, valcert, bostont, one-stepet, sottist, Demkó a magyar kettest találta legszebbnek. Verbunkot sem Demkó, sem pedig az akkor 88 éves Árvai András nem látott, csak újságban olvastak róla, s más férfitáncra sem emlékeztek.¹⁶³

Az első fejezetben már említett Pota Géza abaújszina primás, a kassai születésű Dzsuga Géza brácsás és a szintén kassai születésű Badó Elemér bőgős 1985-ben, Konkoly Elemér abaújszina gyűjtésén több verbunkot, illetve verbunkost, részben a városiasabb cigányzenekari repertoárhoz tartozó dallamot játszott.¹⁶⁴ Pota elhúzta a „Sárga szöget...” dallamot is, amelynek e változata az ismert adatok közül Mikófalva verbunkjához áll legközelebb. Fülekihez hasonlóan Pota sem a máshol hozzá tartozó frisset húzta, hanem helyette egy másik csárdásdallamot játszott. A primásnak a szlovákiai, majd a magyarországi hagyományőrző mozgalomban is aktív részvétele, repertoárjának heterogén volta miatt felmerülhet annak kérdése, hogy a vasvári helyi hagyományból ismerte-e. Az e kistájon nem játszott úgynevezett „magyar verbunk”-ot például talán folklórcsoportok műsoráról tanulhatta. A vasvári esetben azonban a dallam elterjedtsége mellett a közeli nagyidai adat zenei rokonsága is arra utal, hogy a térségben jelen lehetett a „Sárga szöget...”-dallam. A verbunk kistáji hagyományát megerősíti a Martinovics-nóta kapcsán említett, zeneileg távolabbi györkei ruszin adat is, amely lényegében a Martinovics-dallam második felének változata.

Sajátos vasvári-változatok Rozsnyó környékéről

A vasvárinak az eddig bemutatottaktól jelentősen eltérő, számos jó előadásban rögzített variánsait találjuk a Gömör megyei Rozsnyó környékén. A felvételekre jellemző a virtuóz, díszített előadásmód. A gyűjtések a dallam erős és sajátos helyi hagyományát mutatják, noha mind a Rozsnyótól dél-nyugatra fekvő Rimaszombat vidékén, mind délre, Mikófalván, mind pedig a keletebbi Kassához közeli településeken más változatait rögzítették.

¹⁶³ Nagyida (Abaúj-Torna), 1988. jún. 14. Gyűjtő: Tari Lujza. Beszélgetés Demkó Andrással (sz. 1910) és Árvai Andrással (88). ZTI_AP 16381c.

¹⁶⁴ Abaújszina (Abaúj-Torna), 1985. okt. 6. Gyűjtő: Konkoly Elemér. Játsszott: Pota Géza primás (sz. 1933, Abaújszina), Dzsuga Géza brácsás (sz. 1930, Kassa), Badó Elemér bőgős (sz. 1930, Kassa). ZTI_Mg 5250A.

Rozsnyó környékén a „Sárga szöget...” önmagában alkotja a verbunkot, nem szerepel előtte a Martinovics-nóta, és nem csatlakoznak hozzá a máshol gyakran hallott frissek sem. A dallam maga is lényegesen különbözik a többi változatétól. Míg azokban kezdő és záróhangja jellemzően azonos, a két végpont között pedig a dallam íves vonalat jár be, Rozsnyó környékén a második félstrófa áthelyeződik. Nem a szeptimhangról, hanem a terchangról indul, így ereszkedő vonalú forma jön létre, amelyben a dallam első és második felét záró motívum összecsengése révén kvintváltás nyomai is felfedezhetők. 1960-ban Kiss Lajos a vasvári akkor még kevés népzenei gyűjtései közül egy vokális lekenyei adat dallamában mutatott rá e jelenségre.¹⁶⁵ Az ereszkedő szerkezetnek köszönhetően a sorpárok a többinél szerveesebben, elválaszthatatlanul állnak össze nagyobb formává. Ezt segíti az a más változatokban is jelenlévő, de csak itt kizárólagos mozzanat, hogy az első dallamsor nem ereszkedik vissza az alaphangra, hanem jellemzően a kvinthangon záródva nyitva marad. Kivételt ebben a rudnai Gonosz Ferenc cimbalmos 1988-as előadása jelent.¹⁶⁶ További sajátosság, hogy az utolsó sor egy ütemnyi bővítéssel minden esetben ötütemessé válik. Hasonló ereszkedő szerkezetre a „Sárga szöget...” történeti forrásaiban nem találunk párhuzamot. Feltételezhetjük, hogy a magyar népzeneben meghatározó, a hangszeres népzeneben pedig talán dallamhosszabbító eljárásaként is jelenlévő¹⁶⁷ ereszkedő kvintváltás hatással lehetett e változatokra.

1955-ben Manga János a rudnai Rusznyák Páltól, Kónya Kálmántól és Ikri Györgytől gyűjtötte a dallamot. A zenészek először dűvőkíséretes lassúnak, majd tempóváltással esztamos frissnek játszották, s a primás mindkettőben erősen díszítette.¹⁶⁸ Hasonlóan adta elő a Manga bemondása szerinti „vasvári verbunk”-ot Rusznyák Pál és Kónya Kálmán 1956-ban. Rusznyák a számos virtuóz díszítéssel különösen a gyors részben alig tudta tartani a tempót.¹⁶⁹

¹⁶⁵ Kiss Lajos, „Népi verbunk–dallamainkról”, in *Táncstudományi Tanulmányok 1959–1960*, szerk. Dienes Gedeon, Morvay Péter (Budapest: Magyar Táncművészek Szövetsége, 1960), 279–290. Ide: 287.

¹⁶⁶ Rudna (Gömör és Kis-Hont), 1988. jún. 16. Gyűjtő: Tari Lujza. Játszott: Gonosz Ferenc parasztcimbalmos, bányász (sz. 1904). ZTI_Mg 5451A. A gyűjtésről részletesebben lásd: Tari Lujza, *Szlovákiai magyar népzene. Válogatás Tari Lujza népzene gyűjtéséből (1983-2006)*. Gyurcsó István Alapítvány könyvek 49 (Dunaszerdahely: Csemadok Dunaszerdahelyi Művelődési Intézete, 2010), 170–172.

¹⁶⁷ Sárosi Bálint, *A hangszeres magyar népzenei hagyomány* (Budapest, Balassi Kiadó, 2008), 69.

¹⁶⁸ Rudna (Gömör és Kis-Hont), 1955 jan. Gyűjtő: Manga János. Játszott: Rusznyák Pál (18), Kónya Kálmán (38) és Ikri György (74). ZTI_Mg 4335 B. A felvétel hibás, Manga János torzan mély bemondásából is érezhető, hogy lényegesen lassabb a valóságos elhangzásnál.

¹⁶⁹ Rudna (Gömör és Kis-Hont), 1956. nov. Gyűjtő: Manga János. Játszott: Rusznyák Pál primás (18) és Kónya Kálmán brácsás (40). ZTI_Mg 1623 A.

Ugyanezen a gyűjtésen Manga a terület kiemelkedő primásával, az ekkor 49 éves berzétei Kristóf Jánossal, vagy ahogyan a helyiek szólították, Figur Jancsival és két berzétei kísérijével, Kristóf István kontrással és Polák János bőgőssel is készített néhány felvételt.¹⁷⁰ (23. kotta)

10241/f

Vasvári Berzete (Gömör) 1956
gy. Manga és Vavrincz B.

Figur Jancsi (49)
Kristóf István
Polák János

III. x 13. - 14. csata

IV. x végig csata

10. ütem szakram 18:
bár inkább elhárítás
Wink.

23. kotta. „Vasvári”, játszotta Figur Jancsi és zenekara. Vavrincz Béla lejegyzése

Figur a környéken a legkiválóbb primásként említik, emlékét a „Figur Jancsi hegedűje miből van” kezdetű népdalszöveg is őrzi. Előadói kiválóságát mutatja, hogy bár vasvárija szintén díszített, és már az első strófában lényegesen gyorsabb, mint

¹⁷⁰ Berzete (Gömör és Kis-Hont), 1956. nov. Gyűjtő: Manga János. Játszott: Figur Jancsi primás (49), Kristóf István, kontra (30), Polák János, bőgő (22). ZTI_Mg 1623 A.

Rusznayké, mégis végig feszesebb. A „Sárga szöget...” dallamot Figur is lassúnak és gyorsnak húzta, egy strófa közepén váltva gyorsabb és esztammal kísért játékmódra.

Szintén Figur Jancsi volt a primás Ág Tibor 1967-es szilicei gyűjtésén.¹⁷¹ Amint azt a „Ritka búza” vizsgálatkor részleteztem, míg Ág Tibor saját magnószalagján csupán a „Sárga szöget...” dallam szerepel, az MTA BTK Zenetudományi Intézet másolatán Figur „vasvári verbunk” bemondása után a „Ritka búza” hamar lekevert töredéke és a most tárgyalt dallam hangzik el. Ez a szilicei vasvári dallamciklusára vonatkozó információ mellett azért is lényeges, mert a primás a „Sárga szöget...” dallamot másként játszotta a „Ritka búza” után, mint ahogy korábban önmagában előadta. 1956-ban a lassúban a nyolcad ritmusokat a verbunkokra jellemzően pontozta, majd a frissben egyenletes ritmikával húzta. 1967-ben viszont, mikor második dallamként játszotta, a dúvő kíséret ellenére frisshez hasonló előadásmóddal kezdte. Feltűnő, hogy csupán a legkorábbi, 1955–56-ban készült felvételeken halljuk a „Sárga szöget...” dallamot dúvővel kísért lassúnak és esztammal kísért frissnek is. A „Ritka búza” mellőzöttsége miatt felmerül a kérdés, hogy ezek az adatok mennyiben tekinthetők hitelesnek, és mennyiben erednek a kezdő „Ritka búza” hiányából, annak helyettesítéséből.

E gyűjtések jegyzőkönyvei a megnevezésen kívül nem rögzítettek táncadatot. 1967-ben Figur és zenekara több dudadallamot és csárdást játszott, amelyek előtt táncok sorszámait mondták be, azt azonban nem tudjuk, hogy ezek milyen táncokat jelölnek. A gyűjtésen elhangzott két verbunkdallamra vonatkozóan nem találunk táncra utaló jelzést. Takács András azonban egy zeneileg hasonló tartalmú lejegyzést közölt egy 1967-es gyűjtésből a „Berzétei verbunk” kísérődallamaként, amelyet Gaál János 69 éves berzétei parasztember táncolt.¹⁷² Könyve szerint a filmfelvételek az ő irányításával, a zenei felvételek Ág Tibor vezetésével készültek, további gyűjtők a pozsonyi Méry Józsefné Tóth Margit¹⁷³ és Szöllős Sándor voltak. Takács a *Gömöri népi táncok* című könyvben ugyanakkor ehhez a verbunk tánchoz egy új stílusú népdalt közölt, amely a korábbi kötetben is szerepelt berzétei verbunkdallamként. A könyv adatai szerint a táncot a gyűjtésen magnetofonról játszott zenére járták, s itt már a táncfilm jelzetét is

¹⁷¹ Berzétekőrös (Gömör és Kis-Hont), 1967. okt. 28. Gyűjtő: Ág Tibor. Játszott: Figur János és zenekara. ZTI_Mg 3532 B.

¹⁷² Takács András, *Eredeti magyar népi táncok VII. Szilice, Borzova, Berzéte, Kőrös táncai* (Bratislava: Osvetovústav, 1971), 104.

¹⁷³ Méryné Tóth Margit néprajzkutató a szlovákiai magyarság körében számos gyűjtést végzett, gyűjteményét az MTA BTK Zenetudományi Intézet Népzenei és Néptánc Archívuma őrzi.

megtaláljuk.¹⁷⁴ Elképzelhető, hogy a filmezéskor egy korábbi berzétei gyűjtés felvételét játszották le, azonban ezt a táncfilm jegyzőkönyve nem tisztázza, és a gyűjtés pontos dátumát sem tünteti fel.

1968 júniusában a Csemadok által szervezett Gombaszögi Országos Kulturális Ünnepeken fellépő borzovai táncsoporttól Martin György a színpadi produkcióban nem szereplő, négy férfi által járt vasvári verbunkot is felvette. A magnetofon jegyzőkönyv szerint a tánchoz a rozsnyói Kristóf András 38 éves cigányprímás és Ifjú (?) József 46 éves kontrás, valamint a 36 éves szilicei Fodor László prímás játszott.¹⁷⁵ A dúvóval kísért, erőteljesen díszített dallamot igen gyors tempóban húzták, amely egyre fokozódott a strófák során.

Az év júliusában Szilicén Martin György az 55 éves Ádám Gyulát kérdezte a lakodalmi tréfás verbunk háború előtt élő szokásáról és a hozzá tartozó verbunkdallamról. Ádám Gyula szerint a tréfás verbuválás a „Sárga szöget veretek a csizmámba” kezdetű dallamra ment, és a gyűjtő kérdésére megerősíti, hogy ez volt a vasvári dallama is. Mint mondja, ezt Figur, a berzétei zenész tudja a legjobban.¹⁷⁶ Noha más forrásból nincs adatunk arra, hogy a másik verbunkdallammal ismert, a későbbiekben részletesen bemutatandó lakodalmi tréfás verbuváláshoz is e dallamot játszották volna, a „Sárga szöget...” háború előtt élénken élő hagyományát és tánchasználatát Ádám elmondása is megerősíti. A gyűjtésen táncfilm is készült. Mivel azonban zenészek nem voltak, Martin és Quittner János olyan verbunkokat játszottak le magnetofonról a szilicei Mezei Sándor, Ádám Gyula, illetve a 47 éves Voda Lajos szóló verbunkjához, amelyet a jóval nyugatabbra fekvő, Pozsony megyei Vásárúton gyűjtöttek néhány nappal korábban.

Figur 1981-ben Ág Tibor szilicei gyűjtésén megerősítette a dallam tánckísérő szerepét. A verbunk dallamaként először megint a „Sárga szöget...” dallamot hegedülte, de a tánc további dallamaival kapcsolatban azt is elmondta, hogy régen a verbunkot a „Ritka búzá”-val kezdték, és e dallammal folytatták mindenütt a környéken. A tánchasználatról 1988-ban a rudnai Gonosz Ferenc cimbalmos is beszélt. Tari Lujza kérdésére, hogy a dallam verbunk vagy verbunkos, azt válaszolta, hogy ez verbunkos, a szövegéből pedig annyit tudott, hogy „Sárga szöget veretek a csizmámba”. Az 1904-ben

¹⁷⁴ Takács András–Fügedi János, *Gömöri népi táncok*. (Pozsony: Madách, 1992), 116–126. A táncfilm jelzete ZTI_Ft. 710.8.

¹⁷⁵ Borzova (Gömör és Kis-Hont), 1968. jún. 30. Gyűjtő: Martin György, Quittner János, Takács András. ZTI_Mg 1895 B, ZTI_Ft. 631. Gombaszögi Országos Kulturális Ünnepeken készült felvétel.

¹⁷⁶ Szilice (Gömör és Kis-Hont), 1968. júl. 11. Gyűjtő: Martin György, Quittner János. Énekelt: Ádám Gyula (55). ZTI_Mg 1896A–B, ZTI_Ft. 632.

született zenész fiatalkorában még kérték a falusi legények – szavai alapján úgy tűnik, szövegkezdettel kérték –, s táncoltak rá sorban állva is, de nőkkel is. A cimbalmos előadásának a hangszerből adódó jellegzetessége, hogy a vasvárit az általa játszott többi dallamhoz hasonlóan kevés pontozással játszotta, és a choriambusokat, nagyobb értékű pontozott ritmusokat hangismétlésekkel aprózta. A hagyományőrző fesztiválokon is részt vevő muzsikus a „Sárga szöget...” dallamot utoljára a gyűjtést megelőző évben játszotta, mikor egy folklórcsoport fesztiválszereplésén díjat nyertek vele.¹⁷⁷

Rozsnyó környékéről származnak a dallamnak a Zenetudományi Intézet Népzenei Archivumában található vokális adatai is. Ág Tibor 1957-ben Szilicén az 1892-ben született Bárczi Györgytől „Sárga szöget veretek a csizmámba” szövegkezdettel egy olyan változatát gyűjtötte, amelyben jelen van a negyedik sor jellegzetes, terchangról való indítása, de ezután a strófa hamar lezárul. A dallam záróhangja a kezdőhanggal azonos, azaz a strófa második fele végül mintegy visszafordul az eredeti hangsorba. A hangszeres dallam így a vokális népdalok leggyakoribb négysoros strófája felé közeledik.¹⁷⁸ Lendületesen, hangszerszerűen, szöveg nélkül dúdolta a „vasvári verbungot” a 49 éves Beke László Lekenyén 1958-ban. (24. kotta) Variánsa Bárczi Györgyének rokona, ugyanakkor a szöveg hiánya és a díszítések mellett az első két sor ismétlése révén is közelebb áll a hangszeres változatokhoz. Beke is lezárja a formát a negyedik dallamsor után, de nem a kezdőhangon. Dallama a környékbeli hangszeres változatokhoz hasonlóan kvinttel lejjebb végződne, amit csupán formailag módosít az zárósor oktávval feljebb helyezése.¹⁷⁹ 1968 júliusában a Rozsnyóval észak felől szomszédos Csucsomban a már említett vokális gyűjtés énekes adatközlője, a 61 éves özvegy Ondrej Andrásné Donik Margit rövidebb változatot énekelt, amely csak a strófa első felét foglalja magában. Az asszony elmondta, hogy a „vasvári”-t, „verbungosvasvári”-t férfiak táncolták nőkkel cigányzenére, de szólótáncként is látták. A gyűjtés során a táncot be is mutatták.¹⁸⁰ E vokális adatok hangszerszerűsége, formai és dallami változékonysága a „Sárga szöget...” alapvetően hangszeres jellegét tükrözik.

¹⁷⁷ Rudna (Gömör és Kis-Hont), 1988. jún. 16. Gyűjtő: Tari Lujza. Játszott: Gonosz Ferenc parasztcimbalmos, bányász (sz. 1904). ZTI_Mg 5451 A.

¹⁷⁸ Szilice (Gömör és Kis-Hont), 1957. Gyűjtő: Ág Tibor. Énekelt: Bárczi György (sz. 1892). Megjelent in Takács András–Fügedi János, *Gömöri népi táncok* (Pozsony: Madách, 1992), 302.

¹⁷⁹ Lekenye (Gömör és Kis-Hont), 1958. nov. Gyűjtő: Kiss Lajos. Énekelt: Beke László (49). ZTI_Mg 845 A.

¹⁸⁰ „Vasvári”. Csucsom (Gömör és Kis-Hont), 1968. júl. 12. Gyűjtő: Martin György, Ág Tibor. Énekelt: özv. Ondrej Andrásné Domik Margit (61). ZTI_AP 7136/j-l.

AF 237B f/

11.10. / 16.19

[#]VII - 11 moll

Gyűjtő - Bohunova /Gömr/

Beke László /Lekenye/ /1909/

Tempo giusto

$\text{♩} = 156$ - acc. dr. Kiss Lajos, 1958.XI.13.

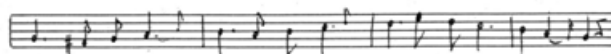


Dúdolva

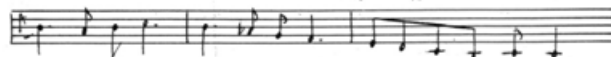
acc.



$\text{♩} = 168$ acc.



8-----
al 172



Vasvári - verbung.

24. kotta. „Vasvári-verbung”, dúdolta Beke László Lekenyén

A térség vasvárijáról az 1970-es évektől több felvétel készült különböző folklór-fesztiválokon, amelyek nemcsak a korán megindult hagyományőrzést mutatják, hanem közvetetten a tánc korábbi, és valamilyen formában folyamatosan fennmaradt hagyományára utalnak. Bizonyára az 1968-as gyűjtéseknek is része volt abban, hogy a sziliceiek és a borzovaiak a vasvárit is a hagyományörző együttesük műsorára tűzték. 1973-ban a szilicei-borzovai közös folklórcsoport fellépett a kalocsai nemzetközi folklórfesztiválon, s a verbunkot is bemutatta. Előadásuk azonban több szempontból különbözött a korábbi Rozsnyó környéki adatoktól. A táncjegyzőkönyv szerint a csoportot saját, legalább hat tagú cigányzenekaruk kísérte, akiket név szerint nem ismerünk. Karikázók és csárdás után következett a 13 férfi által járt vasvári. Különösen a dallam elején feltűnő a nehézkes, 2/4-es metrizálású előadásmód, hiszen más felvételeken az ütem felezőpontjának inkább gyengítése, a negyedik negyed ütemet összefogó hangsúlyozása jellemző. Szokatlan a harmonizálás is. Bár a gyűjtések a kíséret minősége szempontjából meglehetősen sokfélék, az első két dallamsor páros

ütemeit a kistáj zenészei jellemzően dominánsként értelmezik, s a kevés harmóniával ezeket készítik elő, markáns funkciós keretet adva a modális dallamnak. A domináns funkcióval záruló, megismételt dallamsor mintegy nyitva marad a folytatás számára. A kalocsai fesztiválon játszó banda viszont több akkordváltással, a „Sárga szöget...” esetében szokatlan szűkített hangzatokkal kísérte a dallamot, az első dallamsorban lényegében a teljes autentikus kadencia harmóniamenetét járta be, és a tonikainak érzett moll hangzaton zárt.¹⁸¹

Mindezek a sajátosságok nincsenek jelen azon a felvételen, amely a zselizi fesztivál alkalmával, de nem a színpadi produkcióról készült 1977-ben. A 75 éves borzovai Farkas István páros vasvárit járt egy kecsői asszonnyal, majd hét borzovai férfi vasvárija következett. Farkas István és egy 1931-ben született férfi mellett öt huszonéves táncolt, ami a hagyomány továbbadására tett kísérletet tükrözi. A néptánc jegyzőkönyv szerint rozsnói cigányzenekar, nevezetesen Ónodi Lajos 57 éves primás, Kristóf András 46 éves primás, Ikri Károly brácsás, Kristóf János 52 éves bőgős játszott, részben tehát a korábbi gyűjtéseken is közreműködő zenészek muzsikáltak.¹⁸²

A kalocsai előadás mégsem teljesen elszigetelt a cerbunk későbbi történetében, a produkció bizonyos értelemben megmaradt az együttes repertoárján. A szilicei és borzovai folklórcsoport egy 1986-os fesztiválon újra a kalocsaihoz hasonló műsorszámmal szerepelt a Gombaszögi Országos Kulturális Ünnepeyen, amelyben karikázók és csárdások mellett a „Sárga szöget...” dallamára járt „vasvári”-t is előadta.¹⁸³ Lényegében a kalocsai előadásával egyezik a kezdő „Vasvári!” kiáltás mellett a dallam, a sajátos harmonizálás, a cimbalomkíséret, valamint a frisset nyitó régi stílusú népdal, az előadásmód viszont kevésbé volt nehézkes. A táncok felsorolása előtt a műsorvezető többek között a következőt mondta be: „A gömöri paraszttáncok tiszta forrását Borzován és Szilicén még ma is megtalálhatjuk olyan élő formában, hogy a negyvenes korosztály még magáénak vallja és bálók alkalmával szívesen eljárja.” E szavak a verbunkra annyiban lehettek igazak, amennyiben a gyűjtések segítségével,

¹⁸¹ Szilice, Borzova (Gömör és Kis-Hont), 1973. aug. 18. Gyűjtő: Martin György, Sztanó Pál. ZTI_Mg 2895, ZTI_Ft. 828. Kalocsai fesztiválon készült felvétel.

¹⁸² Rozsnó (Gömör és Kis-Hont), 1977. jún. 5. Gyűjtő: Martin György, Quittner János, Sebők Géza, Pesovár Ferenc. Játszott: rozsnói cigányzenekar, tagjai: Ónodi Lajos primás (57), Kristóf András primás (46), Ikri Károly brácsás, Kristóf János bőgős (52). Első tánc táncosai: Farkas István (75) borzovai, Kálmán Dezsőné Garai Ilona (sz. 1930) kecsői lakos. Második: Farkas István (sz. 1902), Fodor Zoltán (sz. 1931), Rákai Lajos (sz. 1951, Rozsnó), Rákai Árpád (sz. 1952, Rozsnó), Farkas Béla (sz. 1953, Rozsnó), Mezei Lajos (sz. 1954), Farkas István (sz. 1957, Rozsnó). A Rozsnó városnév feltehetően akkori lakhelyüket jelöli. ZTI_Mg 3705A, ZTI_Ft. 969. Zselizi fesztiválon készült felvétel.

¹⁸³ Szilice, Borzova (Gömör és Kis-Hont), 1986. aug. 10. Gyűjtő: Tímár Sándor. ZTI_Mg 4913A. Gombaszögi Országos Kulturális Ünnepeyen készült felvétel.

illetve a szervezett hagyományörzés keretében a csoport megőrizte a táncot. Ádám Gyula és Gonosz Ferenc elbeszélése egyaránt arra utal, hogy a verbunkot a két háború közötti időszakig kérték, s az 1968-as gyűjtésen már idősebbeket kerestek, akik még el tudták táncolni.

*

Mindezt összegezve, a történeti források mellett a „Sárga szöget...” népi változatainak sokszínűsége a dallam régi és erőteljes hagyományát tükrözi. A klasszikus verbunkos jellegű, tipikusan kezdődallamként szereplő Martinovics-nóta ha élt is szóló férfitáncként a néphagyományban, elsősorban táncról függetlenül maradt fenn. A népiesebb, és a XX. században meghatározó csárdáshoz is közelebb álló „Sárga szöget...” jobban összekapcsolódott szóló vagy páros tánccal. A hangszeres jellegű dallam kezdőmotívuma karakterisztikus, első sorpárja állandóbb, összességében azonban lazább szerkezetű, s viszonylag könnyen formálódik annak függvényében is, hogy milyen dallamhoz kapcsolódik, milyen funkcióban szólal meg. Gyakran összekapcsolódik bizonyos, szintén a néphagyományban élő dallamokkal. Tempója, esetleg ritmikája is függhet attól, hogy az esetlegesen több verbunkdallam között hányadikként hangzik el. A debreceni kéziratban a Martinovics-nótát követően, frissként szerepel, s feltűnő, hogy a dallamot éppen azokban a népi változatokban játsszák csakis lassúként, amelyekről az sejthető, hogy már jobban kikoptak a hagyományból.

Alkalmoszerűen azzal is találkozunk, hogy a dallamot a zenészek előbb düvökíséretes lassúnak, majd tempóváltás után esztam kíséretes frissnek is eljátsszák. Ez azonban egyik területen sem következetes. A Rozsnyó környéki változatok közül éppen a legkorábbi felvételeken halljuk így, amelyeken a zenészek talán a gyűjtői igényekhez igazodva nem játszották a kistájon a verbunkot kezdő „Ritka búza”-t, a „Sárga szöget...” kétféle tempója tehát ennek helyettesítése lehet. Alsókálósán 1963-ban a Martinovics-nótát húzták lassúnak, és a „Sárga szöget...” dallamot frissnek, s csak az 1990-es évekbeli gyűjtéseken játszották utóbbit lassúnak és tempóváltással frissnek is. A dallam lassú-gyors előadása része lehet a hagyománynak, amelyre már a csárdásban sokkal inkább jellemző előadásmód is kihathatott, ugyanakkor nem kizárt, hogy a vasvári legjellemzőbb formájában általában több dallam szerepelt a ciklusban, amit a verbunk reprezentatív jellege is indokolhatna.

A típus XX. századi gyűjtései egy erőteljesen variálódó, laza szerkezetű hangszeres dallam többféleképpen megszilárdult változatait őrizték meg. A variánsok a természetes kapcsolódási pontokkal együtt is csoportokba sorolhatók, amelyek alapvetően egy-egy kistájhoz kötődnek. Rimaszombat környékén a verbunk számos példával, a legfontosabb történeti forrásnak tekinthető debreceni kézirattal szoros rokonságban álló dallamváltozatokkal ismert, a dallamra járt verbunk hagyománya azonban elsősorban Domaházán maradt fenn. A közeli Medvesaljáról származó kevés gyűjtést nehéz elkülöníteni a hagyományőrző mozgalomtól, s a Mikófalvához kötődő típusváltozat esetében is lényeges a kérdés, hogy a már a Gyöngyösbokrétán is részt vevő település verbunkján mennyiben hagyhattak nyomot a hagyomány ápolására irányuló törekvések. Bár közvetlen párhuzamát történeti forrásokban nem találtam, különösen érdekesek a „Sárga szöget...” sajátos, kifejezetten népi jellegű, ereszkedő vonalú változatai, amelyek több vokális példáját és jó előadású hangszeres adatát gyűjtötték Rozsnyó környékén. E kistájon a verbunk táncra sokan emlékeztek, és annak hagyományát az első gyűjtések után a század második felében is igyekeztek megőrizni. A verbunkot természetes módon elsősorban azokon a kistájakon – Rimaszombat és Rozsnyó környékén – halljuk jellegzetesebb, díszítettebb előadásban, ahol hagyománya egyébként is előbb volt. A hagyományőrző mozgalmak egy-egy változatnak, illetve a „Sárga szöget...” helyi tánckísérő szerepének megszilárdulásában, fenntartásában is szerepet játszhattak.

4. A kistáj stílusának összefüggései a verbunkdallamokkal

A Csallóköz, a hozzá kapcsolódó Szigetköz és a Mátyusföld kiemelt helyet foglal el az északi dialektusterület verbunkhagyományában. Pozsony vidékének híres cigányzenekarairól már a XVIII. század második felében olvashatunk, megjelenésükben és egyúttal a történeti verbunkos stílus fejlődésében a térség korai polgárosodásának, Bécs és Pozsony közelségének, a pozsonyi országgyűléseknek, illetve a területen különösen nagy számban élő arisztokráciának egyaránt jelentős szerepe lehetett,¹⁸⁴ még ha Sárosi Bálint egykorú kolozsvári adatokkal arra is rámutatott, hogy ez nem feltétlenül jelentett kizárólagos elsőséget a cigányzenekarok elterjedésének szempontjából.¹⁸⁵ A történelmi körülmények következtében a XX. századi népzene gyűjtésekből a térség egykori gazdag hangszeres népzenei hagyományát már csak töredékesen ismerhetjük meg, ugyanakkor az itt gyűjtött verbunkdallamok sajátos és régi vonásokat őriznek. A kistáj változatos verbunkkészlete azt is lehetővé teszi, hogy a hagyományozódás kérdéseit az eddigiekhez képest más oldalról, egy-egy elterjedt dallam változatainak áttekintése után egy kistáj vagy akár egyetlen település különböző verbunkdallamainak hasonlóságain és eltérésein, illetve e dallamoknak a helyi zenei hagyományba való illeszkedésén keresztül vizsgáljuk.

A Csallóköz, a Szigetköz és Mátyusföld hangszeres népzeneje

A II. világháború után ezen a területen viszonylag hamar megindult a hangszeres népzene gyűjtése. A legkorábbi verbunkfelvételek a Csallóköz és Szigetköz határvidékén készültek az 1950-es években. A dunántúli Moson megyéhez tartozó Szigetköz a Dunántúl többi részétől a Mosoni-Duna miatt elhatárolódik, viszont néprajzilag is rokon a szomszédos Csallóközzel,¹⁸⁶ s a verbunkok szempontjából is kötődik az északi népzenei dialektusterület nyugati részéhez. A Dunától, s a mai Dunacsatornától is északra fekvő Somorja Pozsony megye egyik járási székhelye volt, s még Pozsony megyéhez tartozott a Duna bal partján fekvő, eredetileg Somorjához közeli,

¹⁸⁴ Sárosi Bálint, „Magyar parasztok és cigányzenészek”, *Magyar Zene* 13/1 (1972. márc.): 24–37. Ide: 30–31.

¹⁸⁵ Sárosi Bálint, *A hangszeres magyar népzene* (Budapest: Püski, 1996), 47.

¹⁸⁶ Liszka József, *A szlovákiai magyarok néprajza* (Budapest: Osiris–Dunaszerdahely: Lilium Aurum, 2002), 163, 167.

mára a Duna-csatornával attól elválasztott Doborgaz. Nem messze, de már a Szigetközben található a korábban Moson megyéhez tartozó Halászi, amely a mai Magyarország területén, Mosonmagyaróvárhoz igen közel fekszik. Bár technikai oka is lehet annak, hogy a legkorábbi gyűjtéseken csak egy-egy szóló hangszert hallunk, az adatközlő zenészek és a ritkán szereplő táncosok kora, valamint a későbbi felvételek kevés száma azt mutatja, hogy a hagyományos zene- és táncélet a XX. század második felére nagyrészt megszűnt a területen. Az 1968-as vásárúti, illetve az 1980-as években végzett több jókai terepmunka már olyan településen készült, ahol hagyományörző együttes tartotta fenn a tradíciót. A kevés gyűjtés miatt nem mindig rekonstruálható, hogy egy bizonyos verbunkdallam korábban mennyire volt elterjedt a térségben. Több dallamot csupán egy-egy prímás közléséből ismerünk. Éppen ezért különösen jelentősek a korai és mennyiségileg is viszonylag nagyobb, vokális és hangszeres adatokat egyaránt rögzítő, táncfilmezéssel kiegészített halászi gyűjtések.

A Csallóköz, Szigetköz és a Mátyusföld korán és gyorsan polgárosodott, s a nyugat felől, illetve a közeli nagyvárosokból érkező hatásoknak erősen ki volt téve. A környéken nagyszámú német anyanyelvű lakosság volt, északabbra és nyugatabbra horvátok is éltek. A kistáj népi kultúrája ugyanakkor számos archaikus elemet megőrzött.¹⁸⁷ Bizonyos kétarcúság hangszeres népzenejére is jellemző. A menyasszonyfektető gyertyástáncot az „Az árgyélus kismadár”, „Mikor a menyasszonyt fektetni viszik” és a proporció emlékét őrző „Hopp, ide tisztán” kezdetű régi stílusú, ereszkedő dallamokra táncolták.¹⁸⁸ Különböző kanásztánc-dallamokra jártak eszközös pásztortáncokat, köztük a sajátos tardoskeddi váskatáncot. A csárdás frissét dudanótákkal is kísérték. Másrészt a XX. században a tánczenében uralkodóvá váltak az új stílusú dallamok, s a térség néphagyományában a csárdás mellett jelentős szerepet töltöttek be a polgári társastáncok is, amelyek némelyike nem tánciskolák révén, hanem közvetlen népi átvétel eredményeként honosodott meg.¹⁸⁹

¹⁸⁷ I. m. 167.

¹⁸⁸ E dallamokról részletesebben lásd Tari Lujza, *Szlovákiai magyar népzene. Válogatás Tari Lujza népzene gyűjtéséből (1983-2006)*. Gyurcsó István Alapítvány könyvek 49 (Dunaszerdahely: Csemadok Dunaszerdahelyi Művelődési Intézete, 2010), 25–27.

¹⁸⁹ Martin György–Takács András, *Mátyusföldi népi táncok* (Pozsony: Madách, 1981), 5–18.; Takács András, *Csallóközi néptáncok* (Pozsony: Kalligram Könyvkiadó, 2000), 19–52., Martin György, *Magyar tánc típusok és táncdialektusok*. 2. átdolgozott kiadás (Budapest: Planétás, 1995), 59–64.

A térségben a XX. században számos, viszonylag nagyobb zenekar működött. Jókán négy helyi bandára is emlékeztek, amelyek 5-6 tagúak voltak, több prímából, kontrából, bőgőből, később cimbalomból álltak.¹⁹⁰ Ugyanakkor a duda, amelynek csallóközi hagyományát Bartók 1910-es nagymegyeri gyűjtése is dokumentálta, a XX. század közepéig jelen volt elsősorban a szegényebbek körében, vagy bizonyos sajátos funkciókban. Kodály általánosságban említette az 1937-ben megjelent *A magyar népzene*-ben, hogy a lassan háttérbe szoruló duda sok helyen legfeljebb már csak gyermekek báljaiban használatos.¹⁹¹ Ilyen dudabálokról a szigetközi Halászből is tudunk.¹⁹² Szintén írt Kodály a duda I. világháború utáni, többek között a palóc vidéken megfigyelhető megújult népszerűségéről.¹⁹³ Manga János 1939-es tanulmánya szerint a megelőző húsz évben a Felföldön egyre gyakrabban szólaltak meg a dudák, s Manga maga is több dudástól gyűjtött többek között a most vizsgált területen.¹⁹⁴ Jókán a század elején még volt dudás, később vándordudasok muzsikáltak a településen, s itt is az első világháború utáni elszegényedés újíttotta meg a hangszer divatját egy időre.¹⁹⁵ A hangszer emlékét a terület népzenejének számos vokális dudanótája őrzi, amiket szólóhegedűsök és a vonósbandák is szívesen játszottak dudacsárdásnak, dudaverbunknak nevezett táncokhoz. Ezeket közönségük is megkövetelte tőlük. A zenészek a duda hangszínét, játékmódját a hegedű elhangolása segítségével is utánozták,¹⁹⁶ ilyen dudautánzást a Nyitra megyei Zsérén Tari Lujza még 1994-ben is tudott gyűjteni a lakóhelyénél szélesebb területen működő Bihari József cigányprímástól.¹⁹⁷

¹⁹⁰ Beszélgetés. Jókai (Pozsony), 1984. ápr. 7. Gyűjtő: Halmos Béla, Czuczor Livia, Czuczor Péter, Farkas Róbert. Játzott: Tankó Péter, prím (sz. 1916), Tankó Sándor, hegedűkontra (sz. 1934) és Kuruc József, bőgő (sz. 1915). ZTI_Mg 4791 B; „Beszélgetés Budai Lászlóval”, in Fügedi János–Takács András, *A Bertóké és társai. Jókai falu hagyományos táncai*. Gyurcsó István Alapítvány könyvek 34 (Dunaszerdahely: Csemadok Területi Választmánya, MTA Zenetudományi Intézet, 2005), 28.

¹⁹¹ Kodály Zoltán, *A magyar népzene* (Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1937), 62.

¹⁹² P. Jámor Márta, „Legényélet és legényavató szokás Halászbán”, *Néprajzi Közlemények* II/3–4 (1957): 99–120. Ide: 102–103.

¹⁹³ Kodály Zoltán, *A magyar népzene* (Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1937), 62.

¹⁹⁴ Manga János, „Népi hangszerek a Felföldön”, *Ethnographia* 50 (1939): 135–153. Ide: 136, 142–152.

¹⁹⁵ Tari Lujza, *Szlovákiai magyar népzene. Válogatás Tari Lujza népzene gyűjtéséből (1983–2006)*. Gyurcsó István Alapítvány könyvek 49 (Dunaszerdahely: Csemadok Dunaszerdahelyi Művelődési Intézete, 2010), 27–30.

¹⁹⁶ Tari Lujza, „A dudahagyomány továbbélése hegedűn”, in *Zenetudományi Dolgozatok 1986*, szerk. Berlász Melinda, Domokos Mária (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1986), 109–123.

¹⁹⁷ Tari Lujza, *Szlovákiai magyar népzene. Válogatás Tari Lujza népzene gyűjtéséből (1983–2006)*. Gyurcsó István Alapítvány könyvek 49 (Dunaszerdahely: Csemadok Dunaszerdahelyi Művelődési Intézete, 2010), 99.

Verbunkgyűjtések Halászában

Kerényi György, Kiss Lajos és Kertész Gyula 1952-es vokális gyűjtése után¹⁹⁸ 1954 májusában Kiss, Kertész és Lugossy Emma további népdalok mellett négy hangszeres dallamot is felvett Halászában az akkor 72 éves Banyák Pál cigányprímástól.¹⁹⁹ A jegyzőkönyv azt is feltünteti, hogy némelyik közülük táncot kísért. A kistájra jellemző „Bertóké” dallamra a 72 éves Mátyás József gyertyás verbunkot járt. (25. kotta) Az áthangolt hegedűn játszott „duda-verbunk”-ot a zenész maga táncolta, s eljátszotta továbbá a lakodalmi gyertyás tánc dallamát is. Az „Az oláhok, az oláhok” szöveggel ismert régi stílusú kanásztáncdallamot Banyák „barátoké” néven játszotta Mátyás seprútáncához, de Neuberger Ferenc „Tegnap vótam zab-aratni” kezdettel el is énekelte, s e mellett az adat mellett a jegyzőkönyvben a „verbung-tánc” megjegyzés szerepel. A dallamot a következő évben „A barátok, a barátok” kezdetű szöveggel is dalolták.²⁰⁰ A „verbunk-tánc” megjegyzést olvashatjuk Cséfalvay András, sérfenyőszigeti lakos „Nincsen a barátnak csizmája” kezdetű dala mellett, amelyet Banyák a következő évben hegedült. Cséfalvay adatát Kiss Lajos *A Magyar Népzene Tára* III., Lakodalom kötetében közölte, mint az egész Szigetközben ismert táncdalt, amelyre csárdást és verbunkot is jártak. A lakodalom egyházi szertartása után a templom előtt járt paptáncot is kísérték vele.²⁰¹ E funkciója, „A barátok, a barátok...” kezdetű szövegváltozata és „barátoké” elnevezése nyilvánvalóan összefügg.

1955 októberében Martin György és Pesovár Ernő jóval több dallamot, hajnali nótákat, menyasszonykikérőt, csárdást, dudanótákat és további verbunkdallamokat vett fel Banyák Páltól.²⁰² Martin e gyűjtésről írt jelentéséből tudjuk, hogy Halászában táncsoport is működött. Az akkori együttes 12 fiatalból állt, akik még csak néhány hónapja táncoltak rendszeresen. A korábbi táncsoport nagyjából huszoneves tagjai a velük egykorú vezetővel való személyes konfliktus, illetve az új tagok fiatalabb volta miatt elmaradoztak. A csoportot az akkor 23 éves, érettségizett, a hagyományápolásban később is aktív Litresits Mátyás vezette, zenészt a tanács már nem tudott fizetni. Műsorukon különböző betanult táncok, például a rábaközi verbunk mellett helyi sottis,

¹⁹⁸ Halászi (Moson), 1952. júl. 21. Gyűjtő: Kerényi György, Kiss Lajos, Kertész Gyula. ZTI_D 30.

¹⁹⁹ Halászi (Moson), 1954. máj. 23. Gyűjtő: Kiss Lajos, Lugossy Emma, Kertész Gyula. ZTI_D 203.

²⁰⁰ Halászi (Moson), 1955. okt. 16. Gyűjtő: Martin György, Pesovár Ernő. Az énekesekről zenei jegyzőkönyv hiányában nincs adatunk. ZTI_Mg 6938–6940.

²⁰¹ Bartók Béla–Kodály Zoltán (szerk.), *A Magyar Népzene Tára III/B. Lakodalom*, sajtó alá rendezte Kiss Lajos (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1956), 400.

²⁰² Halászi (Moson), 1955. okt. 16. Gyűjtő: Martin György, Pesovár Ernő. Játszott: Banyák Pál primás (73). ZTI_Mg 6938–6940, ZTI_Ft. 254.



25. kotta. Bertóké verbunk. Halászi, 1954. Kiss Lajos közlése A Magyar Népzene Tára III. kötetében²⁰³

kacsingató, „Hogy a csibe” is jelen volt. Az idősebbektől gyűjtött más halászi táncok létezéséről Litresits nem is tudott. Martin hívta fel figyelmét a falu táncanyagának kiaknázására, s az idősek is vállalták, hogy segítik a csoport munkáját.²⁰⁴ A legkorábbi halászi gyűjtésekben azonban a szervezett hagyományörzés még nem játszott lényeges szerepet.²⁰⁵

²⁰³ Bartók Béla–Kodály Zoltán (szerk.), *A Magyar Népzene Tára III/B. Lakodalom*, sajtó alá rendezte Kiss Lajos (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1956), 400.

²⁰⁴ Martin György, *Jelentés a szigetközi útról* (1955. X. 13–19.) (Kézirat, ZTI_Akt. 785, 1955. okt. 21.).

²⁰⁵ Egy jóval későbbi, 1985-ös táncfilmmezésen a „barátoké” dallamra söprútáncot jártak, s a „Bertóké”-ra mutattak be több verbunkot. Halászi (Moson), 1985. jan. 3. Gyűjtő: Palenik József. Játszott: az Óvári

Talán az 1954-es gyűjtésnek, a gyűjtők valamilyen megjegyzésének vagy általában véve érdeklődésüknek hatása, hogy ez alkalommal Banyák a „Bertóké” bemondásában a dallam korára is utalt: „eljátszom a Bertókét, régi verbungot”. „Bertóké”-nak nevezte továbbá a „huszárverbunk” helyi változatát, valamint az előző évben is játszott „barátoké”-t. A gyűjtésen filmfelvételek is készültek, amelyeken lakodalmi gyertyástánc, menyasszonyfektető, csárdás, sottis mellett négy férfi a „Bertóké” verbunkot táncolta, Mátyás József pedig a „huszárverbunk” helyi változatára verbunkot járt. Mátyás gyertyás verbunkot és seprútáncot is bemutatott arra a dallamra, amelyet előző évben „Nincs a barátnak csizmája” szövegkezdettel énekelt a sérfenyőszigeti Cséfalvay András. Egy másik férfi verbunkja egy lényegében egyetlen rövid motívum ismételéséből álló dallamra ment, amely sem a korábbi, sem a későbbi gyűjtéseken nem hangzott el.²⁰⁶

A táncfilmzésen a „Bertóké” elnevezés tehát újra csak egy bizonyos dallamra vonatkozott, s ezért felmerül a kérdés, hogy Banyák korábbi bemondása mennyiben tekinthető hitelesnek. Mindenesetre a „Bertóké” általánosan verbunk fogalomként való használatára máshol is találunk példát. Doborgazon a 69 éves Sipos László klarinétos egy másik, klasszikus verbunkos stílusú dallamot nevezett „Bertóké”-nak,²⁰⁷ Jókán pedig az egyik adatközlő „orosz Bertóké”-nak mondta a kozáktáncot, amelyet Horváth György tanult az első világháború idején hadifogságban, s amelyet a későbbi gyűjtések kitűnő táncosa, Budai László szívesen járt.²⁰⁸

A halászi verbunkok kistáji hagyománya

Azokat a dallamokat, amelyek a halászi gyűjtéseken verbunkot kísértek, a környék más településein is gyűjtötték. Manga János 1939-ben írta, hogy a 63 éves doborgazi dudástól, Nagy Károlytól hallotta a „barátok nótáját”-t, amelynek „Nincs a barátnak

Gazdász néptáncegyüttes zenekara, a dallamokat előtte elénekelte a táncos. ZTI_Mg 4667 A, ZTI_Ft. 1194.

²⁰⁶ A dallamot közli Sárosi Bálint, *A hangszerez magyar népzene* (Budapest: Püski, 1996), 183.

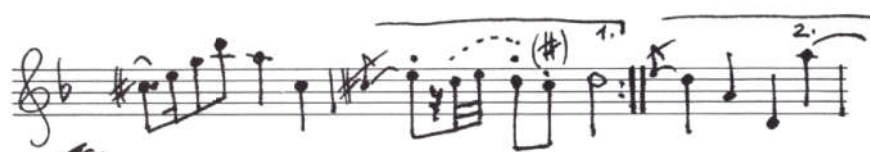
²⁰⁷ Doborgaz (Pozsony), 1959. okt. 18. Gyűjtő: Pesovár Ernő. Játszott: Sipos László, klarinét (69). ZTI_Mg 4293 B.

²⁰⁸ Fügedi János–Takács András, *A Bertóké és társai. Jókai falu hagyományos táncai*. Gyuresó István Alapítvány könyvek 34 (Dunaszerdahely: Csemadok Területi Választmánya, MTA Zenetudományi Intézet, 2005), 31–32.; Jókai (Pozsony), 1984. ápr. 7. Gyűjtő: Halmos Béla, Czuczor Livia, Czuczor Péter, Farkas Róbert. Játszott: Tankó Péter prímás (sz. 1916), Tankó Sándor kontrás (sz. 1934); Kuruc József bőgős (sz. 1915). ZTI_Mg 4791 B, ZTI_Ft. 1272.

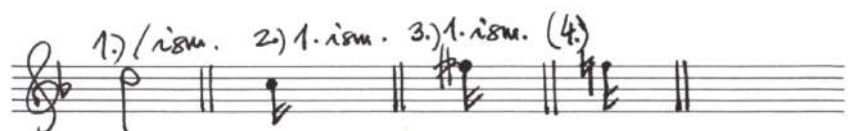
AP 1931 f.)

Somorja
Lej. Tari Lujza
2011.

♩ = 132



♩ = 138



*) Először beköszörít a ritmus, m (A helyett

1 negyeddel hosszabb az ütem, de megma-
rad így az ismétlésnél is.

≡ A 2. részt kétszer ismétli.

26. kotta. „Bertók-verbunk”, játszottá id. Sárközi Ferenc. Tari Lujza lejegyzése
27.

csizmája” kezdetű vokális változatát a csallóközi Hodosról közölte. A dallamok eredetéről nem tudott meg többet.²⁰⁹ A „Bertóké” változatát a doborgazi Sipos László

²⁰⁹ Manga János, „Népi hangszerek a Felföldön”, *Ethnographia* 50 (1939): 135–153. Ide: 149.

klarinétos is eljátszotta 1959-ben. Szomjas-Schiffert György somorjai gyűjtésén a 74 éves id. Sárközi Ferenc volt primás 1957-ben ezt „Bertók-verbunk” néven, a „huszárverbunk”-ot „közös huszár-verbunk” néven húzta.²¹⁰ (26. kotta) Ezek a zenészek csupán néhány dallamot játszottak, táncadatunk vagy további hangszeres gyűjtésünk e településekről nincs. Somorjával kapcsolatban Khin Antal közölte 1932-ben a legényavatás még akkor is élő, zenei vonatkozású szokását. A XV. században szabad királyi városi rangot viselő, majd 1871-ig mezővárosként működő vásárvárosban és járási központban évszázadok óta nagy számban jelen voltak iparoscéhek, s hagyományaik emlékét még Khin tanulmánya idején is őrizték a gazdalegények legény-kompániái. Farsangi legényavatásuk az 1706-ban egy korábbiából másolt *Törvénykönyv* alapján zajlott, s a szokásnak a cigánybanda által játszott Rákóczi-indulóra járt csoportos láncdanc és csárdás is része volt.²¹¹

A „Bertóké” és a „Nincs a barátnak csizmája” dallamára Jókán is jártak verbunkot. (27. kotta) A település néptánc-hagyományát részletesen bemutató Fügedi János és Takács András leírták, hogy Jóka hagyományos táncainak gyűjtését Görföl Jenő, a Csemadok munkatársa kezdeményezte az 1970-es években, s falubeliek is csatlakoztak hozzá. 1977-ben már táncfilmet készített Czingel László, Quittner János és Takács András. A gyűjtés után, bizonyára annak hatására és a gyűjtők ösztönzésére alakult meg a jókai hagyományőrző csoport, amely 1978-ban mutatkozott be a „Tavaszi szél vizet áraszt” elnevezésű országos népzenei verseny elődöntőjén, majd később is számos alkalommal fellépett különböző fesztiválokon. Az 1980-as évekből több jókai gyűjtést őriz az MTA Zenetudományi Intézet Népzenei és Néptánc Archívuma, s ezek közül már az első, 1980-as film- és magnetofonfelvétel a megindult szervezett hagyományőrzés fázisában, a „Tavaszi szél” fesztivál alkalmával készült Pozsonyban. A Tankó Péter primásból, Tankó Sándor kontrásból és Kuruc József bőgősből álló banda kíséretével bemutatták a „Bertóké” verbunkot, amelyet attacca az itt „barátoké”-nak nevezett verbunk követett.²¹² Ez azonban nem a Halászipan játszott „barátoké”-val,

²¹⁰ Somorja (Pozsony), 1957. nov. 15. Gyűjtő: Szomjas-Schiffert György. Játszott: id. Sárközi Ferenc volt primás (74). ZTI_Mg 696A.

²¹¹ Khin Antal, „Csallóközi legényavatás”, *Ethnographia* 43/1 (1932. márc.): 19–24.

²¹² Jóka (Pozsony), 1980. ápr. 19. Gyűjtő: Halmos István, Martin György. Játszott: Tankó Péter, prim (sz. 1916), Tankó Sándor, hegedűkontra (sz. 1934) és Kuruc József, bőgő (sz. 1915). ZTI_Mg 4074 A, ZTI_Ft. 1055. A pozsonyi Tavaszi Szél fesztiválon készült felvétel.



27. kotta. „Bertóké”-verbunk, Jókai. Fügedi János és Takács András közlése²¹³

hanem az ott „Nincs a barátnak csizmája” szöveggel énekelt dallammal azonos. Míg Jókán a század közepén a „Bertóké”-t még járták, a „barátoké” verbunkra már nem emlékeztek, hanem elbeszélés alapján rekonstruálták. Szakál Julianna, a hagyományörző együttes egyik alapítója elmondta, hogy a kitűnő Sárközi Ferenc primás volt segítségükre, aki korábban sokat játszott Bécsben és Pesten is. Sárközi a gyűjtéseken részt vevő primásnál, az 1916-ban született Tankó Péternél idősebb volt, járni már nem tudott, de a kezeivel mutatta, hogyan táncolták a „barátoké”-t, s ez alapján Quittner János és Richtarsik Mihály fogalmazta újra a táncot.²¹⁴

1983-ban egy jókai terepmunka során több dallamot, köztük dudanótát, menyasszonytáncot, csárdásokat, valamint a „Bertóké”-t vették fel Tankó Pétertől és

²¹³ Fügedi János–Takács András, *A Bertóké és társai. Jókai falu hagyományos táncai*. Gyurcsó István Alapítvány könyvek 34 (Dunaszerdahely: Csevadok Területi Választmánya, MTA Zenetudományi Intézet, 2005), 53.

²¹⁴ I. m. 20, 25, 34–39.

Tankó Sándortól.²¹⁵ A „huszárverbunk”-ot a primás nem verbunknak, hanem „huszárcsárdás”-nak nevezte, s a „Tulsó sor” szövegű frissel, majd a virtuóz „Csípd meg bogár”-ral folytatta. Lényegesen nagyobb repertoárt rögzítettek a háromtagú bandától 1984. április 7-én.²¹⁶ Elhangzottak verbunkok, részben városias jellegű csárdások, műfriss, több polgári eredetű tánc, mint sottis, polkák, valcerek, négyes, továbbá Rákóczi-mars, lakodalmi mars, halottkísérők, hallgatók, regrutanóták, dudanóták, valamint karácsonyi köszöntőként a „Csendes éj” és a „Mennyből az angyal”. Halmos Béla és gyűjtőtársai a zenélési szokásokról, az egykori zenekarról, táncrendről és lakodalmi táncokról is beszélgettek a muzsikussal. A verbunkokról a gyűjtés elején kérdezték a zenészeket, akik elsőként a „Bertóké”-t játszották. Később a gyűjtő kérdésére megerősítették, hogy a verbunknak volt más dallama is. „Csináljunk addig meg még egy verbunkot, a másikat”, mondta azután a gyűjtő, mire rögtön eljátszották a „huszárverbunk”-ot, amit azonban Tankó ezúttal is „huszárcsárdás”-nak nevezett. A további verbunkokra vonatkozó kérdésre elhúzták a „barátoké”-t, majd az egyik gyűjtő, Czuczor Livia azt a dallamot kérte, amivel Budai László „orosz Bertóké” táncát szokták kísérni. E táncot így nevezték azután a zenészek is. Végül a primás azt mondta, van sok verbunk, ami nem jut eszébe, hallja a rádióban is, de nem használják ezeket.

A „Bertóké” és a „barátoké”, illetve a „huszárcsárdás” mellett az év júniusában készült gyűjtésen más verbunkot is bemutatnak.²¹⁷ Egy korábban is szereplő, dudautánzó burdonnal kísért dudanótát ezúttal nem frissre fordítottak, hanem a szintén kissé vaskosan előadott „kapuvári verbunk”-kal folytattak. A primás utóbbit „kapuvári csárdás”-nak nevezte, s igennel válaszolt a kérdésre, hogy ez a kettő egymás után jött. A gyűjtő dallamkérdésére a Halászigiben „barátoké” néven élő dallamot is el tudták játszani. „Ha megfogom az ördögöt, kalitkába zárom” szöveggel ismerték, s emlékeztek arra, hogy régen táncoltak rá. Mikor hasonló ugrós jellegű táncdallamokat kértek tőlük, a zenészek megerősítették, hogy azok is verbunkok, itt azonban már nem lehet elvonatkoztatni a gyűjtők kérdezősködésének esetleges befolyásától. Megerősíti ezt az is, hogy az 1984. júliusi gyűjtésen újra elhangzott a „kapuvári verbunk” és „próba

²¹⁵ Jókai (Pozsony), 1983. máj. 4. Gyűjtő: Czuczor Péter, Farkas Róbert. Játszott: Tankó Péter, prim (sz. 1916), Tankó Péter, kontra (sz. 1934). ZTI_Mg 4760 B.

²¹⁶ Jókai (Pozsony), 1984. ápr. 7. Gyűjtő: Halmos Béla, Czuczor Livia, Czuczor Péter, Farkas Róbert. Játszott: Tankó Péter, prim (sz. 1916), Tankó Sándor hegedűkontra (sz. 1934) és Kuruc József bőgő (sz. 1915). ZTI_Mg 4791 B, ZTI_Mg 4792 A, ZTI_Ft. 1272. Táncfilmzés nem volt, a filmfelvétel a hangszerjátékot dokumentálja.

²¹⁷ Jókai (Pozsony), 1984. jún. 12. Gyűjtő: Halmos Béla. Játszott: Tankó Péter (1916) prim, Tankó Sándor (1934) hegedűkontra és Kuruc József (1915) bőgő. ZTI_Mg 4815 A

csárdás” néven a gencsi verbunk dallama is, de verbunk táncot az ekkor készült táncfilmekben csak a „Bertóké”-ra és a „barátoké”-ra jártak. A „huszárcsárdás”-ra, valamint a dudanótára csárdást táncoltak, s bemutattak polgári társastáncokat, menyasszonytáncot, csóktáncot is.²¹⁸

Jókán tehát a verbunkok közül a „Bertóké” hagyománya élt legtovább, az idős primás elmondása alapján újra tanult „barátoké”-t pedig a hagyományörző csoport tartotta fenn. A Halászában „barátoké”-nak nevezett kanásztáncdallam korábbi használatára csak emlékeztek a zenészek, a „buszárverbunk”-ot csárdásnak mondták, s az 1984-es táncfilmekben annak is jártak. A már a Gyöngyösbokréta műsorán jelen lévő kapuvári verbunk, illetve a gencsi verbunk a hagyományörző mozgalomból lehetett számukra ismert, ráadásul ezeket nem verbunknak, hanem csárdásnak nevezték. Más dallamoknál valószínűleg csupán a gyűjtői érdeklődésre való reakciónak tekinthető a verbunk megnevezés.

Ugrós jellegű dallamok a verbunkrepertoárban

A Csallóközben, Szigetközben és Mátyusföldön gyűjtött verbunkdallamok egy része szorosan kötődik a néptánc régi stílusába tartozó ugrós tánc-hagyomány dallamaihoz. A verbunk tánc-történeti szempontból is támaszkodott az ugrósokra és eszközös pásztortáncokra, amelyek jelentős szerepet töltöttek be a Dunántúl néphagyományában. A most vizsgált verbunkok közül többnek a dallama régi stílusú népdal, jellegzetes a nyolcados lüktetésük, kanásztáncritmusuk, egyenletes, legfeljebb a sorkezdeteket pontozó ritmusuk. A más verbunkokban tipikus vonások, mint a ritmikával is kiemelt nagy ugrások, pontozott negyed értékek e dallamokban nincsenek jelen. Kapcsolódási pontot jelentenek az ugrós és a verbunk réteg között továbbá azok a helyi adatok, amelyek szerint e dallamok eszközös táncot is kísértek. Halászában Mátyás József a „barátoké” verbunkra seprűtáncot járt, a „Nincs a barátnak csizmája” szövegű dallamra seprűtáncot és gyertyás verbunkot is táncolt.

A Halászában „Barátoké” néven játszott dallam a magyar népdalok régi stílusába tartozó, igen elterjedt kanásztánc-dallam. Moldva kivételével mindegyik dialektusterületen ismert volt, több főtípusban és számos vokális és hangszerez

²¹⁸ Jókai (Pozsony), 1984. júl. 21–22. Gyűjtő: Halmos István, Németh István, Pálfi Gyula, Csapó Károly, Szakál Julianna. Játszott: Tankó Péter, prim (sz. 1916), kontrás, bőgős. ZTI_Mg 4800–ZTI_Mg 4805, ZTI_Ft. 1172.

változatban élt. Különböző táncokat kísérhetett, de legjellemzőbben ugrósokhoz kapcsolódott.²¹⁹ Halászában különböző szövegekkel gyűjtötték, ezek közül az egyiket a jókai zenészek is ismerték. A Pozsony megyei Vásáráton a dallamra járt seprűtáncot vettek fel 1968-ban,²²⁰ s egy változata kísérte a váskatáncnak nevezett sajátos mátyusföldi ügyességi táncot a komáromi Tardoskedden.²²¹ Míg a Halászában énekelt változat strófája a típusra jellemzően AABA sorszerkezetű, a Banyák által játszott hangszeres változatok sajátossága a következőes AAB_{ouvert}B_{elos} strófa, s hangszeres jellegét a dallamhoz húzott burdonhangok is kiemelik, amelyek egyúttal Banyák dudadallamaival rokonítják.

Jellegében hasonló a Halászában seprűstáncként és gyertyás verbunkként járt, Jókán „barátoké”-nak nevezett dallam, amelynek halászi adatai az MTA BTK Zenetudományi Intézet népzenei típusrendjében a „Kalapom szememre vágom” kezdetű daltípus támlapjai közé sorolva található. (28. *kotta*) E típust Szendrei Janka a régies kisambitusú dallamok „révész” dallamkörének újabb, XVIII. századi ízlésre valló típusának tekintette.²²² Domokos Mária és Paksa Katalin egy csonka és egy teljes változatát regisztrálta az 1775–1785 között keletkezett Kulcsár Pál-melodiáriumból, illetve az egykorú Zemplényi-kéziratból, s különböző szöveggel több változatát sorolta fel Pálóczi Horváth Ádám 1813-as *Ötödfélszáz Énekek* című gyűjteményéből.²²³ A dal „Nehéz tudni célját, végit...” kezdettel Tóth István 1832 és 1843 között keletkezett gyűjteményében, valamint Bartay András 1834-es *Eredeti népdalok zongora-kísérettel* című kiadványában is szerepel. Almási Sámuel dalgyűjteményében „Kalapom szememre vágom” szöveggel találhatjuk meg, s ezzel a szöveggel 1843-ban bekerült Szigligeti Ede és Szerdahelyi József igen nagy sikerű *A szökött katona* című népszínművébe. Valószínűleg elsősorban ennek nyomán további, most részletesen nem

²¹⁹ Paksa Katalin, *Az ugrós táncok zenéje* (Budapest: Zenetudományi Intézet–L'Harmattan, 2010), 124–134.

²²⁰ Az 1908-ban született Sándor Béla táncát dallamával együtt közreadta Takács András, *Csallóközi néptáncok* (Pozsony: Kalligram Könyvkiadó, 2000), 55–67.

²²¹ Martin György–Takács András, *Mátyusföldi népi táncok* (Pozsony: Madách, 1981), 70–92. A tágabb területet tekintve két további, de problematikus adatunk van. Garamszentgyörgyön (Bars megye) szóló hegedűn húzták valamilyen meg nem nevezett tánchoz, a Hont megyei Százdon a revival során alapított citerazenekartól seprűtánc kísérőjeként gyűjtötték. Garamszentgyörgy (Bars), 1975. okt. 25. Gyűjtő: Ág Tibor. Játszott: hegedűs. ZTI_Mg 3532 A; Százd (Hont), 1976. jan. 2. Gyűjtő: Ág Tibor. Játszott: citerazenekar. ZTI_Mg 3532 A, ZTI_Ft. 927.

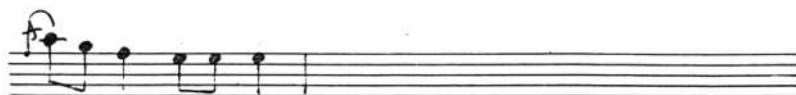
²²² Szendrei Janka, „Kisambitus – régi stílus”, in Dobszay László–Szendrei Janka, *A magyar népdaltípusok katalógusa stílusok szerint rendezve I.* (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1988), 325–536. Ide: 408.

²²³ Domokos Mária–Paksa Katalin, „Vígággal zeng Parnassusnak magas teteje.” 18. századi kottás források és a magyar zenei néphagyomány. *"The High Peak of Mount Parnassus Resound with Delight". 18th-century musical sources and the Hungarian folk music tradition* (Budapest: Akadémiai Kiadó, MTA BTK Zenetudományi Intézet, 2016), 188–189.

NILt 41a,
AP 5483/a

"Gyertyás verbunk"

$\text{♩} = 76-80$



200

AP 5482/w

NILt 40b g. dallam folytatása. Kétszer játszma végig. Másod-
szor ismétléskor a tempo felgyorsul $\text{♩} = 92$ ig.
Film: NILt. 254.5. tánc.

28. kotta. Gyertyás verbunk, játszottá Banyák Pál

vizsgált kiadványokban is megjelent. Dallamváltozatai között nincs nagyobb eltérés. Kevés népi adata elszórtan jelentkezik a nyelvterületen, ugyanakkor feltűnő, hogy az északi terület dallamilag és szövegileg heterogénebb példáival szemben a dunántúli, alföldi és erdélyi variánsokat a népies repertoárban jellemző „Kalapom szememre vágom” szöveggel gyűjtötték.²²⁴ A Halászában énekelt és játszott dallama a főtípushoz közel áll, de különböző szövegekkel is dalolták.

A csallóközi verbunkdallamok e csoportjához távolabbról köthető a Mátyusföld sajátos „sallai verbunk”-ja.²²⁵ Dallama vokális változatban is ismert, de jellegzetesebbek hangszeres felvételei, amelyeket a Vág és Garam közötti területről, Kéménden, Hetényben, Naszvadon, Komáromszentpéteren és Kürtön gyűjtöttek.²²⁶ A szintén egyenletes nyolcados lüktetésű dallam hosszabb, dúr jellegű, felfelé kanyarodó első sorai mellett nyolc szótagú harmadik és negyedik dallamsorának, eolba forduló zárlatának köszönheti régi, ereszkedő és vokális jellegét. Különös és a helyi hagyomány jelentőségét tükrözi, hogy noha más stílusrétegbe tartozik, mint a tájegységen lakodalmi gyertyás táncként használatos, „Az árgyélus kismadár” szövegű népdal, régi stílusukon, nyolcados lüktetésükön túl dallamvonaluk is rokon egymással.

Az ugrósok jelenlétével kapcsolatban érdemes megemlíteni azt a dallamot, amely Weiner Leó 1934-ben keletkezett op. 20 *I. Divertimentó*jából „Rókatánc” néven vált közzismertté.²²⁷ Lajtha László 1930-ban Balassagyarmaton „róka tánc” néven gyűjtött egy hosszabb, többrészes, helyenként kifejezetten verbunkos jellegű dallamot Rácz Mihály (Potkány Misa) 49 éves pataki cigányprímástól.²²⁸ Patak falu Nógrád megyében, Balassagyarmattól mintegy 15 kilométerre délnyugatra fekszik. Lajtha leírása szerint a prímás nem játszott városban, apja, nagyapja is parasztnak muzsikált, s néhány paraszti dallamot ő maga is tudott. Feltűnő, hogy a Potkánytól fölvelt hat

²²⁴ MTA BTK ZTI Népzenei típusrend, 18.406.0/1-2.

²²⁵ Leírását részletesebben lásd: Martin György–Takács András, *Mátyusföldi népi táncok* (Pozsony: Madách, 1981), 102–121.

²²⁶ MTA BTK ZTI Népzenei típusrend, 15.000.5/0. típus. A hangszeres gyűjtések röviden: Kéménd (Esztergom), 1966. dec. 29. Gyűjtő: Tóth Margit, Takács András, Martin György, Borbély Jolán. ZTI_Mg 1770 B, ZTI_Ft. 591; Hetény (Komárom), 1970. okt. 18. Gyűjtő: Ág Tibor, Martin György, Quittner János. ZTI_Mg 2269 A, ZTI_Ft. 725; Komáromszentpéter (Komárom), 1970. okt. 23. Gyűjtő: Martin György, Takács András, Frantz Klaus. ZTI_Mg 2267 A, ZTI_Ft. 726; Naszvad (Komárom), 1970. okt. 24. Gyűjtő: Ág Tibor, Martin György, Pesovár Ernő, Frantz Klaus. ZTI_Mg 2267 B, ZTI_Mg 2269 B, ZTI_Ft. 727; Kürt (Komárom), 1993. jún. 24. Gyűjtő: Agócs Gergely, Galambos Károly, Halmos Béla, Rosta Katalin, Szomjas György, Varjasi Tibor. ZTI_Mg 6391.

²²⁷ Tari Lujza, „Weiner Leó művészete a népzenei források tükrében”, in *Weiner-tanulmányok. A Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola tudományos közleményei 2.*, szerk. Kárpáti János (Budapest: Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola, 1989), 59–223. Ide: 75–79.

²²⁸ Balassagyarmat (Nógrád), 1930. dec. Gyűjtő: Lajtha László. Játszott: Rácz Mihály (Potkány Misa) cigányprímás (49). ZTI_MH 2440 b.

dallam – négy dudanóta, a „Csípd meg, bogár” és a „róka tánc” – közül Lajtha ötöt közzétett az *Ethnographiában*, azonban éppen a „róka tánc” kimaradt, s azt a szövegben sem említette.²²⁹ A „rókatánc”, ami már Gvadányi Józsefnél felbukkan, valamikor általánosan elterjedt állatutánzó tánc lehetett.²³⁰ Maácz László a XX. század közepén úgy írt róla, mint amit főként cigányok, de sok helyen még magyarok is járnak.²³¹ Idővel a cigányságban is a gyerekek kéregető táncává vált.²³² A Lajtha által gyűjtött dallam táncvonatkozását azonban nem ismerjük, s egyébként is távol áll a „rókatánc”-ként fellelhető kevés, elsősorban ütempáros jellegű dallamtól.

Potkány „Róka tánc”-ának első, négysoros strófáját Lajtha László és Rajeczky Benjamin 1951-ben Baranyi Dezső balassagyarmati primástól és zenekarától is fölvette.²³³ E strófa a teljes nyelvterületen elterjedt, vokális és hangszeres változatokban is kedvelt kanásztáncdallam, amelyet más területeken leginkább verbunknak, oláhosnak, féloláhosnak neveztek.²³⁴ A *Pátria* népzenei hanglemezsorozatban a gyarmati dallam „Rókatánc (Nógrádi verbunk)” néven jelent meg, noha a felvétel jegyzőkönyvében csak a „rókatánc” cím szerepel. A tájegységekre utaló táncnevek között szokatlan lenne, hogy a cím nem egy bizonyos másik vidékre, hanem az adat saját származási helyére utalna. Bemondást nem hallunk a felvételen, s nem zárható ki, hogy a gyűjtő utólagos elnevezéséről van szó.

A dallam verbunk funkciója az északi dialektusteületen nem egyértelmű. A tágabb térségből a Moson megyei Mosonszentjánoson (ma Jánossomorja) verbunk táncot kísért vele a 19 éves Sárközi Vilmos primás egy 1956-os táncfilmezésen.²³⁵ 1957-ben Manga János „rókatánc”-ként mondta be a Nógrád megyei Vanyarcon, ahol a

²²⁹ Lajtha László, „Az 1930. évi népzenei gyűjtések”, *Ethnographia* 42/2 (1931. jún.): 62–75. Újra megjelent in *Lajtha László összegyűjtött írásai I*, szerk. Berlász Melinda (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992), 54–74. Ide: 71–74.

²³⁰ Réthei Prikkel Marián, *A magyarság táncai* (Budapest: Stúdium, 1924), 129.

²³¹ Kaposi Edit–Maácz László, *Magyar népi táncok és táncos népszokások* (Budapest: Bibliotheca, 1958), 91.

²³² Martin György, „A magyarországi cigányok táncai és szerepük a kelet-európai táncagyományban”, in *A magyar nép és nemzetiségeinek táncagyománya*, szerk. Felföldi László, Pesovár Ernő (Budapest: Planétás, 1997²), 443–449. Ide: 447.

²³³ Balassagyarmat (Nógrád), 1951. máj. 8–10. Gyűjtő: Lajtha László, Rajeczky Benjamin. Játszott: Baranyi Dezső, prím (42), Bandri Antal, tercprím (27), Baranyi Béla, kontra (38), Berki Sándor, cimbalom (46), Jónás Ferenc, bőgő (42). ZTI_Gr 151 A.

²³⁴ Paksa Katalin, *Az ugrós táncok zenéje* (Budapest: Zenetudományi Intézet–L’Harmattan, 2010), 187–191.

²³⁵ Mosonszentjános (Moson), 1956. május 11. Gyűjtő: Gábor Anna, Hajdú András, Martin György, Pesovár Ernő. Játszott: Sárközi Vilmos primás (19), Sárközi Elemér kontrás (32). ZTI_Mg 1617 A, ZTI_Ft. 290.

Radics Jenő vezette cigányzenekar játszott.²³⁶ Ág Tibor is „rókatánc”-ként regisztrálta az ajnácskői Porteleki István primás által előadott változatot, de a felvételen a megnevezés nem hangzik el.²³⁷ Ezekről a gyűjtésekről nem tudunk meg többet a dallam helyi hagyományáról, esetleges tánchasználatáról.

1969-ben egy cserhátsurányi gyűjtésen az 1904-ben született mohorai klarinétos, Oláh László is elfújta. A korábban cigányzenekarban játszó muzsikuszámos juhásznotát tudott. E dallamot megint a gyűjtő kérdezte „rókatánc”-ként, így kérdés, hogy a zenész hasonló megnevezése hiteles adat-e. Általában véve feltűnő, hogy a gyűjtők használták a „rókatánc” kifejezést, amivel kapcsolatban nem lehet eltekinteni Weiner népszerű művének esetleges hatásától. Mindenesetre Oláh elmondta, hogy a dallamot lakodalomban játszották a betévedő, alsóbb társadalmi rétegekhez tartozó vendégeknek, oláh-cigányoknak, teknőkészítő cigányoknak. A jószívű gazda megvendégelte őket itallal, majd táncolni kezdtek. Ahogy a zenész elbeszélte, „a gazda nekünk mondta, nohát Pista, hát csinálj nekik egy nótát, avval kérem csináltuk ezt a rókatáncot”, amire a cigányok táncoltak. Mint később folytatta, „evvel kérem elment a gondja az embernek evvel az oláh-cigányokkal.” A zenész szavai szerinti „nép”, vagyis a násznép, a parasztság nem táncolt rá, hanem mint látványosságot nézte.²³⁸ A korábban a környékbeli falvakban is muzsikáló kazincbarcikai Nagy József primás ezt a dallamot mutatta arra a kérdésre, hogy mit játszott a juhászoknak. Nagy elbeszélése szerint „csapásokat csináltak rajta”, forgatták a botot, ugráltak a bot fölött, többen, körbeállva „jelenetet csináltak”.²³⁹ A régi stílusú kanásztáncdallam ugrós táncot, eszközös pásztortáncot kísérő funkciója, a parasztságnál alacsonyabb társadalmi rétegben való fennmaradása nem meglepő. A térség verbunkjainak hasonló stílusú kísérődallamait figyelembe véve nem kizárt, hogy verbunkot is jártak rá, erről azonban csak Mosonszentjánosról van konkrét adatunk.

²³⁶ Vanyarc (Nógrád), 1957. ápr. 14. Gyűjtő: Manga János, Martin György, Pesovár Ernő. Játszott: Radics Jenő (44) és cigányzenekara. ZTI_Mg 1825 A.

²³⁷ Ajnácskő (Gömör és Kis-Hont), 1974. aug. 15. Gyűjtő: Ág Tibor. Játszott: Porteleki István primás (sz. 1894). ZTI_Mg 3531 A.

²³⁸ Cserhátsurány (Nógrád), 1969. jún. 28. Gyűjtő: Manga János. Játszott: Oláh László klarinétos (sz. 1904, Mohora). Mg 4352 B.

²³⁹ Kazincbarcika (Borsod), 1979. márc. 15. Gyűjtő: Kriston József, Vavrincz András. Játszott: Nagy József primás (64). ZTI_Mg 4476 B. A Heves megyei Szurdokpüspökin Szabó Imre nyugdíjas vasutas 1973-ban nem tudta megnevezni, hanem orosz nótának gondolta, amit dudánótá után szokott játszani. Szurdokpüspöki (Heves), 1973. nov. 19. Gyűjtő: Tari Lujza. Játszott: Szabó Imre nyugdíjas vasutas, lopótökhedgű, szájharmonika (62). ZTI_Mg 2964 B.

A csallóközi és szigetközi kétrészes verbunkok

A Csallóközi és Szigetközi verbunkok egy jellegzetes csoportja más módon őrzi a verbunk ugrós táncdallamokkal, a népdalok régi stílusához tartozó kanásztáncdallamokkal való kapcsolatát. Ezekben a kétrészes verbunkokban Martin György szerint a régi stílusú férfitáncokból az új stílusú verbunk felé való átmenet emléke maradhatott meg, amennyiben a táncok első része az új táncstílus szélesebb, negyedes léptékében mozog, annak jellegzetes pontozásait is magán viseli, míg a második a régi alapvetően egyenletes nyolcados löktetését őrzi.²⁴⁰ Az egyes részek háromszor–háromszor hangzanak el, majd az egész megismétlődik. E típus nem csupán a népzene északi dialektusterületének nyugati részén, hanem a Dunántúl ezzel határos területein is megtalálható. Ide sorolható a nyugat-Rábaközből a vitnyédi, hőveji, illetve kapuvári körverbunk,²⁴¹ de hasonló szerkezet figyelhető meg a kunszentmiklósi verbunkban is. A nyelvterület most vizsgált része ebből a szempontból is mutatja azt az egységet, amelyet a néptáncstudomány területi felosztása tükröz, hiszen a térség teljes egészében a magyar néptánc nyugati vagy Duna-vidéki dialektusterületéhez tartozik, amely a dunántúli, kisalföldi, részben a palóc, a Duna-Tisza köze nyugati felén élő népcsoportok, valamint a szlavóniai magyarság tánckincsét foglalja magában.²⁴²

Martin szerint e verbunkok nagyformája összhangban van a verbunkos tánc írott forrásaiban említett szerkezettel is.²⁴³ Pesovár Ernő a tánc szempontjából részletesen bemutatta a kisalföldi verbunkok és Czuczor Gergely táncleírásának egyezéseit.²⁴⁴ Czuczor 1843-ban, az *Atheneumban* tette közzé *A' magyar tánczról* című tanulmányát, amelyben korabeli toborzót, ahogy ő említi, „daliás toborzót” is ismertetett. „Köztudomásu dolog, hogy a' magyar ezredek' időnként támadó hiányainak pótlására országszerte a' vármegyéken ugynevezett *verbungosok* tartatnak, kik, kivált vásárok' 's búcsúk' alkalmával a' városokat 's helységeket muzsikaszó mellett végig végig

²⁴⁰ Martin György, *Magyar tánc típusok és táncdialektusok*. 2. átdolgozott kiadás (Budapest: Planétás, 1995), 38–39, 48.

²⁴¹ Martin György, „A körverbunk dialektusai és típusai”, in Lányi Ágoston—Martin György—Pesovár Ernő, *A körverbunk története, típusai és rokonsága* (Budapest: Zeneműkiadó, 1983), 36–191. Ide: 79–100.

²⁴² Martin György, *Magyar tánc típusok és táncdialektusok*. 2. átdolgozott kiadás (Budapest: Planétás, 1995), 56–59.

²⁴³ Martin György, *Magyar tánc típusok és táncdialektusok*. 2. átdolgozott kiadás (Budapest: Planétás, 1995), 62–63.

²⁴⁴ Pesovár Ernő, „A verbuválás és a verbunk története”, in Lányi Ágoston—Martin György—Pesovár Ernő, *A körverbunk története, típusai és rokonsága* (Budapest: Zeneműkiadó, 1983), 5–35. Ide: 29–30.

tánczolván a' néző legénységet katonaságra édesgetik.”²⁴⁵ Czuczor egy kisvárosi vásártérre vezet, ahol a forgatagban „tárogatós harsány zene, majd közbe közbe felrivalló ujjongások ütik meg füleinket”, s előbukkannak a toborzók. Miután az őrmester vezetésével táncolva végigjárják a vásárt, az őrmester kiválaszt egy alkalmas helyet, és „a' legénység körbe áll, mellynek középpontját a' káplár tölti be, 's a' rendesen egyenruhás cigánybanda új nótát huzván kezdődik a' toborzó.”²⁴⁶ A zene első strófájára a táncosok csak sarkantyúikat pengetik, vagy sétálva járják be a kört, majd eleve szabályozott, vagy a káplár által vezetett lassú figurák következnek. „Ha a' nóta nyolcz taktusos, két tactus jobbra, egy balra, ismét kettő jobbra, egy balra, mit két tactusos összevágó helytoppanás fejez be. Miután öt hat illy lassu verset eljártak, a' *czifrára* kerül a' sor, melly az elébbinél frissebb és tüzebb, azért itt már az ide oda, és felszökellések rendén vannak, mikhez a' hánykodó kardok' csörömpölései, 's a' tarsolyok' tétova lebegése járulván a' hősi táncznak valódi képét tüntetik elé. Ez azonban, mint maga a' hevesebb indulat, mellyet ábrázol, nem sokáig tart, hanem ismét visszatér a' zene, 's vele együtt a' lejtés előbbi lassu méltóságos hangulatába. Így foly ez változva kétszer, háromszor, míg az őrmester ismét jelt adván, a' víg csapat odább huzódik.”²⁴⁷

Czuczor leírásában tehát cigányzenével kísért, tánc szempontjából kötött körverbunkról olvashatunk. A most vizsgált terület verbunkjai a kétrészség szempontjából ehhez hasonlóak, míg azonban Czuczor szerint a lassú 5-6-szor is elhangozhat, a népi verbunkokban meghatározott számban, háromszor szólal meg. A cifráknak Czuczor csak rövidségét említi, amely a strófa kevesebb ismétlése mellett annak hosszából és tempójából is fakadhat. Az egész megint csak szabályozatlanul, kétszer-háromszor ismétlődhet. A szerző a szöveg folyamán később is kiemeli a tánc kétféle szakaszából eredő változatosságát, amely ekkor már lassan eltűnő jellegzetesség. Mint írja, a színpadon többször látni, hogy „a' kísérő zene tiz-tizenkétszer is ugyanazon verset ismételvén a' táncz is folyvást ugyanazon mértéken foly; és ez némélly legujabb zeneszerzőink' vétke, melly már cigányainkra is, midőn urias körökben játszanak, el kezd ragadni, holott ezelőtt soha nem huzta *lassút*, mellynek *czifrája* nem lett volna, 's e kettőt váltogatták; most pedig a' lassút ásitózásig huzzák, 's rá tüstént a' legfrissebbet kezdik, és így a' régi szokás 's közmondás' ellenére csak *kettő* nem *három a' táncz*,

²⁴⁵ Czuczor Gergely, „A' magyar tánczról”, in Karácsony Zoltán (szerk.) *Magyar táncfolklorisztikai szöveggyűjtemény I.* (Budapest: Gondolat Kiadó-Európai Folklór Intézet, 2004), 11–19. Ide: 14.

²⁴⁶ I. m. 15.

²⁴⁷ I. m. 15.

mert ez csak akkor van meg, ha *eleje lassu; közepe czifra, utólja fris.*”²⁴⁸ Czuczor a tanulmányban korábban, a nemzeti tánc változása kapcsán is utalt színpadra, bizonyára az 1837-ben megnyílt Pesti Magyar Színházra és az ott előadott színművekre. A táncok elkorcsosulásától „éppen most, mióta a’ pesti országos színház áll, lehet félni”, mert ott igen látványos, de nem eredeti nemzeti táncokat adnak elő.²⁴⁹ Mindemellett Czuczor nyugat-magyarországi kötődései miatt – Nyitra megyében született 1800-ban, Érsekújvárt, Pannonhalmán, Győrött és Pesten tanult, majd Komáromban, Pesten, Pannonhalmán és Győrött működött –, felmerül a kérdés, hogy toborzó-leírása az ő korában milyen területre volt érvényes, mennyiben volt általános vagy mennyiben vonatkozott kifejezetten egy tágabb nyugat-magyarországi területre, ahonnan e típus népzenei emlékei a XX. században fennmaradtak.

A csallóközi és szigetközi kétrészes verbunkok egyik legjellegzetesebbje a „Bertóké”, amelyet Halászbiban, Somorján és Jókán gyűjtöttek, más kistájáról nem ismert. Az első dallam négy sorból áll, hangsora eol, zárlatában viszont moll fordulatot használ. Variánstól függően hol világosabban, hol kevésbé egyértelműen rajzolódik ki az instrumentális dallam mögött egy régi stílusú, ereszkedő vonalú, negyedes lüktetésű hétszótagos strófa. A hangszeres verbunkdallam szoros történeti párhuzamait nem ismerjük. Sajátosan népi karakterét megerősíti, helyi hagyományát tükrözi, hogy a három településen meglehetősen eltérő változatokban játszották. Lényeges különбözőség, hogy míg Banyák Pál és a somorjai id. Sárközi Ferenc változatában a második sor a hangsor V. fokára érkezik, így a dallam kadenciája 5 (V) 1, Jókán ez a sor kupolás dallamvonalat létrehozva egy oktávval feljebb szólal meg. Banyák Pál az alapvetően egyenletes negyedeket fél értékekkel, illetve nyolcadokkal és csak kevés pontozással variálja. Id. Sárközi Ferencnél viszont az első sor igen díszített, a vokális hétszótagosságtól már távol esik, míg a többi sorra Banyákhoz hasonlóan az egyenletes negyedek és kevés pontozás jellemzők. Mindkét előadástól különbözik a hétszótagos sorokat világosabban megőrző, de azt choriambus ritmusoknak megfelelően pontozó jókai változat.

Banyák Pál a négysoros „huszárverbunk”-ot is a „Bertóké”-hoz hasonló, kétrészes verbunkként játszotta. Az első fejezetben részletesen bemutatott dallamot Somorján „közös huszár verbunk” néven, Jókán „huszárcsárdás”-ként is felvették. Ezek eltérnek az egy dúr és egy minore eol sorpárból álló, AouvertAclosBouvertBclos szerkezetű

²⁴⁸ I. m. 15.

²⁴⁹ I. m. 12.

nógrádi változatoktól, amennyiben teljes egészükben dúr hangsorúak, strófájuk felépítése pedig A_{ouvert}A_{clos}BC. Ahogyan általában véve a „huszárverbunk” típusának történetéről, úgy ennek a fejlettebb szerkezetű változatnak az eredetéről is keveset tudunk. Vásárúton a nógrádihoz hasonló formában, s meglehetősen gyors tempóban játszotta a dallamot Vontszemű Tibor vásárúti cigányzenész és zenekara 1968-ban. Bár a gyűjtésen több táncfilmet rögzítettek, e dallamra nem táncoltak.²⁵⁰ Banyák a „huszárverbunk”-kal táncot kísért a gyűjtésen. A verbunk első része a dallamnak csupán első két sora volt, amelynek hosszúsága önmagában megegyezik a teljes, összesen nyolc ütemes „Bertóké” strófaéval. A primás tehát egy nyolcütemnyi formarészhez alkalmazta a „huszárverbunk”-ot. Az első két sorából álló lassú részét háromszor játszotta, majd ezt a „Bertóké”-val azonos frissel folytatta.

Szintén e nagyformához igazodott a Vásárúton gyűjtött „Bársony” verbunkban Simonffy Kálmán „Jaj, de magas, jaj, de magas ez a vendégfogadó” kezdetű dala. Népies műdalt a tágabb térségben is számos helyen húztak verbunk tánchoz. A „Ritka búza” mellett ilyen az „Ez a kislány, barna kislány, sej, haj, de kisírta a szemét” szövegű dal, amely a területünkkel a Dunántúl felől érintkező Rábaközben számos faluban elterjedt kónyi verbunk kísérezeneje.²⁵¹ 1956-ban a Moson megyei Mosonszentjánoson végzett táncfilmgyűjtésen a már említett kanásztáncdallam mellett a „Kék a kökény, recece”, „A cigányok sátora” és „Tizenhárom szélből van az én gatyám” kezdetű népies műdalok dallamára járták a verbunkot.²⁵² Vásárúton azonban a „Jaj, de magas, jaj, de magas” hasonlóan idomult a verbunk sajátos szerkezetéhez, mint Halászbán a „huszárverbunk”. A „bársony verbunk” első része a dal első két, összesen nyolc ütemnyi sora.²⁵³ A két sor a vokális változatban azonos, a Vontszemű Pál vezette banda viszont a felvételen apró eltérésekkel variálta. Az 1968-as gyűjtésen a táncot az 54 éves

²⁵⁰ Vásárút (Pozsony), 1968. júl. 7. Gyűjtő: Martin György. Játszott: Vontszemű Tibor primás (28), Vontszemű Pál primás (59), Dömény János segédprimás (54), Vontszemű József brácsás (40). ZTI_Mg 1895 B, ZTI_Ft. 628.

²⁵¹ Martin György, „A körverbunk dialektusai és típusai”, in Lányi Ágoston—Martin György—Pesovár Ernő, *A körverbunk története, típusai és rokonsága* (Budapest: Zeneműkiadó, 1983), 36–191. Ide: 57–79.

²⁵² Mosonszentjános (Moson), 1956. máj. 11. Gyűjtő: Gábor Anna, Hajdú András, Martin György, Pesovár Ernő. Játszott: Sárközi Vilmos primás (19), Sárközi Elemér kontrás (32). ZTI_Mg 1617 A, ZTI_Ft. 290.

²⁵³ Martin György, „A körverbunk dialektusai és típusai”, in Lányi Ágoston—Martin György—Pesovár Ernő, *A körverbunk története, típusai és rokonsága* (Budapest: Zeneműkiadó, 1983), 36–191. Ide: 101–111.

Dömény János segédprimás táncolta, s a verbunk körben járt formája szintén ismert volt a faluban.²⁵⁴

Kétrészes a vásárúti „Madarász Ignác verbunkja”, de első része jellegében és terjedelmében különbözik az eddigiektől.²⁵⁵ Ugyanazon a gyűjtésen vették fel, mint a „bársony” verbunkot, s ugyanúgy Vontszemű Pál primás és zenekara kísérte, a táncot viszont az 1904-ben született Madarász László járta. Első részének dallama négy soros, összesen 16 ütemes strófa. Dúr hangsora, a strófa lényegében ABCB szerkezete, a kettébomló első sor, a második dallamsor kezdete és bokázója stilisztikailag a „Ritka búzá”-val rokonítja, vokális vagy hangszeres párhuzamát azonban eddig sem népzenei gyűjtésekben, sem történeti forrásokban nem találtam. (29. kotta)

A kétrészes verbunk lassú részével kapcsolatban a nyolcütemes strófát Czuczor példaként említette. A csallóközi-szigetközi kétrészes verbunkok első dallamában nem kizárólagos, de jellemző az összesen nyolc 4/4-es ütemből álló forma, amely más szerkezetű dallamot is a maga képére alakíthat. A forma erejét tükrözi, hogy a benne foglalt dallamok igen különböző stílusúak lehetnek. Az északi terület más verbunkjainak kötetlenebb, az új népdalstílus alkalmazkodó ritmusaival rokon pontozásaival szemben a kétrészes verbunkok lassú részein a térség zenéjében erőteljesen élő, s a verbunkdallamok között is jelenlévő népies műdalok merev choriambus ritmusai is nyomot hagytak.

A verbunkok gyors részei közelebb állnak egymáshoz. Mindegyik összesen nyolc ütemes sorpár, amely az ugrós dallamokra jellemzően 2/4-es, nyolcados alaplüktetésű ütemekből áll. A nyolcadokat nagy mértékben aprózzák a tizenhatodmenetek. Feltűnő, s talán a verbunkok első részét ellensúlyozza a pontozások teljes hiánya annak ellenére, hogy a sorok elejét hangsúlyozó nyújtott ritmusok az ugrós dallamokban is jelen vannak. A történeti források magyar táncai közül a XVIII. századi, illetve a XVIII. és XIX. század fordulójáról származó, korai verbunkosként is számon tartott stílus még ezeket a jellegzetességeket viseli magán, míg a negyedekes lüktetésűvé

²⁵⁴ Vásárút (Pozsony), 1968. júl. 7. Gyűjtő: Martin György. Játszott: Vontszemű Tibor primás (28), Vontszemű Pál primás (59), Dömény János segédprimás (54), Vontszemű József, brácsás (40). A zenekar a gyűjtés folyamán klarinétossal és bőgőssel is kiegészült, máskor úgy tűnik, csak ketten játszottak. ZTI_Mg 1895 B, ZTI_Ft. 628.

²⁵⁵ Vásárút (Pozsony), 1968. júl. 7. Gyűjtő: Martin György. Játszott: Vontszemű Tibor primás (28), Vontszemű Pál primás (59), Dömény János segédprimás (54), Vontszemű József brácsás (40). A zenekar a gyűjtés folyamán klarinétossal és bőgővel is kiegészült. ZTI_Mg 1895 B–ZTI_Mg 1896 A, ZTI_Ft. 628–9.

zenekíséretével rokon.²⁵⁶

A kíséret ritmusa:  stb.

29. kotta. „Madarász Ignác verbunkja”, Vásárút. Takács András közlése²⁵⁷

északnyugati dialektusterületével kapcsolatban megjegyezte, hogy az itt megmaradt

1995), 49.

²⁵⁷ Takács András, *Csallóközi néptáncok* (Pozsony: Kalligram Könyvkiadó, 2000), 114.

kanásztáncdallamok között általában is gyakoribbak a kétsorosak, mint máshol.²⁵⁸ A hangszeres népzeneben igen elterjedt, s ezzel összefüggésben számos formai változatban gyűjtött dallam elsősorban a Dunántúlon található meg kétsoros formában, ahol a típus egyébként is különösen erősen fennmaradt. Gyűjtötték más dialektusterületeken is, de éppen az északi területen viszonylag kevésbé volt jellemző, így a kisalföldi kétsoros dallamokban talán inkább a terület Dunántúllal való kapcsolata nyilvánul meg.²⁵⁹

Banyák Pál a kétsoros „Az oláhok, az oláhok” dallam alulról induló motívummal kezdődő, tizenhatodokkal aprózott változatát játszotta. Igen hasonló ehhez, de a kezdő kvinthang révén közelebb áll a dallamcsalád főtipusához a jókai Bertóké második része, amelynek tizenhatod meneteit csak a sorvégződéses állítja meg. A somorjai változatot még inkább uralják a tizenhatod értékű figurációk. Azt, hogy kifejezetten ez a gyors szakasz is jellemző a térség verbunkjaira, a vásárúti Madarász Ignác verbunkja is mutatja. Vontszemű Pál primás és zenekara az eddigiekhez hasonló második részt játszott, ugyanakkor nem őrizte meg a modális dallam eol jellegű, a dallamgerincéhez képest lehajló zárlatát, hanem egy másik, dúr jellegű fordulattal zárt. A „bársony verbunk” frisse viszont egy terjedelmében és ritmikájában hasonló, szintén dúr jellegű másik sorpár volt, amely távolabbról köthető a dúr vagy dúr hexachord hangsorú, gyakran kétsoros kanásztáncritmusú dallamtípusok egy lazább csoportjához.²⁶⁰ Sárosi Bálint könyvének példatárából idekapcsolható néhány erdélyi és moldvai hangszeres dallam, valamint Joseph Bengraf egyik „Frissen” feliratú magyar tánc. Ezek közül egy pusztinai „kommendálás polka” áll legközelebb a most vizsgált dallamhoz.²⁶¹

Verbunkos stílus emléke a kistáj hagyományában

A számos régi vonást őrző sajátos csallóközi verbunkok mellett Banyák 1955-ben a „kónyi verbunkos”-t is eljátszotta, s elhúzott egy „kóbor huszároké”-t is. Mindkettő elkülönül az eddigiektől a kissé rubato, hangszínében, dinamikájában a városiashoz

²⁵⁸ I. m. 61.

²⁵⁹ „Az oláhok, az oláhok” főtipus kétsoros változata a Népzenei típusrend 13.057.00.09b típusa.

²⁶⁰ Népdaltípusok katalógusa III/126–129 típus (Népzenei típusrend 13.067.0/0–13.071.0/0 típusok); Szendrei Janka, „Kisambitus – régi stílus”, in Dobszay László–Szendrei Janka, *A magyar népdaltípusok katalógusa stílusok szerint rendezve I.* (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1988), 325–536. Ide: 468–473.

²⁶¹ Sárosi Bálint, *A hangszeres magyar népzene* (Budapest: Püski, 1996), 182.

közelebb álló előadásmódjával. Az „Ez a kislány, barna kislány, sej, haj, de kisírta a szemét” szövegkezdettel vokális dalként is ismert kónyi verbunkról ²⁶² Banyák megemlítette, hol tanulta, bemondását azonban nem érteni pontosan. A jókaiak később felvett „kapuvári verbunk”-jához és „Próba-csárdás” néven játszott gencsi verbunkhoz hasonlóan valószínűleg valamilyen rendezvényen sajátította el, amire a már a Gyöngyösbokrétán bemutatott kónyi verbunk népszerűsége és származási helyének közelsége révén bizonyára volt módja.

A „kóbor huszároké” klasszikus verbunkos stílusú, egyes stíluselemeiben Rózsavölgyi Márk táncaihoz hasonló dallam, amelynek párhuzamát történeti forrásokban nem találtam. Elnevezése hasonlít a közeli Somorján 1957-ben rögzített „kóbor huszár” verbunkra, dallama viszont annak változata, amit 1959-ben a szintén közeli Doborgazon az akkor 69 éves Sipos László klarinétos játszott „Bertóké” néven. ²⁶³ A somorjai primás, id. Sárközi Ferenc „kóbor huszár” verbunkja egyedülálló a gyűjtésekben, de stílusa szempontjából Banyák hasonló nevű dallamával rokon. (30. kotta) E körbe tartozik Sárközinek a városi hagyomány kapcsán már vizsgált „Bihari-verbunk”-ja is, amelynek Rózsavölgyihez kapcsolódó párhuzamát fedezhetjük fel Ellenbogen Adolf *Rózsavölgyi emléke* című, a felirat szerint Rózsavölgyi Márk hátrahagyott zeneműveiből szerkesztett 1851-es körtáncának két szélső tételében, illetve a Rózsavölgyi szerzőségével Bartay Ede által 1853-554-ben közölt *Lassú magyarban*. ²⁶⁴ A térségben élő klasszikus verbunkosok közé sorolható az a verbunk is, amelyet 1963-ban Sárosi Bálint nyolctagú cigányzenekartól gyűjtött a már a Vág és Garam közé eső Kürtön. A népi verbunkok között sajátos a háromészes formája, amelyben a főrészt és visszatérése közé egy triószertű, dúr hangnemű, nyolc ütemes, duda- vagy mars jellegű sorpár ékelődik. ²⁶⁵ Ide tartoznak a „verbunk – verbunkos” kérdés kapcsán már említett példák, köztük a Galántán, Zsérén, Kürtön, de az északi dialektusterület keletebbi

²⁶² Martin György, „A körverbunk dialektusai és típusai”, in Lányi Ágoston—Martin György—Pesovár Ernő, *A körverbunk története, típusai és rokonsága* (Budapest: Zeneműkiadó, 1983), 36–191. Ide: 57–79.

²⁶³ Doborgaz (Pozsony), 1959. okt. 18. Gyűjtő: Pesovár Ernő. Játszott: Sipos László, klarinét (69). ZTI_Mg 4293 B. Sipos azonban a dallam negyedik sorában a „huszárverbunk”-ba fordult át. A muzsikusz „huszároké” és „honvéd huszároké” néven két azonos, a terület népi verbunkjaitól – mind a népiesebb, mind a Rózsavölgyiére emlékeztetőktől – különböző stílusú, talán osztrák hatást mutató dallamot is játszott.

²⁶⁴ Somorja (Pozsony), 1957. nov. 15. Gyűjtő: Szomjas-Schiffert György. Játszott: id. Sárközi Ferenc volt primás (74). ZTI_Mg 696A.

²⁶⁵ Kürt (Komárom), 1963. nov. 14. Gyűjtő: Sárosi Bálint. Játszott: Pepes Sándor primás (36), Pepes Ferenc segédprimás (23), Gáspár Ödön segédprimás (42), Farkas Jenőtercprimás (17), Pepes Jánoskontras (28), Sárközi János brácsás (27), Szolcsányi Salamon bőgős (58), Gyurics Béla cimbalmos (51). ZTI_Mg 1586 B; későbbi adata 1993. jún. 24. Gyűjtő: Agócs Gergely, Galambos Károly, Halmos Béla, Rosta Katalin, Szomjas György, Varjasi Tibor. Játszott: zenekar. ZTI_Mg 6391.

városaiban is gyűjtött verbunkos. Mindez azt jelzi, hogy e kistájon, kifejezetten a helyi cigányzenei hagyományban is éltek klasszikus verbunkosok, aminek nyomát e néhány adat őrzi. A korai polgárosodás, s talán a verbunkos történetének területi jelentősége is segíthette a stílus helyi jelenlétét, azonban a Csallóköz és Szigetköz korán eltűnő hagyományából, amelynek régies vonásai különösen érdekesek lehettek a gyűjtők számára, ebből a városias rétegből már keveset sikerült dokumentálni.



30. kotta. „Kóbor-husár verbunk”, játszottá id. Sárközi Ferenc. Tari Lujza lejegyzése

III. Folklór és színpad

1. A folklórmozgalmak szerepe a szilicei verbunk történetében

Az északi dialektusterület XX. századi népzenei hagyománya szorosan összefonódott a különböző népzenei és néptánc rendezvényekkel, hagyományőrző mozgalmakkal, s ez a gyűjtésekben is megmutatkozik.¹ Amint láttuk, Halászában már működött a gyűjtés idején táncsoport, de a fiatalok már nem is tudtak azokról a helyi táncokról, amire az idősebbek még emlékeztek. A gyűjtők ösztönzésére kezdték az idősebbek segítségével, immár szervezett keretek között megtanulni. A vasvári gyűjtései közül számos már valójában valamilyen folklórfesztiválon bemutatott színpadi produkció felvétele. Amint azonban arra általában véve a kifejezetten hangszeres európai példák kapcsán Felix Hoerburger már 1966-ban rámutatott, hogy a népzene ebben a másodlagos létmódjában akkor is különbözik valamennyire az eredetitől, ha előadója alapvetően a helyi hagyomány visszatanulására és visszaadására törekszik.²

Különösen igaz ez a színpadi műsorokra, amelyek a helyi hagyomány egyszerű bemutatásán túl más szempontokat is figyelembe vesznek, így előtérbe kerülnek a látványos táncok, a sajátosan a kistájra jellemző, réginek tekintett dallamok, s a Csemadok Medvesalji csoport 1975-ös kalocsai szerepléséhez hasonlóan a fellépés szerkezetét megkomponálhatták. A műsorszámok, az így fenntartott vagy akár újratanult táncok később már a helyiek tudásának részeivé váltak. E folyamat korábbi példája a mikófalvi vasvári, amelynek film- és magnetofonfelvételei a falubeli csoport Gyöngyösbokréta műsorokon bemutatott táncát rögzítették. A gencsi verbunk „Ritka búza” dallamát a Gyöngyösbokréta bemutató idején a sajátosabbnak, népibbnek tartott dallamra cserélték, s a későbbiekben ez maradt a tánc kísérődallama. A népzene gyűjtők azt is gyakran tapasztalhatták, hogy adatközlőik a hagyományőrző rendezvények, népzenei rádióműsorok vagy éppen a korábbi gyűjtések hatására maguk is nagyobb érdeklődéssel fordultak saját hagyományaik felé. E folyamatok az élő néphagyomány fokozatos kikopásával párhuzamosan mentek végbe, így ösztönözhatték a hagyomány

¹ Az e fejezetben tárgyaltakat bemutattam: Riskó Kata, „A folklórmozgalmak szerepe a szilicei tréfás verbuválás hagyományában”, *Ethnographia* 128/1 (2017. márc.): 74–91.

² Felix Hoerburger, *Musica Vulgaris. Lebesngesetze der instrumentalen Volksmusik* (Erlangen: Universitätsbund Erlangen–Nürnberg, 1966), 62–63.

megőrzését és megújítását, és formálhatták a település, illetve a helyi együttesek zenei életét.

A népzene és néptánc színpadi bemutatása, sőt ennek a hagyományra gyakorolt hatása sem új jelenség a XX. században. A csallóközi kétrészes verbunkok kapcsán idéztem Czuczor Gergelyt, aki már 1843-ban, az első népszínműként számon tartott „A szökött katona” bemutatójának évében panaszkodott a pesti színházban bemutatott táncok látványos, ám szerinte nem mindig hiteles volta miatt. Seprődi János azt is említette, hogy e produkciók a falusi táncra is visszahathattak. A székely csüördögölőről írta, hogy azt az 1880-as években Szabados Károly felvette *Viora* című balettjébe. Két székely férfit fel is vittek Pestre táncolni, azonban a 60 tagú zenekarnak a számukra megszokottól merőben különböző előadása miatt alig mertek belekezdeni. „Hosszas biztatásra aztán, hogy szégyenbe ne maradjanak, vittek véghez olyan ugrálást és szökődést a közönség előtt, amiből hazajöve lassanként egész iskola fejlődött, amely ezt a túlzást és torzítást még jobban kifejlesztette.”³ Hasonló bemutatók nem szorítkoztak a táncra, 1859 tavaszán például hat alkalommal, majd 1860 őszén újra szerepelt és nagy sikert aratott a Nemzeti Színház színpadán Nagy Jakab székely tilinkós.⁴

Az 1920-as évek hasonló törekvései, rendezvényei⁵ közül szempontunkból említésre érdemesek a rábaköziek, amelyeken verbunk is szerepelt.⁶ A népzene, a néptáncok és népszokások színpadi bemutatásában jelentős szerepet játszottak az 1931 és 1944 között minden évben megrendezett országos, sőt az akkori határokon is túlmutató Gyöngyösbokréta bemutatók. A reprezentatív verbunk e műsorok szívesen színpadra vitt tánca.⁷ Gönyey Sándor a Gyöngyösbokrétáról beszámolva általában is kiemeli a „verbungokat, melyekről tudjuk, hogy máshol nincsenek s így a magyar

³ Seprődi János, „A székely táncokról”, in *Seprődi János válogatott írásai és népzene gyűjtése*, sajtó alá rendezte Benkő András és Almási István (Bukarest: Kriterion, 1974), 143–155. Ide: 149. A tanulmány először 1909-ben jelent meg.

⁴ *Vasárnapi Ujság*, 1859. április 10., 180., április 17., 188 és 192. *Vasárnapi Ujság*, 1859. július 24., 358., 1860. szeptember 2., 436., november 11., 561.

⁵ Ezeket a Gyöngyösbokréta előzményeként bemutatta Volly István, „A Gyöngyösbokréta indulása”, in *Táncstudományi Tanulmányok 9*, szerk. Kaposi Edit, Pesovár Ernő (Budapest: Magyar Táncművészek Szövetsége Tudományos Tagozata, 1977), 343–368.

⁶ Dóka Krisztina, *A magyar táncfolklór átalakulása (1896–1945)*. Doktori disszertáció (Budapest, ELTE BTK, 2011), 84–85.

⁷ Gönyey Sándor, „A Gyöngyös-bokréta története” (Kézirat, Néprajzi Múzeum Etnológiai Archivum 5771). A datálatlan írás online megjelent: *A Gyöngyösbokréta. Írások és dokumentumok a mozgalom történetéből*, szerk. Dóka Krisztina – Molnár Péter), *Folkszemle*. http://folkradio.hu/folkszemle/gyongyosbokreta02/index.php#_ftn1 Utolsó hozzáférés: 2018. márc. 31.

táncok között a legrepresentatívabb bemutatásra alkalmasak.”⁸ A Gyöngyösbokréta rendezvényekhez kapcsolódóan bokréta csoportok alakultak, ami a II. világháború után a népi együttesekkel, majd a Magyar Televízió 1969-es Röpülj Páva vetélkedőjének hatására pávakörök alakultak, amelyek szervezett formában tartották fenn a település hagyományát. A halászi példa mutatta, hogy a hagyományörző csoportok működésében legalább tanácsaikkal gyűjtők, népzene kutatók is részt vehettek. Mindez egy általánosabb európai és amerikai folyamatba illeszkedett, amely végső soron a népdal iránti érdeklődés XVIII. század végi fellángolásával kezdődött.⁹

A magyar néptánc kutatás hamar reflektált a néptáncmozgalomra. A Gyöngyösbokréta történetére vonatkozó kutatások mellett¹⁰ 1975-ös tanulmányában Maác László például a XIX. századtól kezdődően adott egész Európára kiterjedő áttekintést a néptánc színpadi életéről, később a hetvenes évek néptáncmozgalmát is bemutatta.¹¹ Szempontunkból különösen fontos Takács András tanulmánya, amely a szlovákiai magyarság néptáncmozgalmát ismerteti.¹² Kifejezetten e mozgalmak néphagyományra gyakorolt hatását vizsgálta legújabbban általánosságban Dóka Krisztina, az erdélyi táncmozgalomban a színpadi táncok hagyományra való hatására vonatkozóan Könczei Csongor, illetve a táncmozgalmak turizmusnak egy mezőiségi falu életében játszott szerepével kapcsolatban Varga Sándor.¹³ A magyar népzene

⁸ Gönyey Sándor, „Az 1938-iki Gyöngyösbokrétáról”, *Ethnographia* 49/3–4 (1938. szept.–dec.): 427–429. Ide: 428.

⁹ Ebben a tágabb időbeli kontextusban mutatta be a kérdést Erich Stockmann a *Neues Handbuch der Musikwissenschaft* európai népzene-re vonatkozó kötetében. Jan Ling–Doris Stockmann–Erich Stockmann, „Volks- und Populärmusik im Geschichtsprozess”, in Doris Stockmann (hrsg.), *Volks- und Populärmusik in Europa*. Neues Handbuch der Musikwissenschaft Band 12 (Laaber: Laaber-Verlag, 1992), 389–444. Ide: 428–434.

¹⁰ Pálfi Csaba, „A Gyöngyösbokréta története”, in *Tánc tudományi Tanulmányok* 7, szerk. Dienes Gedeon, Maác László (Budapest: Magyar Táncművészek Szövetsége Tudományos Tagozata, 1970), 115–161.

¹¹ Maác László, „A színpadi néptáncművészet szemlélete és stílusa Európában”, in *Tánc tudományi Tanulmányok* 8, szerk. Dienes Gedeon (Budapest: Magyar Táncművészek Szövetsége Tudományos Tagozata, 1975), 141–156.; Maác László, „A magyar néptáncmozgalom a hetvenes években”, in *Tánc tudományi Tanulmányok* 11, szerk. Béres András, Szentpál Márta (Budapest: Magyar Táncművészek Szövetsége Tudományos Tagozata, 1981), 71–105. A *Tánc tudományi Tanulmányok* e mozgalom külföldi formáival kapcsolatban is közöl publikációkat.

¹² Takács András, „A szlovákiai magyar néptáncmozgalom”, in *Tánc tudományi Tanulmányok* 17, szerk. Maác László (Budapest: Magyar Táncművészek Szövetsége, 1993), 82–92.

¹³ Dóka Krisztina, „Gondolatok a magyar táncfolklór akkulturációjáról”, in *Perspektívák az új évezredben a táncművészetben, a táncpedagógiában és a tánc kutatásban*, szerk. Bolvári–Takács Gábor, Fügedi János, Major Rita, Mizerák Katalin, Németh András (Budapest: Magyar Táncművészeti Főiskola, 2011), 102–113.; Könczei Csongor, „A színpadi táncművészet hatása a hagyományos tánc kultúrára, avagy „etno-tánc mesterek” működése az ezredforduló erdélyi falvaiban”, in *Az erdélyi magyar táncművészet és tánc tudomány az ezredfordulón II*, szerk. Könczei Csongor (Kolozsvar, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2014), 129–137.; Varga Sándor, „A táncmozgalmak turizmus hatása egy erdélyi falu társadalmi kapcsolataira és hagyományaihoz való viszonyára”, in *Az erdélyi magyar táncművészet és tánc tudomány az ezredfordulón II*, szerk. Könczei Csongor (Kolozsvar: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2014), 105–128.

területén elsősorban egy-egy dallam vagy probléma kapcsán tárgyalták e kérdést. Paksa Katalin a kállai kettősnek a hagyományörző mozgalom több korszakán átívelő történetét mutatta be.¹⁴ Tari Lujza a zenészek mozgalomban való szerepléseiről, illetve a hagyományörző csoportok működéséről, a régi szokások helyébe lépő, újonnan szervezett népi vonatkozású programokról is tudósított szlovákiai magyar gyűjtéseiből.¹⁵

A következő fejezetben szilicei tréfás lakodalmi verbuválás, illetve a domaházi verbunk kapcsán vizsgálom e folyamatokat. Az egyébként jól dokumentált verbunkok népzenei gyűjtésekből ismert adataiban meghatározó e jelenségek hatása, azonban nem mindenben egyformán nyilvánul meg, s a két verbunk megőrzésének–felújításának története számos közös vonás mellett sok szempontból eltér egymástól.

A tréfás verbuválás menete

Az északi dialektusterület keleti részén elterjedt vasvári mellett a „szilicei” vagy „miskolci” verbunk néven számon tartott dallamot a régi Gömör megye egy szűkebb területén több viszonylag jó előadásban rögzítették már az 1950-es évektől kezdve. Később a szilicei tréfás verbuválás kísérőzenéjeként is felvették. A II. világháború után elhagyott és részben már elfelejtett szokást az 1960-as években a sziliceiek a gyűjtők hatására felelevenítették, majd a szomszédos Borzovával közös hagyományörző csoportjukkal számos folklór-rendezvényen előadták.¹⁶ A tréfás verbuválás szakirodalmának egy része a népzenei mozgalmat célzó kiadvány, ezért inkább egy egységes változat bemutatására törekedett, kerülve a bizonytalan pontok részletezését. A szokás és a felújítás történetének részletes vizsgálata ugyanakkor számos új adattal szolgálhat mind az eredetet, mind a korábbi formákat, mind pedig az újabb hatásokat illetően. A szilicei tréfás verbunk jellegénél fogva ezúttal a dallam mellett a szokás

¹⁴ Paksa Katalin, „A »Kállai kettős« dallamai a néphagyományban és a színpadon”, in *Zenetudományi Dolgozatok 2010*, szer. Kiss Gábor (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 2011), 299–323.

¹⁵ A már többször emlegetett medveshidegkúti Mag Albert Péter primás mellett lásd például az ipolypalásti hagyományörző csoportról írottakat: Tari Lujza, *Szlovákiai magyar népzene. Válogatás Tari Lujza népzene gyűjtéséből (1983-2006)*. Gyurcsó István Alapítvány könyvek 49 (Dunaszerdahely: Csemadok Dunaszerdahelyi Művelődési Intézete, 2010), 117–122.

¹⁶ Takács András részletesen ismertette a szokás menetét a tánc leírásával és azt kísérő dallamával együtt. Takács András, *Szilice, Borzova, Berzéte, Kőrös táncai*. Eredeti magyar népi táncok VII. (Bratislava: Osvetovývústav, 1971), 3–4. és 36–43.; uő, *Borzova, Szilice, Magyarböd táncai*. Eredeti magyar népi táncok IX. (Bratislava: Osvetovývústav, 1990), 18–19.; Takács András –Fügedi János, *Gömöri népi táncok* (Pozsony: Madách, 1992), 65–76.

menetét és szövegét is figyelembe véve vizsgálom, hogyan mutatkozik meg a folklórmozgalmak és a gyűjtők hatása egy falusi közösség zeneéletében.

A történeti szempontú kutatást megnehezíti, hogy a szilicei tréfás verbuválásról az 1960-as évekből, már a felújítás idejéről találjuk az első gyűjtéseket. A szokás korábbi életéről nem teljes a tudásunk, s a hiányos gyűjtési adatokból nehezen különíthetők el a felújítás hozadékai. A közeli Rudnán már a szilicei gyűjtéseket megelőzően, 1956-ban beszélt az akkor 64 éves Tencs Györgyné Barczy Julianna a fiatalkorában élő különböző szokásokról, köztük a tréfás verbuválásról.¹⁷ Szilicén a feltárás és újratanulás Takács András néptánckutató ösztönzésére indult, helybeli elkötelezettje pedig az 1910-ben született, vadászként dolgozó id. Mezei Sándor volt, aki régóta aktív szerepet vállalt a hagyományőrzésben. Már a Csemadok létrejöttének évében, 1949-ben megalapította annak szilicei szervezetét.¹⁸ A tréfás verbuválás első szilicei gyűjtési adatai Martin György, Quittner János, illetve Sárközi Csilla 1968-ban és 1969-ben felvett beszélgetései Mezeivel, az 1913-ban született Ádám Gyulával és a szintén szilicei Szapár Imrével. 1969-ben és egy 1973-as folklórfesztiválon már hang- és részleges filmfelvétel is készült, amelyen a helyi hagyományőrző csoport a szokást mutatta be. 1981-ben Ág Tibor a tréfás verbuválásról is beszélgetett sziliceiekkel, valamint a berzétei Kristóf „Figur” János prímással.¹⁹

Mezei és Ádám szerint a tréfás verbuválás a háború előtt a lakodalomban, illetve fonóban a mulatság vége felé mindig előkerült. Az 1981-es szilicei gyűjtésen megszólalók megerősítették, hogy a mulatságokban, általában éjfél után nők jelenlétében is játszották. A lakodalomban való előfordulását viszont ők a férfiak egymás közti szórakozásaként interpretálták, amire éjfélkor került sor, mikor a menyasszony kontyolása idején a férfiak egyedül maradtak, vagy hajnalban, mikor a nők már hazamentek. Rudnán kifejezetten a lakodalom előtti napon, a vőlegényes háznál tartott konyhatáncon járták, amely Tencs Györgyné szerint „már olyan ingyen tánc volt a fiatalságnak”, s ahogy szavaiból kitűnik, nem csak a legényeknek.

¹⁷ Rudna (Gömör és Kis-Hont), 1956. nov. 10. Gyűjtő: Manga János. ZTI_Mg 4337 B.

¹⁸ Takács András, „A kincsörző. Beszélgetés id. Mezei Sándorral”, *Tizenkét Hét. A CSEMADOK időszaki kiadványa* 1/2 (2014. nyár): 12–15. Ide: 12.

¹⁹ Beszélgetés Ádám Gyulával. Szilice (Gömör és Kis-Hont), 1968. júl. 11. Gyűjtő: Martin György, Quittner János. ZTI_Mg 1896 A-B; Beszélgetés Mezei Sándorral. Szilice (Gömör és Kis-Hont), 1968. júl. 11. Gyűjtő: Martin György, Quittner János. ZTI_Mg 1896 B; valamint 1969. júl. 20. Gyűjtő: Quittner János, Sárközi Csilla. ZTI_Mg 3531A; Beszélgetés Szapár Imrével. Szilice (Gömör és Kis-Hont), 1969. júl. 20. Gyűjtő: Quittner János, Sárközi Csilla. ZTI_Mg 3531A; Beszélgetés. Szilice (Gömör és Kis-Hont), 1981. Gyűjtő: Ág Tibor. Ág Tibor gyűjteménye, 118A magnószalag.

A tréfás verbuválás a toborzás menetének emlékét őrzi, amely a szokás során dramatikus formában, humoros jelenetként játszódik újra. Amint a sziliceiek elmondták, a jó hangulatban egy-egy legény „no csak kezdjük a verbunkot”, „no fiúk, verbunk” felkiáltással indította a játékot, s ezzel ő a tánc vezetője, a verbunkos káplár – Ádám Gyula elmondásában parancsnok – lett, aki egy-egy vaskos humorral fűszerezett verssel egyesével sorozott be regrutákat. Minden újabb besorozott után zeneszóra táncoltak, amíg a káplár a következő legényhez fordulva a muzsikát újra és újra le nem állította. Az egyes rigmusok után rövidebben, a szokás végén hosszabban járt táncok a káplár által vezetett labirintus-, illetve körtáncok voltak, amelyek lényege a vezető minden mozdulatának pontos követése volt. Az adatközlők szívesen meséltek a szokásnak erről a részéről, hogyan mentek a katonák a káplár után, Ádám Gyula szavaival élve „körbe-körbe, ki az ablakon, be vissza az ajtón, aztán át a lócák alól”. Mezei arról is beszámolt, hogyha a káplár megcsókolta a menyasszonyt, a szeretőjét, vagy rálegyintett kicsit az arcára, mindnek így kellett tennie, vagy mikor kimentek az udvarra, mind betettek a szájukba egy fadarabot, s pásztorkutyaként jöttek be. A táncban lemaradókra vagy a beállni vonakodókra a káplár nádpálcával odacsapott. Ádám Gyula és Mezei Sándor ezzel kapcsolatban jobban kiemelték a szokás durva humorát, Ág Tibor adatközlői viszont a közösség nyomásának jelentőségét hangsúlyozták, hiszen a tréfás verbunk mindenki által kedvelt mulatság volt, amit senki sem akart volna megbontani. Mikor teljes lett a besorozottak létszáma – az adatközlők 10–20 körüli különböző létszámokat említettek –, a körben álló legények letérdeltek, s a káplár vezetésével esküt tettek. A játék a szokásban katonaként szereplők táncával ért véget, vagy ha nők is voltak jelen, csárdásba torkollott. Ádám Gyula szerint másfél órán át is tarthatott.

A szokás szilicei hagyománya

A szokástípus számos változata ismert az Alföldről, elsősorban a II. világháború előtti időszakból. Maácz László több adatot sorolt fel a lakodalomban az ételek tálalásához segédeket, felszolgáló legényeket toborzó tréfás verbuválás táncos szokásához, amit elsősorban az 1920-as, 1930-as évekig játszottak Szabolcs, Hajdú és Békés vidékén.²⁰ Az Abaúj megyei Pusztafaluról is hivatkozott gyűjtésre, ugyanakkor a szokás pusztafalusi jelenlétéről csupán Molnár Istvántól tudunk. Molnár 1947-ben gyűjtött

²⁰ Kaposi Edit–Maácz László, *Magyar népi táncok és táncos népszokások* (Budapest: Bibliotheca, 1958), 44-45.

táncot a településen három korábbi gyöngyösbokrétás előadótól, akik elmondták, hogy a sarkantyús táncra a lakodalomban került sor, mikor a legényeket tréfás rigmusokkal a verbunkba sorozták, s a versek után újra és újra e táncot járták.²¹ A település szokásairól, köztük a lakodalomról korábban publikáló Ébner (később Gönyei) Sándor, a lakodalom menetét is részletesen leíró Szendrey Ákos és a pusztafalusi verbunkot később részletesen bemutató Martin György nem említették a lakodalmi verbunkot. A Szendrey és Ébner által leírt lakodalmi táncok közül láncdanc lévén a bojnyik tánc tekinthető rokon szokásnak.²² Távolabbi szokásváltozatot mutatott be *A Magyar Népzene Tára* 1956-ban kiadott, Kiss Lajos szerkesztette *Lakodalom* kötete a korábban Pest megyei, ma Bács-Kiskun megyéhez tartozó, a Kiskunság szélén fekvő Kecelről. A kötet dallamot, nevezetesen egy sorozó szövegű új stílusú népdalt is közöl hozzá.²³ A bihari Hosszúpályiból Papp László 1942-ben publikálta egy táncdal végződő mulatságos verbunk leírását és „Bölcs Jupiter, ki a földet igazgatod” kezdetű szövegét. Adata szerint a szokást azelőtt utoljára 1938-ban, egy módos gazdalegény lakodalmán játszották. Cikkét Kaposi Edit és Maácz László az 1958-ban megjelent *Magyar népi táncok és táncos népszokások* című kötetben újraközölte.²⁴

A szokás északi elterjedtségét tükrözi, hogy a szövegtípus a Tóth Arnold által bemutatott északkelet-magyarországi kéziratos vőfélykönyvek közül a borsodi Kisgyőrön 1909 és 1911 között keletkezett, illetve egy a századfordulón íródott taktabáji kéziratos vőfélykönyvben is szerepel. A taktabáji gyűjteményben a címe *Konyhatáncor mondandó vers*, a kisgyőriben *Szolgáló legények toborzása*, és utóbbiban a szöveg végén zenére utaló megjegyzést is találunk: „ekkor húznak egy toborzó nótát, és csak a legények táncolnak.”²⁵ Mindkét szöveg a „Bölcs Jupiter...” típusba tartozik, amelyre a hosszúpályi verbunk is példa. E szövegtípus változatait nyomtatott vőfélykönyvekben is megtaláljuk. Jelen van a Bagó Márton által először

²¹ Táncos adatközlői Harda F. József 41 éves, Zecher Mihály 42 éves és Huttкаи József 24 éves volt gyöngyösbokrétások voltak. Szentpál Mária (szerk.), *Pusztafalutól – Karcsáig. Abaújmegyei táncok és dalok*. Molnár István tanulmányával és táncírással melléklettel (Budapest: Zeneműkiadó, 1953), 13.

²² Ébner Sándor, „A tűz szerepe a pusztafalusi lakodalomban”, *Ethnographia* 42/3–4 (1942. szept.–dec.): 198. Szendrey Ákos, „Pusztafalusi néphagyományok”, *Néprajzi Értesítő* 31/2–4 (1939): 156–170. Martin György, „A körverbunk dialektusai és típusai”, in Lányi Ágoston–Martin György–Pesovár Ernő, *A körverbunk* (Budapest: Zeneműkiadó, 1983), 36–191. Ide: 131–134.

²³ Verbuváló-játék. Bartók Béla–Kodály Zoltán (szerk.), *A Magyar Népzene Tára III/B Lakodalom*, sajtó alá rendezte Kiss Lajos (Budapest: Akadémiai, 1956), 137–138.

²⁴ Papp László, „Lakodalmi szokások Hosszúpályiban”, in Kaposi Edit–Maácz László, *Magyar népi táncok és táncos népszokások* (Budapest: Bibliotheca, 1958), 228–230. Eredeti megjelenés in *Táj- és népkutatás a középiskolában*, szerk. Végh József (Budapest: Államtudományi Intézet Táj- és Népkutató Osztálya, 1942), 185–207.

²⁵ Tóth Arnold, *Vőfélykönyvek és vőfélyversek a 19. században* (Miskolc: Herman Ottó Múzeum, 2015), 446–449 és 528.

1855-ben Budán kiadott, változatlan szöveggel, de különböző címlapokkal országszerte elterjedt *Legújabb vőfélyek kötelessége* című gyűjteményben. Tóth szerint ez volt az a ponyvafüzet, amelyet a vidéki nyomdák a század második felében talán leginkább kedveltek és leggyakrabban kiadtak. A szövegtípus megtalálható továbbá a kevésbé elterjedt, 1900-ban szerzőnév nélkül megjelent *Legújabb alföldi vőfélykönyvben* is.²⁶

1908-ban dr. Liszt Nándor a Hajdú vármegyei Tetétlen keresztelési és lakodalmi szokásai között publikált egy „Verbunkos vers”-et, a „Bölcs Jupiter...” helyi változatát.²⁷ A tréfás verbuválást Varga Gyula több Bihar megyei településen gyűjtötte, majd 1958-as tanulmányában részletesen bemutatta. Leírása szerint a területen az I. világháború előtt élte virágkorát a szokás, de még az 1930-as években is felbukkant. A korábbi szakirodalomhoz képest újdonság, hogy Varga egy Váncsodon gyűjtött, szintén a „Bölcs Jupiter...” típushoz tartozó szöveg mellett a szokáshoz tartozó – a sziliceitől egyébként különböző – hangszeres verbunkdallamot is közzétett.²⁸ Dramatikus népi játékokat tanulmányozó monográfiájában Ujváry Zoltán az alföldi falvak rendkívül népszerű lakodalmi játékaként említette a szokást. Sárretudvarról és Hajdúböszörményből a „Bölcs Jupiter...” típus további, kéziratos vőfélykönyvekben fennmaradt változatait is közölte, a Bács-Kiskun megyei Kecelről viszont egy másik szöveget publikált. A kutató gyűjtéseinek idején e településeken már csak részlegesen emlékeztek a szokásra, Sárretudvaron például már csak az idősebb adatközlők látták gyerekként, az I. világháború előtt. Egy nyírpilisi földműves viszont az egyik általa közölt kéziratos forrásához igen közel álló szöveget mondott el 1970-ben.²⁹

A Zenetudományi Intézet Népzenei és Néptánc Archivumában Szilicén és Rudnán kívül Gömör megye más településeiről nem találunk tréfás verbunkra vonatkozó információt. A különböző szokásokat részletesen ismertető, Gömörre vonatkozó tanulmányaiban Ujváry sem említett tréfás verbuválást.³⁰ Éppen ezért felmerül a kérdés, hogy a II. világháború előtt még élő és az 1960-as években újra elővett szilicei szokás vajon milyen mélyen gyökerezett a helyi hagyományban?

²⁶ I. m. 75–81.

²⁷ dr. Liszt Nándor, „Tetétleni keresztelési és lakodalmi szokások II”, *Ethnographia* 19/4 (1908. jún.): 238–246. Ide: 243–245.

²⁸ Varga Gyula, „Játékos-dramatikus táncok Biharban”, in *Táncstudományi Tanulmányok I*, szerk. Morvay Péter (Budapest: Magyar Táncművészek Szövetsége Tudományos Bizottsága, 1958), 106–116.

²⁹ Ujváry Zoltán, *Kultusz, színjáték hiedelem*, szerk. Veres László, Viga Gyula (Miskolc: Herman Ottó Múzeum, 2007), 491–496. A könyv e részlete a szerző 1983-as *Játék és maszk* című monográfiájának újraközlése.

³⁰ Ujváry Zoltán számos Gömörre vonatkozó tanulmánya újra megjelent a szerző írásainak gyűjteményes kötetében. Ujváry Zoltán, *Gömöri magyar néphagyományok*, szerk. Veres László, Viga Gyula (Miskolc: Herman Ottó Múzeum, 2002).

Míg a szilicei tréfás verbunk két világháború közötti életéről több adatközlő egybehangzóan és egyértelműen informált, addig az azt megelőző korszakra vonatkozó tudásunk kevés és bizonytalan. Ádám Gyula és Mezei Sándor egyaránt Vincze Kovács Jánost említették a szokás II. világháború előtti kulcsembereként. Ádám Gyula szavai összhangban állnak a ténnyel, hogy a szokás az Alföldön széles körben elterjedt, Gömörben viszont nem. Elmondása szerint Vincze gyilkosság miatt a váci börtönben volt öt évig körülbelül az 1890-es években, ott tanulta a verbunkot kiskunsági ismerőseitől, s ő hozta a szokást Szilicére. A XX. század elején biztosan jelen lehetett a tréfás verbuválás a faluban, ugyanis az 1902-ben született szilicei Vincze Béláné kislányként már látta azt.³¹ Szilicén kívüli elterjedtsége miatt különösen fontos, hogy az 1894-ben született rudnai Tencs Györgyné is fiatalkorának szokásai között említi. Arról azonban nincs információnk, hogy az adatközlők által megadott legkorábbi adatok időpontja, tehát körülbelül az 1910-es évek előtt ismerték-e Szilicén és környékén a tréfás verbuválást, s hogy Vincze Kovács János valóban a teljes játékot hozta-e, vagy esetleg csak szövegeket.

Mezei Sándornak rokona, apósának bátyja volt Vincze Kovács János, és talán ezzel is összefügghet, hogy Vincze váci börtönviselését nem említette. Az akkor már Magyarország határain kívülre került településen élő férfi 1968-ban hosszan beszélt magyarságukról, s ebben a kontextusban az a kijelentése, hogy a szilicei verbunk itt „született bennünk, mink ezt nem tanultuk, ezt hoztuk az anyánk méhéből”, inkább szimbolikusan értendő, illetve arra vonatkozhat, hogy a szokás valóban a helyi hagyomány része volt a felújítás előtt. Több konkrétummal szolgált 1969-es elbeszélésében, amely szerint serdülő korában, tehát valószínűleg az 1920-as években Vincze, aki „annak idején benne volt a község vezetőségében, és itt, mint rendőrség szerepelt a községünkben”, a közösségre befolyással bíró emberként megszervezte a verbunkot. Nem tudjuk, hogy ez az élő hagyomány irányított művelését jelentette-e, vagy a talán nem is olyan mélyen gyökerező szokás nem élt volna Vincze ösztönzése nélkül. Mindenesetre kitűnik, hogy a hagyomány fenntartásában már a XX. század első felében is lényeges szerepet töltött be egy vezető egyéniségként elfogadott és a szokás iránt elkötelezett falusi ember. Az, hogy a kevés információ alapján is karakteres személyiségnek tűnő Vincze Kovács János az 1920-as években vagy esetleg 1930 körül, már a népi kultúra fokozatos eltűnésének idején újra megszervezte a tréfás verbunkot, a

³¹ Szilice (Gömör és Kis-Hont), 1981. Gyűjtő: Ág Tibor. Ág Tibor gyűjteménye, 118A.

hagyomány iránt érdeklődni kezdő és azt felújítani kívánó korszellemnek magára a népre gyakorolt hatását is tükrözheti, amit itt felerősíthetett a nem sokkal korábbi trianoni döntés. A rokon hagyományok ismeretéről és a falu határán túlmutató tágabb közösséghez való csatlakozás igényéről is tanúskodnak Mezei szavai, amelyek szerint a verbunk náluk az Alföldhöz hasonlóan „teljesen valóság volt”.

Míg az első gyűjtésekből körvonalazódik a tréfás verbunk II. világháború előtti jelenléte, 1981-ben az adatközlőktől homályos adatokat hallunk a szokás háború utáni életéről. Ág Tibor kérdésére, hogy mikor járták legutóbb mulatságban a verbunkot (a gyűjtő hangsúlyozza, hogy a kérdés nem a lakodalomra vonatkozik), azt feleli az egyik adatközlő, hogy úgy 25 éve, s a nehezen hallható felvételen úgy tűnik, mintha a többiek még régebbre tennék. Állításuk szerint a front után még járták, s apáik, illetve az akkori ötvenesek még gyakorolták. Azzal kapcsolatban, hogy ki hozta vissza a szokást a front után a mulatságokba, az elsőnek mondott Gottlieber László³² mellett Mezei Sándor szerepét is megerősítették, majd Boros Béla és Ádám Gyula neve is eszükbe jutott. Az viszont nem derül ki egyértelműen, hogy ez a háború előtti szokás front utáni – akár csak rövid ideig való – túlélését tükrözi-e, ami a korábbi adatokhoz képest új információ lenne, vagy a felújításra emlékeztek, amit viszont időben rosszul tájoltak be.

Mindenesetre mikor Takács először, talán 1952-ben³³ találkozott Mezei Sándorral, Mezei nem emlékezett a verbunk részleteire, de a kutató későbbi kérdezősködésére elkezdte összeszedni azokat. A szokás felelevenítése tehát gyűjtői hatásra indult, de a hagyományörzés iránt már korábban elköteleződött helybéli Mezei vitte végbe. A gyűjtők érdeklődése és esetleges biztatása mellett bizonyára a Csemadok által már a Magyar Televízió Röpülj Páva vetélkedője előtti évben, 1968-ban megrendezett Tavaszi Szél fesztivál, valamint a különböző más területi rendezvények is ösztönzően hathattak a sziliceiekre. Az 1968-as gombaszögi fesztiválon a szomszédos Borzova csoportja is szerepelt különböző táncokkal.

Tisztábban áll előttünk a szokás 1960-as években történt felújításának folyamata. 1968-ban Mezei szerint megkezdtek a „kultúrmunkát”, az 1969 júliusában készült gyűjtés pedig egyértelműen rögzíti a tréfás verbunk felelevenítésének első időszakát. Mint Mezei mondta, a szokást ekkor az 50-60 évesek tudták, akik annak

³² Takács András öt és Mezei Sándort említi a tréfás verbunk káplárjaiként. Takács András, *Eredeti magyar népi táncok IX.* (Bratislava: Osvetovýstav, 1990), 27. Takács Gottlíberként írja, ugyanakkor az *Új Szó* című szlovákiai napilap 1953-as és 1956-os számaiban is találkozunk a szilicei gazdálkodók kapcsán Gottlieber László nevével. *Új Szó* 6/28 (1953. jan. 31.): 5. és 9/356. (1956. dec. 22.): 5.

³³ Takács András, „A kincsörzö. Beszélgetés id. Mezei Sándorral”, *Tizenkét Hét. A CSEMADOK időszaki kiadványa* 1/2 (2014. nyár): 12–15. Ide: 14.

idején 15-20 éves fiatakként gyakorolták. Bár ők már nehezen járták, megpróbálták a fiataloknak továbbadni és így fenntartani a hagyományt. Ebben az évben a tréfás verbuválást a gyűjtők a játékos toborzással, versekkel, esküvel együtt hangszalagra rögzítették.³⁴ Későbbi rendezvényeken a sziliceiek a szomszédos borzovaiakkal együtt adták elő a tréfás verbunkot. Borzovát Takács András már 1971-ben említette a tréfás verbunkkal kapcsolatban.³⁵ Gál Sándornak *A Hét*-ben közölt rövid beszámolója szerint 1972-ben alakult a közös folklórcsoport,³⁶ amely később számos rendezvényen, köztük a járási Csemadok-napokon, a gombaszögi Országos Dal- és Táncünnepélyeken, a zselizi Országos Népművészeti fesztiválon és az 1973-as kalocsai Duna Menti Népek Nemzetközi Folklórfesztiválján is fellépett.³⁷

A hagyomány továbbadása és fenntartása mégis csupán részlegesen sikerült. Takács András 1981-es gyűjtésén az akkor 52 éves ifjabb Mezei Sándor volt a legfiatalabb,³⁸ akinek jelenléte ráadásul, lévén a szervező fia, talán nem is reprezentatív. Legfeljebb a tíz évvel korábban megkezdett felújítás fiataljai vehettek részt a játékban. A tréfás verbuválás hamarosan eltűnt Szilice életéből. Az 1995-ben id. Mezei Sándorral készült interjú szerint akkor már csak a borzovaiak tartották fenn a hagyományörző csoportot.³⁹ Nincs adatunk a játék későbbi előadásáról, s 2004-ben már csak mint régi szokást mesélte az akkor 71 éves ifjabb Mezei Sándor.⁴⁰

A szöveg feltárásának problémái

Az adatközlők a gyűjtők első kérdéseinek idején a szokásra emlékeztek, a toborzóversekre azonban már nem. Nem szokatlan ez annak fényében, hogy Varga Gyula szerint a bizonyára nem népi eredetű szöveg inkább kéziratosan

³⁴ Szádvárborsa-Szilice 1969. júl. 20. Gyűjtő: Quittner János, Sárközi Csilla. ZTI_Mg 3531B.

³⁵ Takács András, *Szilice, Borzova, Berzéte, Kőrös táncai*. Eredeti magyar népi táncok VII. (Bratislava: Osvetovústav, 1971), 3. és 39.

³⁶ Gál Sándor, „Mulatságos verbunk”, *A Hét* 19/42 (1974. okt. 18.): 24.

³⁷ Takács András, „A kincsörző. Beszélgetés id. Mezei Sándorral”, *Tizenkét Hét. A CSEMADOK időszaki kiadványa* 1/2 (2014. nyár): 12–15. Ide: 14.

³⁸ Takács András, *Borzova, Szilice, Magyarböd táncai*. Eredeti magyar népi táncok IX. (Bratislava: Osvetovústav, 1990), 3.

³⁹ Takács András, „A kincsörző. Beszélgetés id. Mezei Sándorral”, *Tizenkét Hét. A CSEMADOK időszaki kiadványa* 1/2 (2014. nyár): 12–15. Ide: 15

⁴⁰ Tari Lujza, *Szlovákiai magyar népzene. Válogatás Tari Lujza népzene gyűjtéséből (1983-2006)*. Gyurcsó István Alapítvány könyvek 49. (Dunaszerdahely: Csemadok Dunaszerdahelyi Művelődési Intézete, 2010): 138.

hagyományozódott, s mindig csak egy-két ember tudta a falvakban.⁴¹ Így történhetett Szilicén is. Mezei szerint Vincze Kovács János korábban leírta a versek egy részét.⁴² Az 1968-as gyűjtésen Ádám Gyula is elmondta, hogy körülbelül 30 évvel azelőtt lejegyezte a szövegeket, de már csak egy-egy részletre emlékszik. Ág Tibor 1981-es gyűjtésének egyik adatközlője kötetlennek állította be a verselést: „azelőtt egymást szórakoztatta a nép, és ennek nem volt, hogy is mondjam, törvényes szövege”. A tánc vezetője „kigondolt egy olyan rímes részletet, például a termeted látom, hogy elég nagy, olyan a fejed, mint egy kerékagy”. Figyelemre méltó, hogy az első adatokban felidézett tréfás rigmusok többnyire kétsorosak, ezért valóban spontánabb bekiáltás hatását keltik. Mezei is említette 1968-ban, hogy a már meglévő szövegeket annak idején meg-megtoldották, így az egyre hosszabb lett. Kigondoláson azonban alapvetően a hagyományban megszokott sorok, strófák szabadabb felhasználását, variálását kell értenünk. Annál is inkább, mert az Ág Tibor adatközlője által elmondott sorpár nyilvánvaló rokonát megtaláljuk a tréfás verbunkok „Bölcs Jupiter, ki a földet igazgatod” kezdetű, már említett szövegtípusának más példáiban.⁴³

Ádám Gyula szavai szerint az első strófa ez volt:

„[Látom] pajtás derék termetedet,
 dirib-darab lófasz járja meg a seggedet!
 Állj be pajtás a seregembe!”

Másik strófa:

„Látom pajtás, a termeted nagyszerű,
 A fejed tetején egymást bassza a tetű!”

Ezen kívül csak egy sorra emlékezett, amely szintén a már említett szövegtípus része:

„Van már egy regrutám, örülök szívembe.”

⁴¹ Varga Gyula, „Játékos-dramatikus táncok Biharban”, in *Táncstudományi Tanulmányok I*, szerk. Morvay Péter (Budapest: Magyar Táncművészek Szövetsége Tudományos Bizottsága, 1958), 106–116. Ide: 112.

⁴² Takács András, „A kincskereső. Beszélgetés id. Mezei Sándorral”, *Tizenkét Hét. A CSEMADOK időszaki kiadványa* 1/2 (2014. nyár): 12–15. Ide: 13.

⁴³ Papp László, „Lakodalmi szokások Hosszúpályiban”, in Kaposi Edit – Maácz László, *Magyar népi táncok és táncos népszokások* (Budapest: Bibliotheca, 1958), 228–230. Ide: 228.

A verseket a háború „elvitte, vagy elkallódott jobban mondva köztünk”, de „most lassacskán a nyomába léptünk”, mondta Mezei. Későbbi interjúja szerint Takács látogatása után leírta a strófákat, s másokat is kérdezgetve bővítette azok sorát. Takács így emlékezett erre: „Hosszú kutatás után a szakirodalomban találtam a tréfás verbunkhoz megfelelő verseket, strófákat. A következő találkozásunkkor, újdonságként, mintha a szomszéd faluban hallottam volna, elmondtam a verseket. A hatás a számításomnak megfelelő volt. Hónapok múlva Sándor bácsi is előállt az általa a faluban felkutatott versekkel”.⁴⁴ 1968-ban Mezei a következő strófákat mondta, pontosabban a beszéd jellege alapján vélhetően olvasta:

*„Halld-e te primás, valamit tudok rád,
Amúgy kankutya módjára baszd meg a mostohád!”*

*„No te brúgós pajtás, rád kerül a sor,
Száradj meg te úgy, mint amit a kezédbe fogdosol!”*

*„Ejnye, te barna kislány, de elpirultál,
Talán azt szégyelled, hogy egyszer adtál?
Ne félj, nem vallom ki, csak még egyszer adjál,
Nekem is jó lesz, meg neked se fáj!”*

A gyűjtő kérdésére az eskü szövegét is el tudta mondani. Ez viszont már kétséget ébreszt, ugyanis megegyezik annak a változatnak az eskü-szakaszával, amit a bihari Hosszúpályi mulatságos verbunkosa alapján Papp László publikált. A gyűjtések hiányosságai miatt nem ismerjük az ekkorra összeírt teljes szöveget, s nem tudjuk pontosan, hogy milyen forrásokból, hogyan állította össze azokat Mezei.

Ezt követően egyértelműen változás történt. Az 1969-ben már teljességében bemutatott és magnószalagra vett szokás szövege a korábban rögzítetténél jelentősen bővebb, és az azzal párhuzamba állítható részei sokszor eltérnek attól. A szokás más elemei mellett a szöveg eredeti obszcenitására is vonatkozhat az a Mezei által szavalt ügyetlenebb új strófa, amellyel az 1969-es gyűjtésen elhangzott változat kezdődik:

⁴⁴ Takács András, „Néprajzgyűjtés”, *A Hét* 28/50 (1983. dec. 9.): 7.

*„Tisztelt vendégsereg, én most hozzátok fordulok,
Én most egy kis tréfát csinálni akarok.
Azért aki gondolja magába, hogy nem érti a tréfát,
Egy pár percre tessék, hogy hagyja el a mulató szobát.”*

A verbunk kezdetének mulatsági felkiáltását helyettesítő kimódoltabb figyelmeztetés azonban már kevésbé indokolt, mint ahogyan azt a korábban gyűjtött versek sejtetnék. A strófák jóval hosszabb sora a tréfás verbunkoknak a „Bölcs Jupiter, ki a földet igazgatód” kezdetű típusába tartozik. Szinte teljesen azonos azzal, amelyet Papp László közölt korábban Hosszúpályiból, s amely nem tartalmaz vulgáris elemeket. Valószínű, hogy a gyűjtőknek is része volt a szöveg változásában. Takács András az 1971-es kötetében leírta, hogy az ott közölt szöveget Kaposi és Maác említett könyvéből, tehát Papp László ott újra kiadott cikkéből vette át, s hogy a szöveg nagyjából megegyezik a szilicei és borzovai táncrigmus szövegével, illetve annak nyomdaképes változata.⁴⁵ Nem tudjuk, hogy mit jelent pontosan a Papp által kiadott szöveg „nagyjából” való egyezése a szilicei verbunk szövegével. Azt is csak sejtethetjük, hogy a Papp László által közölt változat volt az a szöveg, amelyből Takács az első gyűjtések idején Mezeinek felolvasott. Mivel a szövegek stílusának különbözősége ellenére találunk bennük közös motívumot, nem zárható ki, hogy a nagy területen ismert szövegtípus egy variánsa élt itt a településen, amelynek elemeire ráismerve a sziliceiek elfogadták a Takácstól kapott változatot.

Miután a játék folyamatában megtörtént a toborzás és az eskü, majd a káplár által vezetett tánc is lement, a korábban gyűjtött szilicei szövegek is helyet kapnak a játékban, de ezek sem pontosan az először elhangzott formában. Az első versszak talán az Ádám Gyula által elmondott egyik sor és a hosszabb versfolyam egy strófájának kompilációja. E három strófát Takács mint az eredetiből való ízelítőt közölte, de nem derül ki egyértelműen, hogy volt-e több strófa a helyi hagyományban. Az első gyűjtésekhez képest egyes obszcén kifejezéseket enyhítettek, így jött létre a „dirib-darab lószőr” és a „suhintsd meg a mostohád” formula, de a primásra vonatkozó sorpárt itt nem finomították:

⁴⁵ Takács András, *Szilice, Borzova, Berzéte, Kőrös táncai*. Eredeti magyar népi táncok VII. (Bratislava: Osvetovústav, 1971), 39. Takács 1992-ben e kommentár nélkül közölte ugyanezt a szöveget.

*„Derék legény vagy te, látom termetedbe,
Illenék is egy fűzfakard kezédbe,
Keserű lapuból csákó a fejedre,
Holmi diribdarab lószőr a fenekedbe.”*

*„Hejnye te kislány, de elpirultál,
Talán azt szégyelled, hogy egyszer adtál?!
Ne félj nem mondom meg, csak még egyszer adjál,
Neked is jó lesz, meg nekem sem fáj.”*

*„Hallod-e te primás, valamit tudok rád,
Amúgy kankutya módjára suhintsd meg a mostohád!
No te kontrás pajtás, rád kerül a sor,
Száradj meg te úgy, mint amit a kezédbe fogdosol!”*

A Takács által egyértelműen szükségessé tett változtatásokkal Mezei Sándor is azonosult. A folklórműsoroknak a mulató szokástól merőben különböző jellegét és igényét a sziliceiek is érezhették. Mezei a gyűjtés során említette, hogy a szövegen lehet változtatni, hiszen az az akkori fiatalságnak az szerinte kicsit már „fás”, lévén „elégge pikáns”. Ahogy ő fogalmazott, úgy van értelme, ha a saját nyelvükön, azaz az eredeti stílusban mondják el a verbunkot, ugyanakkor hozzátette, hogy lehet azt helyesbíteni vagy formálni. Későbbi interjújában pedig elmondta, hogy Vincze Kovács János szövegeit már sokan átírták, például a helybeli tanítók. Az 1969-ben eljátszott szokásban a korábban gyűjtött szövegek elkülönülnek a „Bölcs Jupiter...” kezdetű szövegtől, de ez a tartalom szempontjából sem ésszerűtlen, hiszen előbbieik három strófája közül kettő nem a sorozáshoz kötődik, hanem egyik az ott álló lányok egyikéhez, másik a zenészekhez szól.

Azon az előadáson, amelyet a szilicei és borzovai közös folklórcsoport mutatott be a kalocsai nemzetközi folklórfesztiválon 1973-ban,⁴⁶ vélhetően a fellépés célszerű hosszával összefüggő gyakorlati okai voltak annak, hogy nem hangzott el az összes toborzóvers. A dramatikus logika viszont még inkább érvényesült azáltal, hogy a szilicei gyűjtéshez köthető, toborzó témájú strófa is a többi verbuváló szöveg között hangzott el. A beköszönő első versszakot prózai felkonferálás helyettesítette. Ebben új

⁴⁶ Szilice és Borzova (Gömör és Kis-Hont), a felvétel Kalocsán készült. 1973. aug. 18. Gyűjtő: Martin György, Pálffy Gyula, Pesovár Ferenc, Sztanó Pál. ZTI_Mg 2895, ZTI_Ft. 828.

elem a szokást az 1848-as forradalommal összekapcsoló eredetmagyarázat, amelyhez hasonlóan Varga Gyula is rögzített Biharban:⁴⁷ „Tisztelt uraim, bocsánatot kérek, amint fogják látni, így szedték a katonákat régen, 1848-ban a nemesek a jobbágyokat. Aki a viccet nem értené, nagyon kérem, kis időre hagyja el a nézőközönséget”.

A szokás és a kísérőzene kapcsolata

A zene és a tánc kapcsolata kevésbé problematikus. A szilicei tréfás verbuválást az elbeszélések szerint mindig hangszeres zene kísérte. A káplár egyedül kezdte a táncot, s minden egyes toborzóvers, minden besorozott legény után újból zene és tánc következett. Amint Maácza László rámutatott, ez nem általános a különböző tréfás verbunkokban, ő csupán a Békés megyei Dévaványáról és az Abaúj-Torna megyei Pusztafaluról említett hasonló adatot.⁴⁸ A szilicei szokáshoz kötődő felvételeken ugyanazt a dallamtípust halljuk. A verbunkdallamot korábban már többször, több zenésztől gyűjtötték a területen, de egyik esetben sem utalnak az elnevezések sem a szilicei szokásra, sem általában a tréfás lakodalmi verbuválásra. A korai gyűjtésekből a felvételek körülményeiről vagy a gyűjtött anyag funkciójáról sem tudunk meg részleteket. Manga János „verbung” néven vette fel Rudnán 1955-ben és 1956-ban a mindkét 18 évesként feltüntetett Rusznyák Pál primástól és két kísérőjétől,⁴⁹ 1956-ban és 1961-ben pedig „miskolci verbung”-ként a berzétei Kristóf János, azaz Figur Jancsi vezette bandától.⁵⁰ (1. kotta) Manga utólag beírta a jegyzőkönyvbe, hogy „vö. Szilice”, ennek apropóját és időpontját azonban sajnos nem ismerjük. Mivel sem Rusznyák nevelkedésének helyéről, sem a szokások gyakorlásának legkésőbbi időpontjáról nincs pontos adatunk, nem tudjuk róla, hogy látta-e korábban a szokást. A

⁴⁷ Varga Gyula, „Játékos-dramatikus táncok Biharban”, in *Táncstudományi Tanulmányok 1*, szerk. Morvay Péter

(Budapest: Magyar Táncművészek Szövetsége Tudományos Bizottsága, 1958), 106–116. Ide: 112.

⁴⁸ Kaposi Edit–Maácza László, *Magyar népi táncok és táncos népszokások* (Budapest: Bibliotheca, 1958), 45.

⁴⁹ Rudna (Gömör és Kis-Hont), 1955. jan. Gyűjtő: Manga János. Játszott: Rusznyák Pál (18), Kónya Kálmán (38) és Ikri György (74). ZTI_Mg 4335 B. és 1956. nov. Játszott: Rusznyák Pál primás (18) és Kónya Kálmán brácsás (40). ZTI_Mg 1623 A.

⁵⁰ Berzéte (Gömör és Kis-Hont), 1956. nov. Gyűjtő: Manga János. Játszott: Figur Jancsi primás (49), Kristóf István kontra (30), Polák János bőgő (22). ZTI_Mg 1623 B. és 1961. júl. 1. Játszott: Figur Jancsi primás (54), Kónya Kálmán kontra (44), Polák László bőgő (36). ZTI_Mg 4345 B.

zenészek gyakorlatát ismerve nem kizárt, hogy azt akár élő táncfunkció nélkül, mintegy előadási darabként is megtanulhatta.⁵¹



1. kotta. *Verbung*. Rudna, Gömör és Kis-Hont vármegye, 1955.
Vavrinecz András lejegyzése. A dallam 2-3. strófája.

A Rimaszombat, illetve Tornalja vonzáskörzetéhez tartozó Nemesradnóton Kiss Lajos gyűjtötte a dallam változatát 1958 novemberében az 1910-ben született kitűnő

⁵¹ A jelenség erdélyi példáit lásd Pávai István, *Az erdélyi magyar népi tánczene* (Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 2012): 33–36.

cigányprímástól, György Antaltól. A dallam a jegyzőkönyvben „verbunk-csárdás” néven szerepel, hagyományos használatáról nem tudunk meg részleteket.⁵² Ág Tibor 1967-ben Figurtól és zenekarától több dallamot rögzített, amelyek legtöbbször utalt valamilyen táncra, valószínűleg egyidejű táncfilmzésre, a most tárgyalt verbunkdallam „régibunk” néven szereplő változata mellett azonban nem. A zenekar tagjairól nincs adatunk, de hallható, hogy a kontra és bőgő fölött két, némileg különbözően díszítő prím húzta a dallamot.⁵³ A korai felvételek táncadatainak hiányát magyarázhatja, hogy a tréfás verbuválást ekkor már nem játszották. A gyűjtők vélhetően a verbunkdallamokról kérdezték a zenészeket, a szokásra vonatkozó konkrét kérdésre pedig talán nem is került sor. 1969-ben már táncdal,⁵⁴ illetve a tréfás verbuválás bemutatásával együtt vették fel a zenét Figur Jánossal és egy kontrással.⁵⁵ 1981-ben Figur szóban is megerősítette a dallam és szokás összetartozását. Ág Tibornak a szokás kísérezenejére vonatkozó kérdésére a most tárgyalt verbunkot kezdte el, és el is mondta, hogy ezt és csak ezt a dallamot húzták a tréfás verbuváláshoz, bár a gyűjtő sajnos nem vette egyértelművé, hogy ez a felújítás előtti időszakra is vonatkozott-e.

Takács leírása szerint ugyanakkor más népszerű dallamot is játszhattak a szokás kíséretként.⁵⁶ Ádám Gyula szavai is elbizonytalanítanak a tánc és a zene kizárólagos összetartozását illetően. Martin György 1968-ban azt kérdezte Ádámtól: „hogyan volt a verse, a nótája, Sárga szöveget veretek a csizmámra?” Nem tudjuk, hogy e kérdést vajon Ádám korábbi, fel nem vett adatközlése indokolta-e. Mindenesetre Ádám a dallamot kissé akadozva eldúdolta, s megerősítette, hogy ez volt a „vasvári” nótája is. Mint ő maga mondta, nem tudta megtanulni Vincze Jánostól, de Figur Jancsi, a berzétei zenész a legjobban játszotta. A rudnai lakodalmi verbunkról beszámoló Tencs Györgynétől a dallamra nézve annyit tudunk meg, hogy „akkor meg olyan különlegeset húzott is a cigány nekik”, ami a rudnai Rusznyák repertoárjából inkább a kevésbé ismert „miskolci”, mint az elterjedt „vasvári” verbunkra utal.

⁵² Nemesradnót (Gömör és Kis-Hont), 1958. nov. Gyűjtő: Kiss Lajos. Játszott: György Antal cigányprímás (48). ZTI_Mg 846 A.

⁵³ Berzétekörös (Gömör és Kis-Hont), 1967. okt. 28. Gyűjtő: Ág Tibor. Játszott: Figur János prímás, zenekar. ZTI_Mg 3532 B. A jegyzőkönyvek nem teszik egyértelművé a táncfelvétellel való összetartozást, de a dallamok alapján a hangfelvételek a ZTI_Ft. 710 számú táncfilmhez tartozhatnak. A táncgyűjtést Takács András, Mériné Tóth Margit és Quittner János készítette Berzétekörösön 1967-ben, pontos dátumot nem ismerünk.

⁵⁴ Berzéte, felvétel Szilicén (Gömör és Kis-Hont), 1969. jún. Gyűjtő: Quittner János, Sárközi Csilla. Játszott: Kristóf Figur János prímás, és kontra. ZTI_Mg 2269 B, ZTI_Ft. 706.

⁵⁵ Berzéte, felvétel Szilicén (Gömör és Kis-Hont), 1969. júl. 20. Gyűjtő: Quittner János, Sárközi Csilla. Játszott: Kristóf Figur János prímás, és kontra. ZTI_Mg 3531 B.

⁵⁶ Takács András, *Borzova, Szilice, Magyarböd táncai*. Eredeti magyar népi táncok IX. (Bratislava: Osvetovývustav, 1990), 19.

A kísérőzene történeti kapcsolatai

A „miskolci” vagy „szilicei” verbunk dallamának formája és körvonala állandó. A négyütemnyi első egység a tonika, szubdomináns, domináns és tonika funkciók ütemenkénti megvalósításával a bécsi klasszikus zene teljes autentikus zárlatát járja be. A frázis megismétlődik, de míg Rusznyák a negyedik ütem végén határozottan lezár, s csak egy súlytalan felfutással vezet át az ismétlésre, Figur az első frázis végén a terchangot hangsúlyozza. Így a négyütemnyi egység az azt végző tonikai funkció ellenére nyitva marad, s a frázis ismétlésével egy inkább az ouvert-clos típusú periódusokhoz hasonló forma jön létre. A verbunkdallam nyolcütemnyi második része harmóniaiilag két részre oszlik, s mindkét szakasz újra a tonika-szubdomináns-domináns-tonika menetet járja végig. A dallam szekvenciázó menete azonban összefogja a periódust. A zenei alapgondolat a legtipikusabb előadásokban a verbunkosra jellemző nagy hangközugrásokkal, szinkópákkal, pontozott ritmusokkal valósul meg.

Mit tudunk a dallam eredetéről? Bécsi klasszikus harmóniarendje, formai jellegzetességei segítenek történeti tájolásában. Kapcsolatai felfedezhetők a XIX. század legelején bécsi zeneműkiadóknál megjelent magyar vonatkozású táncgyűjteményekben, valamint korabeli kéziratos magyar táncokban, s népszerűségét tükrözik különböző forrásai és változatai.⁵⁷ Szerepel egy *Magyar tánczok* című, név és dátum nélküli kéziratos gyűjteményben, két változatban is megtaláljuk a felirata szerint galántai cigányok játéka alapján 1803-ban kiadott gyűjteményben. Megjelent a korszak nagyszabású, négykötetes, összesen 93 táncot tartalmazó *Originelle ungarische Nationaltänze* című sorozatának évszám nélküli első és 1810-11 körül keletkezett negyedik füzetében, s egy hasonló című, 1808 körülre datálható gyűjteményben. A dallam távolabbi rokona található a négykötetes sorozat szintén 1810 körüli harmadik füzetében, továbbá egy két hegedűre írt darabokat tartalmazó, „Saltus Hungarici” feliratú kézirat 3. számaként. A forrást Domokos Péter Pál egy nyitrai magángyűjteményben találta és az írásmód alapján a XVIII. századra datálta.

⁵⁷ *Magyar tánczok* 8, *Ausgesuchte Ungarische Nationaltaenze im Clavierauszug von verschiedenen Ziegeunen aus Galantha* (1803) 9. és 21., 22 *originelle ungarische Nationaltänze* 1. Heft 14., 25 *originelle ungarische Nationaltänze* 4. Heft (1810–11 k.) 6., *Originelle Ungarische Nationaltänze* (1808 k.) 11. 24 *originelle ungarische Nationaltänze* 3. Heft (1810–11 k.) 20. A táncok újra megjelentek in Papp Géza, *Hungarian Dances 1784–1810*. Musicalia Danubiana 7. (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1987); a „Saltus Hungarici”-t lásd Domokos Pál Péter, „Két hegedűre írt magyar táncok a XVIII. századból”, *Muzsika* 9/2 (1966. febr.): 13.; a kotta pedig uő, *Hangszeres magyar tánczene a XVIII. században* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978), 119.



2. kotta. *Ausgesuchte ungarische Nationaltänze...* (1803) 21. tánc. 1-20. ütem

Jellemző, hogy a kiadott gyűjtemények mindegyike szerzői név nélkül jelent meg, s címük is a magyar közzenéhez való tartozásukra, sőt a „Galántai táncok” esetében egy konkrét területre és népi-közzenei előadókra is utal. A kor táncainak ahhoz a rétegéhez tartoznak tehát, amely Papp Géza megfigyelése szerint zenei

stílusában eltér a szerzőkhöz kötött egykorú magyar táncokétól.⁵⁸ A népzenei kapcsolatot támasztja alá az is, hogy a *Magyar Tánczok*-ban a vonatkozó darab a sorozat több más tételéhez hasonlóan „Verbonk” feliratot kapott, amely nem gyakori az egykorú magyar táncokban. A darab végén található ütempáros „Toldalék” az egykorú magyar táncokban gyakran megjelenő hagyományos elem, amelyhez hasonlóak a hangszeres népzében a XX. században is fennmaradtak. A darabok ritmikailag, dallamilag és formailag is eltérnek egymástól, ami a típus korabeli elterjedtségét, variabilitásán keresztül közzenei létmódját tükrözi. Sajátos, hogy a tempójuk is igen különböző lehet. Tempóutasítás a kor kiadványaiban ritkább, de a változatok mellett találunk *Presto*, illetve *Allegro non troppo*, a trencsényi kéziratban pedig *Adagio* feliratot is. A tágabb típus népszerűségét mutatja, hogy a bemutatott verbunkdallam első felének rokona egy későbbi korszak népszerű táncában, Rózsavölgyi Márk 1842-ben megjelent *Első magyar társastáncának* „Lelkes” és még inkább az „Ömledező” tételében is tovább élt.

A XVIII–XIX. század fordulójáról származó darabok és a szilicei vagy miskolci verbunk nem szoros párhuzamok, de a harmóniai váz és dallami körvonal szempontjából is rokonai egymásnak. Rusznyák Pál kottapéldában közölt változatát, a könnyebb áttekinthetőség kedvéért elsősorban a kevésbé díszített, gyorsabb, esztammal kísért strófát az 1803-ban megjelent, a galántai cigányzenészek magyar táncait kiadó sorozat 21. darabjával összevetve látható, hogy különösen a dallamok első felében szoros a kapcsolat. (2. kotta) A harmóniamenet ugyanaz, és a dallam főhangjai és egyes fordulatai is hasonlóak. A népi verbunkban karakteres kezdőmotívum a történeti forrásokban is felfedezhető, és többféleképpen valósul meg (3. kotta). Szintén megfigyelhető rokonság a népi és történeti források második félstrófájának harmónavázában és dallammenetében, de a formarészek távolabb állnak egymástól. A kiadványokban változékonyabb a forma, például a népi verbunk szekvenciázó periódusának alapotívumából különböző típusú periódusok és hatütemes egységek is alakulhatnak. Nem meglepő, hogy a ritmikában, ami a hangszeres zenében az újabb táncdivatok hatására időről időre változhat, általában véve kevesebb a kapcsolat a népi verbunkdallammal.

⁵⁸ Papp Géza, „A korai verbunkos stíluselemei XVIII. századi közhasználatú zenénkben”, *Magyar Zene* 17/3 (1976. szept.): 227–247. Ide: 233–4.



3. kotta. A fontosabb történeti dallampárhuzamok kezdete.

A szokás szilicei jelenlétét övező problémák, valamint az, hogy a tréfás lakodalmi verbuválás általános népszerűsége és a helyi adatok egyaránt a XIX. század második felére utalnak, nem feltétlenül állnak ellentmondásban azzal, hogy a dallam párhuzamait korábbi forrásokban találhatjuk meg. A tréfás verbuválás egy a hagyományban még élő régebbi dallammal is összekapcsolódhatott. Míg a Martinovics-dallamnak vagy a „Ritka búzá”-nak a XIX. század első felétől kezdve a XX. századig folyamatosan felbukkannak különböző történeti forrásai, addig e dallam későbbi előfordulásáról, a kávéházi cigányzenében való ismertségéről nem tudunk. Nem valószínű tehát, hogy a városi hagyomány folyamatos visszahatása szerepet játszott volna a dallam népi továbbélésében. A szokáskeret viszont valószínűleg segített abban, hogy a távolabbi területről származó történeti forrásokban számos adattal jelenlévő, de a XX. századi népzene gyűjtésekben Gömör megye e részén kívül máshonnan nem ismert verbunkdallam szilicén és környékén fennmaradt.

A kísérőzene újabb változásai

A tréfás verbuválás felújításának és szervezett előadásainak idején készült felvételek közül több zeneileg lényegesen különbözik a korábban gyűjtött változatoktól. Figur Jancsi előadása negyedszázadon átívelően hasonló. A hangnemi különbséget leszámítva igen közel áll az övéhez Rusznyák Pál változata és előadasmódja. Rusznyák 1955-ös felvételén a szokatlanul mély bemozdásból és a lassú tempóból technikai problémára, lassulásra következtethetünk, ezért hangnem szempontjából ez nem vehető figyelembe, 1956-ban pedig a primás D-dúrban játszotta a dallamot. Figur viszont általában G-dúrban húzta. 1961-es felvételén F-dúrban halljuk, az azonos szalagon szereplő másik gyűjtés hangszínben különböző bemozdása azonban arra utal, hogy talán szintén

technikai probléma okozott mélyülést, amelyet a szokottnál lassabb tempó is alátámasztana. Legfeltűnőbb különbség kettejük változatai között, hogy az oktávahelyezésnek köszönhetően Rusznyák dallamának első frázisa ereszkedő, Figuré viszont először felfelé törő, s a teljes dallam voltaképpen az azonos kezdő- és záróhang kerete között nagy ambitusban kanyargó vonalat ír le. Miközben Figur játéka virtuózabb, díszítettebb, a formálásnak és a könnyed előadásmódnak köszönhetően mégis világosabb. Jellegzetesek a mindig kiélezett  ritmusú dallamfői. Díszítésmódjának tipikus eleme a tőle gyűjtött más dallamokban is megfigyelhető, cambiaták halmozásához hasonló gyors körülíró figuráció, amelyet azonban súlytalanul, átkötő elemként játszik, így az nem nehezedik rá a nagyobb értékekkel kirajzolt dallamvázra. Valamivel távolabb áll e két változattól a nemesradnóti György Antal által játszott variáns kezdete, amelynek szembetűnő sajátossága, hogy a muzsikusz a dallamfő ugrása helyett a tonikai hangot burdonszerűen támasztja meg. Ez az előadást a verbunkos könnyedségtől egy népiesebb típushoz, bizonyos értelemben a tétel megnevezésében megjelenő csárdáshoz, más szempontból az északi területen sokáig élő dudautánzásokhoz közelíti.

A verbunkot Rusznyák és Figur a korai felvételeken düvővel kísért lassúnak, két vagy három lassú után pedig esztammal kísért frissnek is eljátszotta. A tréfás verbunk szokásának bemutatását viszont Figur csak a lassúval kísérte. 1969-ben, a szokás keretében ráadásul lényegesen lassabban húzta a verbunkot, mint általában. Míg ugyanabban az évben a különálló táncfelvételeken a kezdő tempó $\text{♩}=126$ körüli volt, s a dallam először négy, másodszor öt strófája alatt körülbelül $\text{♩}=160$ -ra gyorsult, a tréfás verbunk eljátszásakor a toborzóversek között $\text{♩}=96$ – 104 között mozgott. A tágabb intervallum nem fokozatos gyorsulást, hanem hol valamivel lassabb, hol élénkebb tempót jelentett. A szokást záró táncban Figur ugyanezt valamivel gyorsabban, de még mindig csak $\text{♩}=116$ – 120 körüli tempóban játszotta, s ekkor már díszíteni is jobban próbálta. Szintén a felújított szokás keretével függ össze, hogy a lakodalmi verbunk toborzás részében, tehát amikor a káplár egy-egy rövid verssel egyesével választja ki a legényeket, Figur minden alkalommal csak egy-egy félstrófát húzott, váltakozva a dallam első és második felét játszva. E megtervezett, szabályos rendben a káplár Takács András által közölt, zenészeknek szóló „Húzd!”, illetve „Állj!” instrukciói nem hangzottak el. A szokást záró hosszabb közös táncban is csak félstrófák szóltak, mert a táncot egy-egy további vers mindig újra megakasztotta.

Jelentősebb eltérések hallhatók a zenében és a szokás más elemeiben azon a felvételen, amely a szilicei és borzovai közös folklórcsoport 1973-as kalocsai folklórfesztiválon való szerepléséről készült. Ez az egyetlen filmes gyűjtés, amely nem csupán a táncot, hanem a zenét és a szokás többi részzeit is rögzíti. Gyakorlati szempont állhatott a szöveg kapcsán már említett rövidítés mögött, s hogy a dallam nem hangzott fel minden strófa után. Amikor viszont a zenészek eljátszották, akkor a teljes strófa, vagy még gyakrabban a szinte teljes, valamivel a vége előtt nyitva hagyott strófa szólt. A káplár ezen a felvételen sem instruálta a zenészeket hallható szóval. A színpadra állításból adódik, hogy a fellépők csupán a mutatvány kedvéért, a tánc közben, öncélúan állítottak az üres pódiumra a tánc egy asztalt, hogy rögtön átbújhassanak alatta. A szöveghez hasonlóan a cselekmény is finomodott, például a káplár nem ütötte meg ténylegesen a tréfás regrutákat, inkább az asztalra csapott nagyot a pálcával.



4. kotta. Tréfás verbuválás. A szilicei és borzovai közös folklórcsoport szereplése
Kalocsán, a Duna Menti Folklórfesztiválon 1973-ban, Riskó Kata lejegyzése.

Különbözik az eddig bemutatott felvételekétől az elhangzott dallamváltozat is (4. kotta). A kísérő zenekarról sajnos nincsen adatunk, de zenei sajátosságai alapján minden bizonnyal nem a többi felvételen egyértelműen másképp játszó Figur vezette. A dallam hangneme D-dúr, szerkezete, körvonala egyezik a „miskolci verbunk”-ével, de eltér a határozott, csárdáshoz közelebb álló 2/4-es metrizálásban, egyes pontozások és a díszítés hiányában, a jellegzetes kezdő ugrásokat pedig gyakran aprózottabb dallammenetek helyettesítik. A kíséret Figur bandájáéval ellentétben a frissekben vagy ugrós táncokban megszokott esztam, a tempó azonban nem gyors. Összességében elvész a tágabb terület verbunkjaira általában jellemző könnyedség, a ritmus

kielezettsége, és az előadásmódot a 2/4-es metrizálással is összefüggésben sokkal inkább valamiféle hangsúlyozott rusztikusság jellemzi. A verbunkdallamnak ugyanezt a változatát hasonló előadásban halljuk Ág Tibor 1979-es borzovai felvételén, amelyen a dallamot publikáló kötet adata szerint a közeli kisváros, Pelsőc cigányzenekara játszik.⁵⁹

A dallam rokonai a népi hagyományban

Egy inkább csárdásnak játszott dallamtípus a szilicei verbunk dallamának távolabbi rokona, de alátámaszthatja annak a hagyományba való beágyazottságát és talán a verbunkdallam változásaira is hatással lehetett. Tari Lujza mutatta be a típus egy rokonát Lajtha Lászlónak a Borsod megyei Cserépváralján 1929-ben végzett fonográfos gyűjtéséből. A magyar banda primása és klarinétosa is eljátszotta a Lajtha lejegyzésén „verbunkos” néven szereplő dallamot,⁶⁰ amely elsősorban első felével kötődik az itt tárgyalt típushoz.

E dallam több közeli változatát gyűjtötték a magyar népzene északi dialektusterületének keleti felén. Lugossy Emma a korábban Heves megyéhez tartozó Nagyivánon 1951-ben, egy 75 éves földművestől gyűjtött *Sarkantyús tánc* kísérőzenéjeként közölte.⁶¹ 1952-ben Kerényi György és Kertész Gyula Sajóladon *Sarkantyús csárdásként* vette fel.⁶² (5. kotta) Hasonló dallamot játszott 1979-ben a kazincbarcikai zenekar primása, a 64 éves Nagy József, aki fiatal korában a környékbeli falvakban is működött. A gyűjtők kérdésére, hogy milyen verbunk volt a háború előtt Tardonán, Nagy csak a „Ritka búzát” említette. A most vizsgált dallamot a gyűjtő dallamkérdésére játszotta el, s elmondta, hogy ezt régebben Tardonán menyecsketánchoz húzták. A vele és fiával, szintén Nagy Józseffel (27) két héttel később készített felvételen a gyűjtők „azt a verbunkdallamot” kéri a primástól, amit az korábban játszott. A gyűjtések és gyűjtők népi zenészekre gyakorolt hatását, illetve a muzsikuskoknak a hallgatóság igényét még ilyen alkalmakor is kiszolgáló igyekezetét tanúsítja, hogy Nagy József tételbemondása ezúttal „verbunkos, régi verbunkos”, de megint hozzátette, hogy erre régen menyecsketáncot jártak. A két hónappal később,

⁵⁹ Takács András –Fügedi János, *Gömöri népi táncok* (Pozsony: Madách, 1992), 76. A kötetben található lejegyzéshez képest az elhangzott dallam még közelebb áll az 1973-ban gyűjtött változathoz.

⁶⁰ Tari Lujza, „Lajtha László, a palóc hangszeres zene kutatója”, *Magyar Zene* 34/1 (1993. márc.): 60–84. Ide: 63.

⁶¹ Lugossy Emma, *39 verbunktánc* (Budapest, Zeneműkiadó, 1954) 71–73.

⁶² Sajólad (Borsod), 1952. okt. 6. Gyűjtő: Dr. Kerényi György, Kertész Gyula. Játszott: Orosz Antal cimbalmos (26). ZTI_D 055/041.

lakodalomban végzett gyűjtésen Nagy József és zenekara kétszer, két különböző változatban is eljátszotta a dallamot, egyik esetben menyecsketáncként.⁶³ 1989-ben pedig egy további változatot játszott verbunkként Lánék Ádám, a már a dialektusterületen kívül eső, Bereg megyei Váriban lakó klarinétos.⁶⁴



5. kotta. Sarkantyús csárdás. Sajólád, (Borsod), 1952, Riskó Kata lejegyzése.

A tágabb típus tehát az északi dialektusterületen a tréfás verbuválás dallamánál szélesebb körben és többféle változatban ismert lehetett. A két dallam tudatos vagy nem tudatos módon a zenészek számára is összekapcsolódhatott. Nagy Józsefnek a gyűjtő először a „miskolci verbunk” második felét füttyülte, s erre ráismerve játszotta a primás a csárdás-változatot, amelyben azonban éppen a kérdezett dallamrészlet nem szerepelt. A későbbi lakodalomban viszont, azon belül a dallam második elhangzásakor a zenészek a „miskolci verbunk” előző felvételeken nem játszott második felével kiegészítve adták elő a dallamot. 1976-ban három egymáshoz közeli falu, Szentistvánbaksa, Alsódobsza és Rásonysápberencs zenészeiből álló hattagú együttes egy sajátos változatot játszott, amelyben a dallam két különböző típusváltozatának

⁶³ Kazincbarcika (Borsod), 1979. március 15. Gyűjtő: Kriston József, Vavrincz András. Játszott: Nagy József primás. ZTI_Mg 4476 B; 1979. március 31. Gyűjtő: Kriston József, Vavrincz András. Játszott: Nagy József primás (64) és fia, Nagy József (27). ZTI_Mg 4476 B; 1979. máj. 5. Gyűjtő: Gaál István, Kriston József, Vavrincz András. Játszott: Nagy József zenekarvezető (64), Aranyosi Aladár cimbalmos (55Ö), Nagy Elemér bőgős (25), Dombi Rudolf brácsás (45) és Budai Géza brácsás, (45). ZTI_Mg 4478 A.

⁶⁴ Vári (Bereg), 1989. ápr. 27. Gyűjtő: Kiss Ferenc, Stoller Antal. Játszott: Lánék Ádám klarinétos (74). ZTI_Mg 5673.

esztammal kísért kétféle második fele váltakozott.⁶⁵ Ilyen módon a csárdásdallam is segíthette a szilicei verbunk dallamának fennmaradását.

A szilicei és borzovai folklórcsoport szerepléseinek hatása állhat a már szintén többször említett abaújszinei Pota Gézától és két kísérőjétől 1985-ben gyűjtött adatok mögött. A táncház-mozgalomban is résztvevő Pota a szilicei szokásra használt „tréfás verbung” néven húzta a típus újabb változatához hasonló, frissekhez hasonlóan esztammal kísért dallamot, míg a csárdás-változatot a „vasvári” egyébként nem gördülékenyen illeszkedő folytatásaként, dűvőkísérettel játszotta.⁶⁶ Nem kizárt az újabb repertoárbővülés az alsókálosaiak esetében sem. A faluban végzett gyűjtések közül, amelyeken vasvárit is többször fölvettek, 1991 júliusában hangzott el először a szilicei verbunk esztam kíséretes, friss változata, amit a zenészek a vasvári dallamához kapcsoltak.⁶⁷

*

A XX. század hagyományőrző mozgalmi több vonatkozásban hatást gyakorolhattak a falvak hagyományára. Amint a sziliceiek esetében láttuk, a Gyöngyösbokréta rendezvényein való szereplésen túl, talán közvetettebb módon is hathattak a korszak népi bemutatói a falusiak törekvéseire. A XX. század folklórfesztiváljain való részvétel pedig ösztönözhetette, de alakíthatta is a különböző zenék, táncok vagy szokások hagyományát. A változás megmutatkozhat a repertoár bővülésében, egy-egy szokás vagy tánc fenntartásában, azok színpadra való alkalmazásából eredő gyakorlati szempontú módosításában, vagy a már elfelejtett részletek pótlásában. Az, hogy a szilicei verbunk iránt a helyi közösség újra érdeklődni kezdett, elsősorban a gyűjtőknek köszönhető, de a felújítás nem mehetett volna végbe a hagyományőrzés iránt elkötelezett, a közösségben vezető szerepet betölteni képes helyi ember nélkül. Bár az újjáélesztett forma történetileg nem minden részletében hiteles, a tréfás verbunkot a háború előtt még gyakorló generáció továbbadhatta fiatalkori mulatságát a következő generációnak, sőt, a folklórfesztiváloknak köszönhetően szélesebb közönség előtt is

⁶⁵ Szentistvánbaksa (Abaúj-Torna), 1976. jún. 21. Gyűjtő: Tímár Sándor. Játzott: Hornyák István (Szentistvánbaksa), Nyíri Bertalan (Alsódobsza, Zemplén), Fábíán János (Rásonysápberencs), Éri Antal István (Szentistvánbaksa), Cakó Lajos (Alsódobsza, Zemplén), Kádas László (Szentistvánbaksa). ZTI_Mg 3556 B.

⁶⁶ Abaújszina, 1985. okt. 6. Gyűjtő: Konkoly Elemér. Játzott: Pota Géza primás (sz. 1933), Dzsuga Géza brácsás (sz. 1930, Kassa), Badó Elemér bőgős (sz. 1930, Kassa). ZTI_Mg 5250.

⁶⁷ Alsókálós (Gömör és Kis-Hont), 1991. júl. 7. Gyűjtő: Pálfy Gyula, Agócs Gergely, Richtarcsik Mihály, Teszáry Miklós. ZTI_Mg 6128, ZTI_Ft. 1402. A film adatainál Felsőrást tüntettek fel.

bemutathatta azt. Az akkori fiatalság pedig ha másodlagos formában is, de elsajátíthatta a régi tradíciónak ezt a részét. Valójában erre a másodlagos létmódra utalhat az 1986-os Gombaszögi Országos Kulturális Ünnepestő műsorvezetőjének a „Sárga szöget...” dallam kapcsán már említett konferálása, amely a műsoron szereplő szilicei verbunkra is vonatkoztatható. Szilicén és Borzován eszerint a paraszttáncokat a negyvenes korosztály még szívesen járja.⁶⁸ A hagyományos kultúra és közösség felbomlásának sokkal nagyobb léptékű folyamatával szemben e törekvés nem vezethetett tartós eredményre, de a tréfás verbuválás szokásának továbbvitele egy átmeneti generáció számára a helyi identitás részévé vált.

⁶⁸ Szilice, Borzova (Gömör és Kis-Hont), 1968. aug. 10. Gyűjtő: Timár Sándor. A felvétel a Gombaszögi Országos Kulturális Ünnepestőn készült. ZTI_Mg 4913 A.

2. A verbunk szervezett felelevenítése Domaházán

Az országos hagyományőrző mozgalmak ösztönzése, a gyűjtőknek és kutatóknak a helyi folklórcsoportok megalakulásában és működésében játszott szerepe jól kitapintható a Borsod megyei Domaháza verbunkjának a történetében is, ugyanakkor számos részletében különbözik a már bemutatott szilicei verbunkétól. Domaháza földrajzilag is viszonylag elzárt település a mai Magyarország határán, erdővel borított kisebb hegyek között. A XVIII. század végén lakosságának mintegy 70%-a rendelkezett nemesi oklevéllel. A falu népessége a XX. század folyamán ezer fő körül mozgott. Földrajzi adottságai miatt elsősorban az állattenyésztés, erdőgazdálkodás tett szert nagyobb jelentőségre, a közlekedési nehézségek miatt más Ózd környéki településekhez képest későn, az 1920-as évektől jártak be innen az ózdi gyárba. Még az 1941-es népszámlálás idején is csupán a foglalkoztatottak körülbelül 4%-a dolgozott iparban. A mezőgazdaság túlsúlya csak a század második felében csökkent, s a hagyományos életforma sokáig fennmaradt.⁶⁹

Domaházán már a XX. század első felében gyűjtöttek népzenei. Seemayer Vilmos 1937-ben, majd Dincsér Oszkár 1939-ben gyűjtött népdalokat, s Dincsér három domaházi lánnyal Budapesten is készített felvételeket a *Pátria* népzenei hanglemezsorozat számára. Lajos Árpád 1937-ben a domaházi gyermekjátékdalokról közölt tanulmányt az *Ethnographiában*.⁷⁰ Léka Géza, Katona György és Szépfalvi Zoltán a beszámolójuk szerint elsőként végeztek Domaházán néptáncgyűjtést 1950-ben. Mint írták, az egész faluban élt a néphagyomány, s a még élő táncok közül kiemelték a karikázót, a férfiak által járt vasvárit és a páros vasvárit, valamint az „ió”-nak, azaz ivónak nevezett farsangi multság tréfás maskarás táncát.⁷¹ Eröss László 1960 áprilisában számos szóbeli adatot gyűjtött a hagyományos táncokról, amelyeket még a fiatalok is ismertek. Mint írta, ekkor még nem vezették be a villanyt a faluba, az állattartás meghatározó volt, s a polgárosodás nem ment végbe.⁷² Az év júniusában a

⁶⁹ Alabán Péter, „Gazdálkodás és társadalom Domaházán a XIX. század második felétől az első világháborúig”, *Honismeret* 30/5 (2002. okt.): 65–69. Ide: 65.; Alabán Péter, „»Siktából« az utcára: ipari munkások az ózdi kistérség törésvonalain”, *Korall: Társadalomtörténeti Folyóirat* 13/49 (2012): 82–105. Ide: 94–95.

⁷⁰ Lajos Árpád, „Nótás gyermekjátékok Domaházán”, *Ethnographia* 48/2–3 (1937. jún.-szept.): 266–274.

⁷¹ Léka Géza, Katona György és Szépfalvi Zoltán, *Jelentés* (Kézirat, ZTI_Akt. 44, 1950. november 23.).

⁷² 1960. áprilisi gyűjtés adatai., *Jelentés a domaházi táncgyűjtésről, Jelentés a domaházi táncfilmzésről* (1960. jún. 21.) (Kézirat, ZTI_Akt. 708, 1960. április 22.); Eröss László, *Domaháza táncai és táncélete* (Kézirat, ZTI_Akt. 751).

gyűjtő hang nélküli filmen is rögzített lányok által járt karikázót, gyermekjátékot, szóló és páros vasvárit, „Angyal Bandit”, söprútáncot és csárdást. A söprútánc a későbbi felvételeken már nem szerepel, de egy 1976. május 9-i gyűjtésen elhangzott egy obszcén szövegű kanásztáncdal, amelyre az akkori adatközlő szerint kanásztáncot jártak.⁷³

Erőss beszámolója szerint a különböző néprajzi gyűjtések hatására a helyiek megbecsülték, ápolták hagyományaikat és számon tartották legjobb táncosaikat. Ismerték a néprajzi gyűjtők igényeit, bár éppen emiatt minduntalan a látványosabb szokásokra terelték a szót.⁷⁴ Hagyományaik megőrzésére való igényüket jól tükrözi az ivó története. A szokás az első világháborúig élt, 1923-ban még egyszer megtartották, s ennek már tudatos jellegét mutatja, hogy arra számos környékbeli falu lakóit meghívták. A harmincas években már nem sikerült felújítani.⁷⁵ Erőss szerint 1959 telén Lajos Árpád ismét meg akarta rendezni és filmre akarta venni, s a helyiek csalódottan vették tudomásul, hogy ez végül nem sikerült, ugyanakkor ők maguk már nem tudták megszervezni az ivót.⁷⁶

A vasvári tánc valamikor igen népszerű volt, s viszonylag sokáig élt a település hagyományában. Régen állandó volt mulatságbeli tánckezdő funkciója. Erőss László gyűjtéseiben többen különleges táncnak nevezték, amelyet az első világháború előtt sem tudott mindenki. Az ivót kezdő, bizonyos értelemben szertartásos alkalommal négy táncmester járta. Magányosan is táncolhatták a férfiak, de tíz-tizenkét, sőt akár húsz férfiból álló csoportos formáját is említették. Volt, aki üvegekkel táncolta. Ha többen voltak, körben járták, s alkalmazkodtak egymáshoz. Ahogyan az egyik falubeli, Krárik István fogalmazott, „úgy van értelme, úgy érdekes”, ha egyszerre csinálják a figurákat. A táncosok helyet is cserélhettek egymással, s a gyűjtésen közreműködők tapsolásra, bokacsapásra is emlékeztek.⁷⁷ Lajos Árpád szerint a legények az ivó elején felvonuló díszes menetben is járták, a mulatságnak pedig egyik leglátványosabb része volt a vasvári, amelyet a legények kezdtek, de amelyhez később a lányok is csatlakoztak. Még a harmincas években is táncolták a fiatalok, 1960-ban megjelent tanulmányának idején

⁷³ ZTIFt. 460. Gyűjtő: Erőss László, Varga Ágnes. 1960. jún. 19.; Domaháza (Borsod), 1976. máj. 9. Gyűjtő: Timár Sándor, ZTI_Mg 3564 A.

⁷⁴ ZTI_Akt. 708. *Jelentés a domaházi táncgyűjtésről (1960. április 22.)*; ZTI_Akt. 751, 2.

⁷⁵ Lajos Árpád, „A domaházi ivó”, *Néprajzi Közlemények* 5/3–4 (1960): 267–289. Ide: 267.

⁷⁶ ZTI_Akt. 751, 2.

⁷⁷ ZTI_Akt. 708. 3–53; valamint *Jelentés a domaházi táncfilmzésről (1960. jún. 21.)*.

viszont már csak idősebbek vagy középkorúak a lakodalomban, éjfél felé.⁷⁸ Ezzel összhangban áll, hogy az 1950-es táncgyűjtés idején a „vasvári körtánc”-ot 35-40 éves férfiak járták. Hasonlóan írt 1960-ban Erőss László, aki a még előbb páros vasvári mellett a szólónak már inkább bemutató–virtuskodó funkcióját emelte ki. A verbunk reprezentatív jellegéről az is árulkodik, hogy szívesen bemutatták idegenben, vagy ha idegen is jelen volt.⁷⁹

Az MTA BTK Zenetudományi Intézet Népzenei és Néptánc Archívumában a domaházi verbunk legkorábbi hangfelvételei az 1970-es évekből származnak. Ekkor már hagyományörző együttes is működött a faluban. Az 1976-ban és 1978-ban végzett, összesen öt terepmunka felvételei mintegy pillanatképként rögzítik a domaházaiak emlékezetében még élő tánc beillesztését e csoport programjába.⁸⁰ A helyi kulturális élet egyik szervezője, Elek Menyhért 2001-ben, az együttes harminc éves fennállása alkalmából leírta, hogyan vált a vasvári a tudatos hagyományörzés egyik fontos táncává. A Domaházán született Elek, aki 1960-ban fiatal tanítóként került vissza a faluba, 1971-ben a kultúrház igazgatójaként népdalversenyt szervezett. Az esemény sikerét követően népdalkör, illetve citerazenekar is alakult, amelyek az 1969-es első Röpülj páva televíziós verseny után létrejött számos hagyományörző együttes, „pávakör” között a legkorábbiak közé sorolhatók. Tagjai a zenélés mellett az idősebb domaházaiak emlékeiben még élő hagyományokat is felkutatták.

A számos rendezvényen, köztük 1975-ben a kalocsai nemzetközi Duna Menti Folklor Fesztiválon szereplő népdalkör asszonyai karikázót is jártak a színpadon. Arra, hogy más táncot bemutassanak, egy gyakorlatias szempont adott ösztönzést szintén 1975-ben, mikor egy rendezvényen egy órányi műsort kértek tőlük. A csoport ezt a férfiak vasvári verbunkjával és a csárdással próbálta színesebbé tenni. Elek úgy fogalmazott, hogy a verbunk táncot „Timár Sándor látta meg és fedezte fel bennünk”. Timár 1975-ben vokális dalokat és beszélgetést vett fel Domaházán, majd 1976 májusában több hang- és táncfilmfelvételt készített, s a vasvárit is rögzítette. Elek szerint ebben az évben az abaújszántói táncház táborba is meghívta a falu legjobb

⁷⁸ Lajos Árpád, „A domaházi ivó”, *Néprajzi Közlemények* 5/3–4 (1960): 267–289. Ide: 268–269, 281–287.

⁷⁹ ZTI_Akt. 751, 11–12; ZTI_Akt. 708, B2.

⁸⁰ Domaháza (Borsod), 1976. máj. 9. Gyűjtő: Timár Sándor, ZTI_Mg 3564 A–B, ZTI_Ft. 930; 1976. máj. 23. Gyűjtő: Martin György, Lányi Ágoston, Timár Sándor, Borsai Ilona, Pálffy Gyula. ZTI_Mg 3543, ZTI_Ft. 929. A felvétel Parádfürdőn (Heves) készült; 1976. jún. 10. Gyűjtő: Timár Sándor. ZTI_Mg 3564 B; 1978. júl. 26. Gyűjtő: Martin György, Sztanó Pál, Pálffy Gyula, Pesovár Ferenc, Borbély Jolán. ZTI_Mg 3786, ZTI_Ft. 996. A felvétel Kalocsán készült; 1978. dec. 3. Gyűjtő: Timár Sándor, ZTI_Mg 3904 A.

táncosait.⁸¹ A június 16-án kezdődő táborhoz egyértelműen kötődő felvételeket nem őriz az MTA BTK Zenetudományi Intézete, egy június 10-i gyűjtésen viszont Timár vokális dalokat vett föl domaháziaktól, akiktől vasvári dallamokat is kért. Bár Eröss már korábban készített filmfelvételeket, az újonnan alakult hagyományőrző csoport számára ezek a hetvenes évekbeli gyűjtések lehettek meghatározók.

Eröss szerint a vasvári kísérodallama lehetett a „Ritka búza, ritka árpa” kezdetű, akkor széles körben népszerű népies műdal, az „Az aradi fegyház kőből van kirakva”, illetve „Lám, megmondtam, Angyal Bandi” kezdetű régi stílusú népdal, továbbá az általa „vasvári dallam”-nak nevezett verbunkdallam. A fiatalok között ez utóbbi volt jellemző, míg az idősebbek többféle dallamra táncolták.⁸² A „vasvári dallam”, amely valószínűleg ugyanaz, mint amire Eröss „hangszeres műdal”-ként is utalt, az általa történeti párhuzamként említett XIX. századi debreceni kézirat és a későbbi felvételek alapján a „Sárga szöget ...” lehetett. Lajos Árpád a domaházi vasvári dallamként a „Sárga szöget...” dallamot a faluhoz közeli településeken is több adattal gyűjtött Martinovics-nótával együtt közölte. A vasvári dallamait megfogalmazása szerint „a hangonyvidéki, s általában a barkó tájakon minden valamirevaló cigányzenekar ismeri”.⁸³ Bár ezen a vidéken valóban elterjedt volt a Martinovics-nóta is, amint annak kapcsán említettem, Lajos a lejegyzésnél nem kifejezetten Domaházát, hanem a Hangony-vidéket tüntette fel, dallamközlésén kívül pedig nincs más forrásunk arra, hogy a Martinovics-dallamot legalábbis a gyűjtések idején játszották volna Domaházán. Eröss külön megemlítette, hogy azt itt nem ismerték, bár elképzelhető, hogy a szöveges változatra gondolt.⁸⁴ A tágabb területen különböző típusváltozatokban élő „Sárga szöget...” dallam Lajos által lejegyzett variánsa viszont közel áll azokhoz, amelyek a későbbi domaházi hangfelvételeken elhangzottak, s abba az altípusba tartozik, amely a Martinovics-dallamhoz kapcsolódik.

A Domaházi Hagyományőrző Együttes vasvári-produkciójának fokozatos kialakulása és megszilárdulása jól megfigyelhető az 1976 és 1978 között végzett gyűjtések anyagain. Első alkalommal, 1976. május 9-én csak az adatközlők éneke szolgált kíséretként a tánchoz. A dalokat biztonsággal énekelték, vélhetően már korábban is dalolták együtt, de a vasvári dallamainak sorrendje nem volt állandó. A

⁸¹ Elek Menyhért, *Egy falusi hagyományőrző együttes története, Domaháza*. On-line megjelenés: <http://www.muharay.hu/img/file/domahaza.pdf>. Utolsó hozzáférés: 2018. márc. 31.

⁸² ZTI_Akt. 751. 13–16.

⁸³ Lajos Árpád, „A domaházi ivó”, *Néprajzi Közlemények* 5/3–4 (1960): 267–289. Ide: 281–284.

⁸⁴ ZTI_Akt. 751, 16.

„Ritka búzá”-t ekkor csárdáshoz énekelték, a vasvárit első alkalommal az „Az aradi fegyház...” kezdetű népdalra, másodszor a „Sárga szöget...” dallamra járták, amelyet szövegtelenül, lalázva dúdoltak. (6. kotta)



6. kotta. Vasvári kíséredallama.

Énekelték domaházi asszonyok, férfiak 1976. május 9-én. ZTI_Mg 3564 A, lejegyezte Riskó Kata

Mindkét dal megszólalt lassúnak is, frissnek is. A gyűjtés során táncfilm is készült. Az énekszót ekkor már citera is kísérte, és az előadás érezhetően biztosabb volt. Az „Az aradi fegyház...” és a „Sárga szöget...” egymás után hangzott el, s így már előbbi képviselte a lassút, utóbbi a gyorsat. Ezt az „Angyal Bandi”-ként is ismert „Zúg az erdő...” kezdetű régi stílusú népdallal folytatták. (7-8. kotta) Utóbbi talán terjedelmi okból maradt ki végül a negyedik, utolsó verbunkból, amely egyfajta kialakult produkciónak tekinthető. Lényegesen gyorsabb tempójú előadásban, de ez a ciklus hangzott el a május 23-i parádfürdői Palóc Napon, szintén citera és ének kíséretével.⁸⁵ A verbunk után rendszerint a „Sok irigyem a faluba...” kezdetű, régi stílusú népdalra járt csárdás következett. A „Ritka búza” népies műdalként való ismertségével és a hagyományörző mozgalmakban többször tetten érhető mellőzésével függhet össze, hogy sem az első két felvételen, sem később nem halljuk verbunkként. A május 9-i gyűjtés vége felé az adatközlők a két régi stílusú dalt még egyszer, ezúttal tánc nélkül elénekelték. Mikor a június 10-i gyűjtésen Timár az „Az aradi fegyház...”-at kérte, azt azonnal a vasvári dallamaként említették, s egyikük mindjárt a „Sárga szöget...”

⁸⁵ A ZTI_Mg 3543 magnetofonfelvétel jegyzőkönyvében tévesen a vasvári dallamához jelzik a csárdást.

$\text{♩} = 108-120$

1. Az a - ra-di fegy - ház kő - ből van ki-rak - va,
 Az a - latt sír - do - gál egy jó é - des-a - nya,
 Ne sírj, é - des - a - nyám, így kell an - nak len - ni,
 Min-den jó csa - lád - ból kell egy rossz - nak len - ni. **T. f.**

*

$\text{♩} = 112-120$

1. Zúg az er - dő, zúg a me-ző, U - gyan mi zú - gat - ja,
 Ta-lán bi-zony An-gyal Ban-di a lo - vát ug - rat - ja. **T. f.**

7–8. kotta. „Vasvári dallamok”.

Énekelték domaházi asszonyok, férfiak 1976. május 9-én. ZTI_Mg 3564 B, lejegyezte Lázár Katalin

dallammal folytatta, amihez a többiek is csatlakoztak. Vasvárinak mondták az ezután kért „Angyal Bandi”-t is, míg a „Ritka búza” nem hangzott el a gyűjtésen.

Eröss gyűjtéseinek idejére a tánc figuraanyaga már szegényedett. Az adatközlők maguk is úgy fogalmaztak, hogy nem úgy járják a vasvárit, mint régen. Kevesebben, ketten-hárman táncolták, emiatt kikopott a körforma. Kevésbé volt általános a lábujjhegyen való táncolás, kiveszett a körben szemben állók táncközbeni helycseréjének motívuma és nem tudták már a bokára csapás figuráját sem.⁸⁶ Ez figyelhető meg Eröss táncfilmjein is, amelyen az akkor 72 éves Elek Szoszoló Ignác, a 66 éves Elek Bolla Gábor, illetve a 32 éves Medve Alfonz járt szóló vasvárikat és ahhoz

⁸⁶ ZTI_Akt. 751, 13.

hasznos Angyal Bandit, és amelyen egy páros vasvárit is rögzítettek. Bokára csapást nem látunk, a táncosok közül csupán Medve Alfonz tapsol, míg a többiek kezüket csípőre teszik. Elek Szoszoló megőrizte viszont táncában a pontszerű tagolást. Ő mondta is, hogy a táncok pontra mentek, s az Angyal Bandiról ezt külön is említette.⁸⁷ Az 1976-os május 9-i táncfilmen hat férfi táncolt körben, köztük a már az Eröss filmjén is szereplő Medve Alfonz, s érezhető igyekezetük a különböző mozdulatelemek bemutatására. Tapsoltak, egymással helyet cseréltek, Medve Alfonz a bokáját is csapta. A helycsere látványos motívuma a parádfürdői fesztiválon előadott táncban is jelen volt, a bokacsapás viszont nem. A színpadi produkció az eredeti körverbunkkal összhangban az egyéni tudás bemutatása helyett általában is az egységességre törekedett.⁸⁸

Az 1978 júliusában, Kalocsán rendezett VI. Duna Menti Folklórfesztiválon rögzített felvételen a dallamciklus néhány ponton eltért a parádfürdőitől. Elek Menyhért leírta, hogy a csoportnak a vasvári műsorra vétele után egy-egy népszokást feldolgozó szerkesztett műsorszámok is voltak. 1978 tavaszán Veresegyházon, majd az év nyarán Kalocsán is eljátszották a *Domaházi Fonót*, amelynek része volt a vasvári. A táncot a citera és ének mellett ezúttal cigánybanda kísérte, amelyben klarinét is volt, s a dallamot a szokottnál több moll, illetve szűkített harmóniával játszották. A jegyzőkönyv sajnos nem tünteti fel a banda tagjait. A domaházi vasvári korábbi felvételeihez képest új, hogy kísérőzenéje a „Sárga szöget...” dallammal kezdődött. Talán jellegzetesebb verbunkdallam volta miatt állították ezt a ciklus élére, ahol kifejezetten lassú tempóban indult. Sajátos, hogy a citera mintegy hangszeres bevezetőként a dallam második felével nyitotta a számot. Bár e félstrófa más települések verbunkjában a Martinovics-nótát követően önállóan is megszólalhatott, elhangzásának ezúttal gyakorlati szerepe lehetett. A félstrófa a nők karikázóit összeköti a vasvárival, időt hagy a színpadi elhelyezkedésre, a szóló táncos bevonulására, és a „Sárga szöget...” vokálisan is énekelt első strófáját tempó és hangmagasság szempontjából is előkészíti. Gyakorlatias megfontolás szintén állhat a verbunkot követő, színpadias „Csárdást!”, „de magyarosat!” felkiáltások háttérében is, hiszen a parádfürdői előadáson a csárdásra való váltáskor keletkezett némi zavar. A Kalocsán bemutatott vasvári megkomponálnak ható szólóval kezdődött, amelyhez másik férfi csatlakozott, majd csoportosan, körben táncoltak. Az év decemberében az együttes a Gombaszögi Országos Kulturális

⁸⁷ ZTI_Akt. 708, 90, B4.

⁸⁸ ZTI_Akt. 708, 40; valamint *Jelentés a domaházi táncfilmzésről* (1960. jún. 21.). A parádfürdői előadáson végül az egyik táncos tévesztése törte meg az egységességet.

Ünnepélyen is fellépett. Az ekkor készült felvételen a domaháziaiak műsorát újra csupán citerazenekar kísérte, cigányzenekar nem szólt. Bár a verbunkdallamok sorrendje ugyanaz volt, mint Kalocsán, s megmaradt a „Sárga szöget...” kezdő funkciója, a dallam fél strófájából álló szokatlan hangszeres bevezető ezúttal nem hangzott el.

A parasztok által kedvelt, amatőr jellegű citerának és a cigányzenekarnak a kalocsai fesztiválon hallott együttese a néphagyományban ismeretlen megoldás. A fizetett vonósbanda mellett sohasem szólt a tánckísérő funkcióban éppen a bandát pótló citera, s a muzsikát nem vezette a bandával szemben a citera és a táncosok éneke. Lajos Árpád leírása szerint a vasvárit leegyszerűsített formában szívesen játszották a parasztok, főleg harmonikán, s ez az idősök körében még gyűjtése idején sem volt ritkaság.⁸⁹ Harmonikás kísérte a táncokat Erőss László filmezésén is. A dallamot citerán is játszhatták, mégis, a szintén paraszti, nem a hivatásosnak tekinthető falusi muzsikások által használt hangszeren megszólaló tánckíséret aligha lehetett a verbunk legjellemzőbb előadásmódja. A látványos tánc lakodalomban, bálokban, mulatságokban szerepelt, ahova fizetett muzsikust hívtak, míg a hétköznapi szórakozásnak számító fonóban karikázót, csárdást jártak.⁹⁰ Erőss gyűjtése szerint Domaházán a tánchoz legalább két zenészt, primást és brácsást fogadtak meg, és a legények spontán szervezett vasárnapi mulatságaihoz is cigányzenészeket hívtak házhoz. Cigányzenészt említ a gyűjtés több más adata is a mulatságok, az ivó, illetve a vasvári kapcsán, utóbbiért pedig a cigánynak is külön kellett fizetni a bálban.⁹¹ Ugyanakkor citera és hegedű hasonló, szintén színpadhoz kötődő párosítására korábbról is van adatunk. Gönyey Sándor egy 1938-as cikkében a hevesi Hasznos falu gyöngyösbokrétás csoportjának adott javaslatokat, köztük a településen fellelt verbunk megtanulását. A dallamot „a többi dallal egyetemben Kanyó Mátyás citerával játszhatná s a cigány csak kísérné. Erre is külön utasítandó a hasznosi bokréta vezetősége.” Sajnos nem tudjuk, ki volt Kanyó, de Gönyey nyomatékositotta, hogy gyakoroltassák vele a régi hasznosi énekeket a hagyományhoz hűségesebb bemutatás kedvéért.⁹²

Timár Sándor 1975-ös gyűjtésekor banda már nem volt, de működött Domaházán az akkor 40 év körüli Panka Jancsi primás, akinek a szintén primás apja is

⁸⁹ Lajos Árpád, „A domaházi ivó”, *Néprajzi Közlemények* 5/3–4 (1960): 267–289. Ide: 281–282.

⁹⁰ Lajos Árpád, „Fonóélet Domaházán I-II”, *Ethnographia* 49 /1–2, 3–4 (1938. márc.–jún., szept.–dec.): 109–123, 409–411.; ZTI_Akt. 751.

⁹¹ ZTI_Akt. 708, 25, 27–28, 54, 115, 119, 121 és B5; ZTI_Akt. 751, 7, 16.

⁹² Gönyey Sándor, „A hasznosi (Heves m.) Gyöngyösbokréta hitelesítése”, *Ethnographia* 49/1–2 (1938. márc.–jún.): 225–229. Ide: 225–226.

élt még.⁹³ A domaházi csoport szereplésein mégis mindig a népdalkörrel együtt alakult, szintén amatőrökből álló citeraegyüttes kísérte a vasvárit. A hangszer ebben az időben egyébként is kifejezetten népszerű volt, s alig volt olyan népdalkör, melyhez ne kapcsolódott volna legalább egy citerás, vagy az akkoriban új, divatos citerazenekar. Azzal, hogy a domaháziaiak az egyébként megfelelő kísérőerőt jelentő citera mellett énekeltek, sőt a „Sárga szöget...” esetében laláztak, az első magnetofonos gyűjtésen hallható, talán alkalmi előadásmódot vihették tovább. Bár a „Sárga szöget...” vokális formájáról nincs domaházi adatunk, és a helyi változat alapvetően hangszeres jellegű, a zenei apparátussal is összefügg, hogy a citerával és énekkel kísért vasvári előadásmódja egyszerűbb a térségben gyűjtött vonós felvételek legtöbbjénél, hiányoznak belőle a díszítések és bizonyos jellegzetes pontozott ritmusok.

A vasvári hagyományának megőrzése szempontjából ösztönzően hathatott a csoportra, hogy a Hungarotonnak a kalocsai Duna Menti Folklór Fesztivál több évnyi műsorából válogató, 1984-ben megjelent hanglemezén a domaházi együttes 1978-ban bemutatott előadása is szerepel.⁹⁴ A *Domaházi fonó* mellett a csoport később további szerkesztett színpadi produciókat is műsorra vett. A *Regruta-búcsúztató*, *Szüret*, *Arató*, illetve *Ió-bál* közül háromban is jelen volt a reprezentatív vasvári tánc, de nem feltétlenül a korábbi formában. Elek Menyhért a *Regruta-búcsúztató* menetét regisztrálva a verbunkhoz egy korábban a táncsal kapcsolatban nem említett katonadal-szöveget tüntetett fel, amely a műsorszám tematikája miatt kaphatott szerepet. A *Szüret*ben az általa pontosabban nem meghatározott „vasvári dallamot”, vélhetően a „Sárga szöget...” dallamot az „Angyal Bandi”, míg az *Ió-bál*ban az első producióhoz hasonlóan az „Az aradi fegyház...” követte.⁹⁵ A vasvári először műsorra vett változata nem merevedett meg tehát a csoport repertoárján.

Az 1978-as gombaszögi felvétel az utolsó domaházi vasvári a Zenetudományi Intézet archívumában található hangfelvételek sorában. A fesztiválszereplések a gyűjtés szempontjából általában is egyre több problémát vetettek föl a hagyomány elemeinek

⁹³ Beszélgetés Elek Gombos Józseffel (85 éves) és Elek Zimányi Gáborral (81 éves). Domaháza (Borsod), 1975. okt. 18. Gyűjtő: Tímár Sándor. Lejegyezte Kubinyi Zsuzsa. ZTI_Mg 3510 B, ZTI_Akt. 1081. 1977-ben, mikor a Röpülj Páva '77 műsorán szereplő csoportokkal végeztek gyűjtést Miskolcon, vonósbanda kísérte a domaházi csoport csárdását egy dallammal, amelyet előzőleg az adatközlők maguk énekeltek a táncukhoz. A gyűjtés menete azonban azt sejteti, hogy a jegyzőkönyvekben nem dokumentált zenekar egy másik csoporthoz tartozhatott. Domaháza (Borsod), 1977. márc. 6. Gyűjtő: Stoller Antal, Vavrincez András. ZTI_Mg 3664 A, ZTI_Ft. 957.

⁹⁴ *Dunának, Oltnak egy a hangja. Duna Menti Folklór Fesztivál* (Hungaroton, 1984, LPX 181009).

⁹⁵ Elek Menyhért, *Egy falusi hagyományőrző együttes története*, Domaháza, on-line publikáció. <http://www.muharay.hu/img/file/domahaza.pdf>. Utolsó hozzáférés: 2018. márc. 31.

sokféle keveredése, a korábbi helyi hagyomány teljes fellazulása miatt, s a gyűjtői erők inkább a még tisztábban hagyományőrző településekre koncentráltak. A Domaházi Hagyományőrző Együttes azonban máig ápolja a település szokásait, ezzel együtt a vasvárit is. Az adatok alapján úgy tűnik, hogy a gyűjtők is közrejátszottak abban, hogy az egykor igen népszerű, reprezentatívnak érzett, de a helyi hagyományból már kikopó táncot az együttes újratanulta, s bizonyára abban is, hogy azt lehetőleg régi, gazdagabb formájában, egyúttal a korabeli folklórmozgalmak igényeinek is megfelelően igyekeztek kialakítani. Ugyanakkor elmondható, hogy alapvetően a néprajzi gyűjtésekből megismert, a helyiek emlékeiben még élő változathoz nyúltak vissza. A domaházi vasvárit az együttesnek ha ilyen módon is, de sikerült továbbörökítenie a következő generációk számára.

Bibliográfia

Agócs Gergely. „A kutyadudának a nótája” – A dudazene stílusa és előadásmódja a vonósenekarok gyakorlatában”. In *Zenatudományi Dolgozatok 1999*, szerk. Sz. Farkas Márta. Budapest: MTA Zenatudományi Intézet, 1999, 11–25.

Agócs Gergely. *A szlovákiai magyarok hagyományos hangszeres zenei kultúrája*. Doktori disszertáció. Budapest: ELTE Bölcsészettudományi Kar, 2010.

Agócs Gergely–Gombai Tamás. *Kürti bandák. A Vág–Garam köze népzeneje*. Budapest: Hagyományok Háza, 2004.

Alabán Péter. „Gazdálkodás és társadalom Domaházán a XIX. század második felétől az első világháborúig”. *Honismeret* 30/5 (2002. okt.): 65–69.

Alabán Péter. „»Siktából« az utcára: ipari munkások az ózdi kistérség törésvonalain”. *Korall: Társadalomtörténeti Folyóirat* 13/49 (2012): 82–105.

Arany János népdalgyűjteménye. Közzéteszi Kodály Zoltán és Gyulai Ágost. Az 1952-ben megjelent, Kodály Zoltán széljegyzeteivel ellátott gyűjtemény hasonmás kiadása. Budapest: Kodály Archivum–Argumentum Kiadó, 2011.

Ág Tibor. *Az Aranykert muzsikája. Csallóközi népdalok*. Csallóközi kiskönyvtár. Pozsony: Kalligram, 1999.

Barcali Károlyné. *A Népszínház műsora (Adattár)*. Színháztörténeti füzetek 20. Budapest: Színháztudományi és Filmtudományi Intézet, Országos Színháztörténeti Múzeum, 1957.

Bartók Béla–Kodály Zoltán (szerk.). *A Magyar Népzene Tára III/A. Lakodalom*. Sajtó alá rendezte Kiss Lajos. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955.

Bartók Béla–Kodály Zoltán (szerk.). *A Magyar Népzene Tára III/B. Lakodalom*. Sajtó alá rendezte Kiss Lajos. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1956.

Berlász Melinda (szerk.). *Lajtha László összegyűjtött írásai I.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992.

„Bécsi Magyar Népszínmű-társulat”. In *Magyar Színművészeti Lexikon I. Áágh Endre–Faust*, szerk. Schöpflin Aladár. Budapest: Országos Színészegyesület és Nyugdíjintézete, 1931.

Brodsky Ferenc. *A Veszprémvármegyei Zenetársaság 1823–1833*. Veszprémvármegyei Füzetek 5. Veszprém: Veszprémvármegyei Múzeum, 1941.

Csomasz Tóth Kálmán. *A XVI. század magyar dallamai*. Régi Magyar Dallamok Tára I. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1958.

Dille, Denis (hrsg.). *Bartók Béla: Volksmusik der Rumänen von Maramureș*. Ethnomusikologische Schriften Faksimile–Nachdrucke II. Budapest: Editio Musica, 1966.

Dobszay László–Szendrei Janka. *A magyar népdaltípusok katalógusa stílusok szerint rendezve I*. Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1988.

Dóka Krisztina. *A magyar táncfolklór átalakulása (1896–1945)*. Doktori disszertáció. Budapest: ELTE Bölcsészettudományi Kar, 2011.

Dóka Krisztina. „Gondolatok a magyar táncfolklór akkulturációjáról”. In *Perspektívák az új évezredben a táncművészetben, a táncpedagógiában és a tánc kutatásban*, szerk. Bolvári-Takács Gábor, Fügedi János, Major Rita, Mizerák Katalin, Németh András. Budapest: Magyar Táncművészeti Főiskola, 2011, 102–113.

Domokos Mária. „Népzenetudomány és népzenei mozgalmak a harmincas években”. In *A falukutatás fénykora 1930-1937*, szerk. Pölöskei Ferenc. Budapest: Országos Pedagógiai Intézet, 2002. 130–136.

Domokos Mária–Paksa Katalin. „Vígsággal zeng Parnassusnak magas teteje.” 18. századi kottás források és a magyar zenei néphagyomány. *"The High Peak of Mount Parnassus Resound with Delight". 18th-century musical sources and the Hungarian folk music tradition* Budapest: Akadémiai Kiadó, MTA BTK Zenetudományi Intézet, 2016.

Domokos Pál Péter, „Két hegedűre írt magyar táncok a XVIII. századból”, *Muzsika* 9/2 (1966. febr.): 13.

Domokos Pál Péter. *Hangszeres magyar tánczene a XVIII. században*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978.

Elek Menyhért. *Egy falusi hagyományörző együttes története, Domaháza*. On-line publikáció. <http://www.muharay.hu/img/file/domahaza.pdf>. Utolsó hozzáférés: 2018. márc. 31.

Ébner Sándor, ld. Gönyey Sándor.

Fabó Bertalan. *A magyar népdal zenei fejlődése*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1908.

Fejős Zoltán. „A művészet és a tudományos érdeklődés határán. A népi tematika Fejős Pál életművében”. In *Mir-susnē-xum. Tanulmánykötet Hoppál Mihály tiszteletére I-II*, szerk. Csonka-Takács Eszter, Czövek Judit, Takács András. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2002, 721–742.

Felföldi László–Pesovár Ernő (szerk.). *A magyar nép és nemzetiségeinek táncgyománya*. Budapest: Planétás, 1997².

Fügedi János–Takács András. *A Bertóké és társai. Jóka falu hagyományos táncai*. Gyüresó István Alapítvány könyvek 34. Dunaszerdahely: Csemadok Területi Választmánya, MTA Zenetudományi Intézet, 2005.

General Catalogue 76. (Hungaroton, Qualiton, Pepitz Records, 1976).

Gönyey Sándor. „A hasznosi (Heves m.) Gyöngyösbokréta hitelesítése”. *Ethnographia* 49/1–2 (1938. márc.–jún.): 225–229.

Gönyey Sándor. „Az 1938-iki Gyöngyösbokrétáról”. *Ethnographia* 49/3–4 (1938. szept.–dec.): 427–429.

[Gönyey Sándor =] Ébner Sándor. „A tűz szerepe a pusztafalusi lakodalomban”. *Ethnographia* 42/3–4 (1942. szept.–dec.): 198.

Gönyey Sándor. *A Gyöngyös-bokréta története*. Kézirat, Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívum 5771. A datálatlan írás online megjelent in *A Gyöngyösbokréta. Írások és dokumentumok a mozgalom történetéről*, szerk. Dóka Krisztina, Molnár Péter. http://folkradio.hu/folkszemle/gyongyosbokreta02/index.php#_ftn1 Utolsó hozzáférés: 2018. márc. 31.

Hanglezem katalógus 1962. Budapest: Magyar Hanglezemgyártó Vállalat, 1962.

Hoerburger, Felix. *Musica Vulgaris. Lebesngesetze der instrumentalen Volksmusik*. Erlangen: Universitätsbund Erlangen–Nürnberg, 1966.

Isoz Kálmán. „A Rózsavölgyi és Társa cég története 1850-től 1908-ig”. In *Magyar Zenetörténeti Tanulmányok Mosonyi Mihály és Bartók Béla emlékére*, szerk. Bónis Ferenc. Budapest, Zeneműkiadó, 1973, 155–186.

Kaposi Edit–Maác László. *Magyar népi táncok és táncos népszokások*. Budapest: Bibliotheca, 1958.

Karácsony Zoltán (szerk.). *Magyar táncfolklorisztikai szöveggyűjtemény I*. Budapest: Gondolat Kiadó–Európai Folklór Intézet, 2004.

Káldy Gyula. *A régibb és újabb Magyar Táncokról 1567–1848*. Budapest: Athenaeum, 1896.

Kerényi György. *Népies dalok*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961.

Khin Antal. „Csallóközi legényavatás”. *Ethnographia* 43/1 (1932. márc.): 19–24.

Kiss Lajos. „Népi verbunk–dallamainkról”. In *Táncstudományi Tanulmányok 1959–1960*, szerk. Dienes Gedeon, Morvay Péter. Budapest: Magyar Táncművészek Szövetsége, 1960, 279–290.

Kodály Zoltán. *A magyar népzene*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1937.

Kodály Zoltán. *Visszatekintés 2. Összegyűjtött írások, beszédek, nyilatkozatok*. Sajtó alá rendezte és bibliográfiai jegyzetekkel ellátta Bónis Ferenc. Budapest: Argumentum, 2007.

Könczei Csongor. „A színpadi táncművészet hatása a hagyományos tánc kultúrára, avagy „etno-táncmesterek” működése az ezredforduló erdélyi falvaiban”. In *Az erdélyi magyar táncművészet és tánc tudomány az ezredfordulón II*, szerk. Könczei Csongor. Kolozsvár, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2014, 129–137.

Lajos Árpád. „Nótás gyermekjátékok Domaházán”. *Ethnographia* 48/2–3 (1937. jún.-szept.): 266–274.

Lajos Árpád. „Fonóélet Domaházán I-II”. *Ethnographia* 39/1–2, 3–4 (1938. márc.-jún., szept.-dec.): 109–123, 409–411.

Lajos Árpád. „A domaházi ivó”. *Néprajzi Közlemények* 5/ 3–4 (1960): 267–289.

Lányi Ágoston–Martin György–Pesovár Ernő. *A körverbunk története, típusai és rokonsága*. Budapest: Zeneműkiadó, 1983.

Legány Dezső. *Erkel Ferenc művei és korabeli történetük*. Budapest: Zeneműkiadó, 1975.

Leszler József. *Nótakedvelőknek*. Budapest: Zeneműkiadó, 1986.

Liszka József. *A szlovákiai magyarok néprajza*. Budapest, Dunaszerdahely: Osiris, Lilium Aurum, 2002.

dr. Liszt Nándor. „Tetétleni keresztelési és lakodalmi szokások II.” *Ethnographia* 19/4 (1908. jún.): 238–246.

Lugossy Emma. *39 verbunktánc*. Budapest: Zeneműkiadó, 1954.

Maácz László. „A színpadi néptáncművészet szemlélete és stílusa Európában”. In *Tánc tudományi Tanulmányok* 8, szerk. Dienes Gedeon. Budapest: Magyar Táncművészek Szövetsége Tudományos Tagozata, 1975, 141–156.

Maácz László. „A magyar néptáncmozgalom a hetvenes években”. In *Tánc tudományi Tanulmányok* 11, szerk. Béres András–Szentpál Márta. Budapest: Magyar Táncművészek Szövetsége Tudományos Tagozata, 1981, 71–105.

Magyar hanglezkatalógus 1959–1960. Budapest: Qualiton, 1960.

Major Ervin. „Három, tévesen Liszt Ferencnek tulajdonított kompozícióról”. *Zenei Szemle* 11 (1926): 21–28.

Major Ervin. *A népies magyar műzene és a népzene kapcsolatai*. Budapest: Stádium Sajtóvállalat Részvénytársaság, 1930.

Major Ervin. „Népdal és verbunkos”. In *Zenetudományi Tanulmányok I. Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára*, szerk. Szabolcsi Bence, Bartha Dénes. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1953.

Manga János. „Népi hangszerek a Felföldön”. *Ethnographia* 50 (1939): 135–153.

Martin György. „A néptánc és népi tánczene kapcsolata”. In *Táncstudományi Tanulmányok 1965–66*, szerk. Dr. Dienes Gedeon. Budapest: Magyar Táncművészek Szövetsége, 1967, 143–197.

Martin György (szerk.). *Magyar néptáncagyományok*. Budapest: Planétás, 1995².

Martin György. *Magyar tánc típusok és táncdialektusok*. 2. átdolgozott kiadás. Budapest: Planétás, 1995.

Martin György. „A magyarországi cigányok táncai és szerepük a kelet-európai táncagyományban”. In *A magyar nép és nemzetiségeinek táncagyománya*, szerk. Felföldi László, Pesovár Ernő. Budapest: Planétás, 1997², 443–449.

Martin György–Takács András. *Mátyusföldi népi táncok*. Pozsony: Madách, 1981.

„Martinovits Péter”. In *Zenei Lexikon II.*, szerk. dr. Bartha Dénes. Budapest: Zeneműkiadó Vállalat, 1965, 533.

Mikszáth Kálmán. *Cikkek és karcolatok 9. 1880. június–december*. Kiad. Nacsády József. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969.

Mona Ilona (szerk.). *Magyar zeneműkiadók és tevékenységük 1774–1867*. Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1989.

Nemzeti színházi zsebkönyv 1866-ik évre. Kolozsvár: Szentpétery Babos Károly, 1866.

Orbán László. „Adatok a brassói magyar színielőadások történetéhez”. *Erdélyi Múzeum* 57 (1995/3–4): 112–126.

P. Jámor Márta. „Legényélet és legényavató szokás Halászában”. *Néprajzi Közlemények* II/3–4 (1957): 99–120.

Paksa Katalin. *Magyar népzene kutatás a 19. században*. Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez 9. Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1988.

Paksa Katalin. *Az ugrós táncok zenéje*. Budapest: Zenetudományi Intézet–L'Harmattan, 2010.

Paksa Katalin. „A »Kállai kettős« dallamai a néphagyományban és a színpadon”. In *Zenetudományi Dolgozatok 2010*, szerk. Kiss Gábor. Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 2011, 299–323.

Papp Géza. „A korai verbunkos stíluselemei XVIII. századi közhasználatú zenénkben”. *Magyar Zene* 17/3 (1976. szept.): 227–247.

Papp Géza. „Die Quellen der »Verbunkos-Musik«. Ein bibliographischer Versuch”, *Studia Musicologica* 26/1–4 (1984): 59–132.

Papp Géza. *Hungarian Dances 1784–1810*. Musicalia Danubiana 7. Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1987.

Papp Géza. *A verbunkos kéziratok emlékei. Tematikus jegyzék*. Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1999.

Papp László. „Lakodalmi szokások Hosszúpályiban”. In Kaposi Edit–Maácz László. *Magyar népi táncok és táncos népszokások*. Budapest: Bibliotheca, 1958, 228–230. Eredeti megjelenés in *Táj- és népkutatás a középiskolában*, szerk. Végh József. Budapest: Államtudományi Intézet Táj- és Népkutató Osztálya, 1942. 185–207.

Paulay Ede. „A magyar színészet”. In *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen IX. Magyarország III.*, szerk. Jókai Mór. Budapest: Magyar Királyi Államnyomda, 1893, 339–378.

Pálfi Csaba. „A Gyöngyösbokréta története”. In *Táncstudományi Tanulmányok 7*, szerk. Dienes Gedeon, Maácz László. Budapest: Magyar Táncművészek Szövetsége Tudományos Tagozata, 1970. 115–161.

Pálffy Gyula–Takács András. *A Vály-völgy hagyományos táncai és táncélete*. Gyurcsó István Alapítványi Könyvek 70. Dunaszerdahely, Budapest: Szlovákiai Magyar Művelődési Intézet, MTA BTK Zenetudományi Intézet, 2016.

Pávai István. *Az erdélyi és a moldvai magyarság népi tánczenéje*. Budapest: Teleki László Alapítvány, 1993.

Pávai István, „Lajtha László, a népzene kutató III.”, *Folkmagazin* 16/3 (2009. jún.): 16–17.

Pávai István. *Az erdélyi magyar népi tánczene*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 2012.

Pesovár Ernő–Lányi Ágoston. *A magyar nép táncművészete. Néptánciskola I*. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda, 1974.

Pesovár Ernő. „Gecsi verbunk”. In *Magyar Néprajzi Lexikon II., F–Ka*, szerk. Ortutay Gyula. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979, 277–8.

Podmaniczky Frigyes. *Naplótöredékek 1824–1886*. I. kötet. 1824–1844. Budapest: Grill Károly, 1887.

Quittner János–Sebők Géza. *Dél-szlovákiai magyar lakta falvak hagyományos táncai. A szlovákiai magyar néptáncok típusai és dialektusai*. Bratislava: Osvetový ústav, 1979.

Rakos Miklós (szerk.). *Magyar Nóták Veszprém Vármegyéből, melyek fortepiánóra alkalmaztattak Ruzitska Ignác által*. Budapest: Rakos Miklós, 1994.

Réthei Prikk Marián, *A magyarság táncai*. Budapest: Stúdium, 1924.

Richter Pál (szerk.). *Magyar Népzenei Antológia: Digitális összkiadás – Anthology of Hungarian Folk Music. Complete Digital Edition*. Budapest: MTA BTK Zenetudományi Intézet, 2012.

Riskó Kata. „A cigányzenei előadásmód változásai egy étterem-monográfia alapján”. In *Műfajok, stílusok, szubkultúrák. Tanulmányok a magyar populáris zenéről*, szerk. Ignác Ádám. Budapest: Rózsavölgyi és Társa, 2015, 57–73.

Róka Pál. *A táncművészet tankönyve. Elméleti és gyakorlati szaktankönyv rajzokkal és eredeti choreographiai jegyzetekkel*. Nagykőrös: Ottinger Kálmán, 1900.

Sárosi Bálint. „Étterem-monográfia”. *Magyar Zene* 7/6 (1966. dec.): 587–598.

Sárosi Bálint. *Die Volksmusikinstrumente Ungarns*. In *Handbuch der europäischen Volksmusikinstrumente Serie I. Band 1.*, hrsg. Ernst Emsheimer, Erich Stockmann. Leipzig: Deutscher Verlag für Musik, 1967.

Sárosi Bálint. *Cigányzene...* Budapest: Gondolat Könykiadó, 1971.

Sárosi Bálint. „Magyar parasztok és cigányzenészek”. *Magyar Zene* 13/1 (1972. márc.): 24–37.

Sárosi Bálint. „Magyar parasztok és cigányzenészek”. *Magyar Zene*, 13/2 (1972. jún.): 144–163.

Sárosi Bálint. *A hangszeres magyar népzene*. Budapest: Püski, 1996.

Sárosi Bálint. *A cigányzenekar múltja az egykorú sajtó tükrében 1776-1903*. Budapest: Nap Kiadó, 2004.

Sárosi Bálint. *A hangszeres magyar népzenei hagyomány*. Budapest: Balassi, 2008.

Sebő Ferenc. „Beszélgetés Rajeczky Benjammal (1985)”. Online publikáció, elérhetősége: <http://www.hagyomanyokhaza.hu/page/893#a%20tendl> Utolsó elérés: 2018. május 1.

Sebő Ferenc (szerk.). *Pátria, magyar népzenei gramofonfelvételek (CD-ROM)*. Budapest: Fonó Records, 2001.

Seprődi János. „A székely táncokról”. In *Seprődi János válogatott írásai és népzene gyűjtése*, sajtó alá rendezte Benkő András és Almási István. Bukarest: Kriterion, 1974, 143–155

Doris Stockmann (hrsg.). *Volks- und Populärmusik in Europa*. Neues Handbuch der Musikwissenschaft Band 12. Laaber: Laaber-Verlag, 1992.

Szabolcsi Bence. *A magyar zene évszázadai I. Tanulmányok a középkortól a XVII. századig*, sajtó alá rendezte Bónis Ferenc. Budapest: Zeneműkiadó Vállalat, 1959.

Szabolcsi Bence. *A magyar zene évszázadai II. Tanulmányok. XVIII–XIX. század*, sajtó alá rendezte Bónis Ferenc. Budapest: Zeneműkiadó, 1961.

Szacsvai Kim Katalin. „Az Erkel-műhely kezdetei. Közös munka az *Erzsébet* előtti színpadi zenékben”. In *Zenatudományi Dolgozatok 2009*, szerk. Kiss Gábor. Budapest: MTA Zenatudományi Intézet, 2009. 191–244.

Szalay Olga. *Kodály, a népzene kutató és tudományos műhelye*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2004.

Szalay Olga. „19. századi források Kodály népzenei gyűjteményében”. *Magyar Zene* 55/3 (2017. aug.): 336–347.

Szász Béla. *Gencsapáti verbunk, perenyei seprűs, gencsi páros*. Néptáncosok kiskönyvtára 2. Budapest: Művelt Nép Könyvkiadó, 1953.

Szendrei Janka–Dobszay László–Rajeczky Benjamin, *XVI–XVII. századi dallamaink a népi emlékezetben*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979.

Szendrey Ákos. „Pusztafalusi néphagyományok”. *Néprajzi Értesítő* 31/2–4 (1939): 156–170.

Szentpál Mária (szerk.). *Pusztafalutól – Karcsáig. Abaújmegyei táncok és dalok*. Molnár István tanulmányával és táncírás melléklettel. Budapest: Zeneműkiadó, 1953.

Takács András. *Eredeti magyar táncok IV. Tardoskedd táncai*. Bratislava: Osvetový Ústav, 1969.

Takács András. *Eredeti magyar népi táncok VII. Szilice, Borzova, Berzéte, Kőrös táncai*. Bratislava: Osvetovýústav, 1971.

Takács András, „Néprajzgyűjtés”. *A Hét* 28/50 (1983. dec. 9.): 7.

Takács András. *Eredeti magyar népi táncok IX. Borzova, Szilice, Magyarbőd táncai*. Bratislava: Osvetovýústav, 1990.

Takács András. „A szlovákiai magyar néptáncmozgalom”. In *Tánc tudományi Tanulmányok 17*, szerk. Maácz László. Budapest: Magyar Táncművészek Szövetsége, 1993, 82–92.

Takács András. *Csallóközi néptáncok*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó, 2000.

Takács András. „A kincsőrző. Beszélgetés id. Mezei Sándorral”. *Tizenkét Hét. A CSEMADOK időszaki kiadványa* 1/2 (2014. nyár): 12–15.

Takács András–Fügedi János. *Gömöri népi táncok*. Pozsony: Madách, 1992.

Tari Lujza. „Hangszeres népzene kutatásunk első szakasza”. *Ethnographia* 43/4 (1981. dec.): 573–585.

Tari Lujza. „A bécsi klasszikus zene és a verbunkos stiláris kötődése egy témátípusban. In *Zenetudományi Dolgozatok 1983*, szerk. Berlász Melinda, Domokos Mária. Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1983, 33–49.

Tari Lujza. „Strófaelvű témaépítkezés és motivikus periodizálás a hangszeres népzeneben”. *Magyar Zene* 26/1 (1984. márc.): 73–91.

Tari Lujza. „A dudahagyomány továbbélése hegedűn”. In *Zenetudományi Dolgozatok 1986*, szerk. Berlász Melinda, Domokos Mária. Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1986, 109–123.

Tari Lujza. „Weiner Leó művészete a népzenei források tükrében”. In *Weiner-tanulmányok. A Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola tudományos közleményei 2*, szerk. Kárpáti János. Budapest: Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola, 1989, 59–223.

Tari Lujza. *Lissznyay Julianna hangszeres gyűjteménye 1800*. Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez 12. Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1990.

Tari Lujza. „Lajtha László hangszeres népzene gyűjtése 1911–1963”. *Magyar Zene* 32/2 (1992. jún.): 141–190.

Tari Lujza. „Lajtha László, a palóc hangszeres zene kutatója”. *Magyar Zene* 34/1 (1993. márc.): 60–84.

Tari Lujza. „A tágabb környezet – a cigányzenés Debrecen”. *Magyar Zene* 36/2 (1995. jún.): 154–170.

Tari Lujza. „»Verbunk« – »Verbunkos«. Interaction between Towns and Villages in an Instrumental Music Genre”, In *Historical studies on folk and traditional music*, ed. Doris Stockmann, Jens Henrik Koudal. Copenhagen: Danish Folklore Archives, 1997, 107–119.

Tari Lujza. *Különbféle magyar nóták a 19. század elejéről – Allerlei ungarischen Melodien vom Beginn des 19. Jahrhunderts*. Budapest: Balassi, 1998.

Tari Lujza. *Magyarország nagy vitézség. A szabadságharc emlékezete a nép dalaiban*. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság, 1998.

Tari Lujza. „A magyar hangvétel változása C. M. Weber magyar rondójától R. Willers Fóti daláig”. In *Zenetudományi Dolgozatok 2000*, szerk. Sz. Farkas Márta. Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 2000, 55–74.

Tari Lujza. *Kodály Zoltán, a hangszeres népzene kutatója*. Budapest: Balassi, 2001.

Tari Lujza. „Kisfaludy Károly korának zenéje verseinek kortárs megzenésítései alapján”, *Arrabona: a Győri Múzeum évkönyve* 43 (2005/2): 47–74.

Tari Lujza. „Hangszeresek és a paraszti zeneélet a 18. században”. In *Zenetudományi Dolgozatok 2008*, szerk. Kiss Gábor. Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 2008, 267–295.

Tari Lujza. *Szlovákiai magyar népzene. Válogatás Tari Lujza népzene gyűjtéséből (1983-2006)*. Gyurcsó István Alapítvány könyvek 49. Dunaszerdahely: Csemadok Dunaszerdahelyi Művelődési Intézete, 2010.

Tóth Arnold. *Vőfélykönyvek és vőfélyversek a 19. században*. Miskolc: Herman Ottó Múzeum, 2015.

Ujváry Zoltán. *Gömöri magyar néphagyományok*, szerk. Veres László, Viga Gyula. Miskolc: Herman Ottó Múzeum, 2002.

Ujváry Zoltán, *Kultusz, színjáték hiedelem*, szerk. Veres László, Viga Gyula. Miskolc: Herman Ottó Múzeum, 2007.

Új évi nemzeti színházi zsebkönyv. Kolozsvár: Jakab István, Nagy György, 1870.

Vahot Gyula. *Vahot Imre emlékiratai és Petőfi Sándor emlékezete*. Budapest: Vahot Gyula, 1880.

„Vachott (Vahot) Imre”. In Szinnyei József. *Magyar írók élete és munkái. XIV. kötet. Telgárt–Zsutai*. Budapest: Horánszky Viktor, 1914, 701–706.

„Vachott Imre”. In *Új Magyar Életrajzi Lexikon VI. Sz–Zs*, szerk. Markó László. Budapest: Helikon, 2007, 983–984.

Varga Gyula. „Játékos-dramatikus táncok Biharban”. In *Tánc tudományi Tanulmányok I*, szerk. Morvay Péter. Budapest: Magyar Táncművészek Szövetsége Tudományos Bizottsága, 1958, 106–116.

Varga Sándor. „A tánc házas turizmus hatása egy erdélyi falu társadalmi kapcsolataira és hagyományaihoz való viszonyára”. In *Az erdélyi magyar táncművészet és tánc tudomány az ezredfordulón II*, szerk. Könczei Csongor. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2014, 105–128.

Varsányi Ildikó. *Gömöri népzene*. Eredics Gábor (szerk.). Népzenei füzetek. Hangszeres népzenei példatár. Budapest: Magyar Művelődési Intézet, 1994.

„Vasvári verbunk”. In *Magyar Néprajzi Lexikon Sz–Zs*, szerk. Ortutay Gyula. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982, 513.

Verő György. *Blaha Lujza és a Népszínház Budapest színi életében*. Rákosi Jenő előszavával. Budapest: Franklin-Társulat, 1926.

Virág völgyi Márta–Pávai István (szerk.). *A magyar népi tánczene*. Budapest: Planétás, 2000.

Volly István. „A Gyöngyösbokréta indulása”. In *Tánc tudományi Tanulmányok 9*, szerk. Kaposi Edit, Pesovár Ernő. Budapest: Magyar Táncművészek Szövetsége Tudományos Tagozata, 1977, 343–368.

Voloncs Gábor–Haidekker Andrea (szerk.). *Embert ültetél a nyakunkra. Kitelepítve Mikófalvára*. Budapest: Helikon, 2011.